

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2025 (№1/2)

ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayman baslap shuga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ
BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR
MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilmiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Pedagogika ilimleri. Psixologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Pedagogika fanlari. Psixologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Педагогические науки. Психологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Pedagogical sciences. Psychological sciences

№1/2

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: QODIROV Q. – NMPI rektori
Bas redaktor: PAZÍLOV A.

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

p.f.b.f.d. **Abdazimov A.** (Tashkent);
t.i.d., prof. **Abdullaeva Ya.** (Nókis);
ps.i.d., prof. **Abdirasulov R.** (Jizzax);
p.i.d.(DSc), doc. **Allambergenova M.X.** (Nókis);
p.i.b.f.d., doc. **Babaniyazova N.P.** (Tashkent);
p.i.d. (DSc), doc. **Bekimbetova G.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Darmenov J** (Nókis);
ps.i.k., prof. **Elmuratova A.** (Nókis);
f.i.k., doc. **Eshniyazova E.** (Nókis);
f.i.b.f.d., prof. **Fedakar P.** (Turkiya);
p.i.d., prof. **Xodjaniyazov S.** (Urgench);
p.i.k., doc. **Jumabaev N.** (Nókis);
b.i.d., prof. **Jumamuratov M.** (Nókis);
p.i.d., prof. **Jumasheva G.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Ibragimov Yu.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), doc. **Kadirov K.A.** (Nókis);
f-m.i.f.d., doc. **Kalxanov P.** (Nókis);

f.i.k., prof. **Kochanov Q.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), prof. **Qarlibaeva G.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Qurambaeva G.** (Tashkent);
f.i.d. (DSc), prof. **Qurbaniyazov G.** (Nókis);
p.i.d.(DSc), prof. **Qurbaniyazova Z.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Mamirbaeva D.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), prof. **Matjanov N.** (Nókis);
f.i.d., aǵa il.xizm. **Najimov P.** (Nókis);
p.i.k., prof. **Nauruzbaeva A.** (Nókis);
p.i.k., prof. **Pazilov A.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), prof. **Pazilova M.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Pirniyazova A.** (Nókis);
p.i.k., prof. **Seytjanova U.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Tajjeva A.** (Nókis);
p.i.k., prof. **Tlegenov A.** (Nókis);
p.i.d., prof. **Utebaev T.** (Nókis);
p.i.b.f.d., doc. **Vaxobov A.** (Tashkent).

Q.Biysenbaev – juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva – korrektor
N.Allamuratova – operator

Juwaplı redaktorlar:
f.i.d. (DSc), doc. S.Matyakupov – ózbek tili boyınsha
f.i.d. (DSc), doc. G.Kdirbaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha
f.i.d. (DSc), doc. B.Yusupova – qaraqalpaq tili boyınsha

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallimi» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jilda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgerilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 7-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikacyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministrler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tórende kórsetilgen ilimler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;*
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;*
- 05.00.00 – texnika ilimleri;*
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;*
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;*
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;*
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;*
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.*

PEDAGOGIKA ILIMLARI

Pedagogika teoriyasi hám tariyxı

OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA ALGORITMIK TILLARNI O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR VA AMALIY TAVSIYALAR

M.A.Ahtamqulov – *assistent o'qituvchi*

Samarqand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: algoritim, innovatsion texnologiyalar, mantiqiy, analitik, sun'iy intellekt, muammo, ijodkorlik, interaktiv, platforma, kodlashtirish, simulyatsiya.

Ключевые слова: алгоритм, инновационные технологии, логический, аналитический, искусственный интеллект, проблема, творчество, интерактив, платформа, кодирование, моделирование.

Key words: algorithm, innovative technologies, logical, analytical, artificial intelligence, problem, creativity, interactive, platform, coding, simulation.

Kirish. Oliy ta'lim muassasalarida algoritmik tillarni o'qitish bugungi kunda o'ta muhim ahamiyatga ega. Tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan axborot texnologiyalari va dasturlash sohalari, talabalarni zamonaviy kasblarga tayyorlashda sifatli ta'lim berishni talab etadi. Algoritmik tillar – bu dasturlashning asosiy tamoyillarini va logik fikrlashni o'rganishga imkon beruvchi vositalardir. Ushbu tillar orqali talabalar nafaqat dasturiy ta'minot yaratish, balki muammolarni hal etish, analitik fikrlash va innovatsion yechimlarni izlash qobiliyatini ham rivojlantiradilar. Biroq, algoritmik tillarni o'qitish jarayonida ko'plab muammolar va qiyinchiliklar mavjud. Talabalar ko'pincha nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llashda qiynalishadi va bu esa o'qituvchilarni yangi yondashuvlarni qidirishga majbur qiladi. Shu nuqtai nazardan, innovatsion yondashuvlar va amaliy tavsiyalarni qo'llash orqali o'qitish samaradorligini oshirish, talabalarni zamonaviy texnologiyalar bilan tanishtirish va ularning kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish juda muhimdir.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Insoniyat turmush tarzining rivojlanishi yangi-yangi kashfiyotlarning yaratilishiga sabab bo'lmoqda. Inson yangilik yaratish jarayonida har xil to'siqlarga duch keladi va shu to'siqlarni yengib o'tish mobaynida yana yangi ixtirolar vujudga kelaveradi. Lekin, hayot tajribalaridan ma'lumki, ko'pincha yangi kashfiyot ma'lum bir muammoni hal qilish jarayonida vujudga keladi [1].

Ta'lim muassasalari talabalarini mustaqil bilim olishiga yo'naltirilgan texnologiyalardan foydalanishga o'rgatish va doimiy ravishda faolligini oshirib borish lozim. O'quv jarayonida kompyuter texnologiyalari va axborot-kommunikasiya vositalaridan foydalangan holda ta'lim jarayonini tashkil qilish ta'lim samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [2].

Algoritmik tillar ko'pincha dasturlash tillari deb ham yuritiladi. Hozirgi vaqtda zamonaviy kompyuterlar uchun ko'plab dasturlash tillari ishlab chiqilgan bo'lib, hammasining o'ziga xos afzalliklari,

imkoniyat hamda qonun-qoidalari mavjud. BASIC, Turbo Pascal, Fortran, C, C++ dasturlash tillari ana shular jumlasidandir [3].

Bundan tashqari, qo'llanmalar va dars materiallarini yangilashning bir qismini har yili taqvimli tarzda amalga oshirish ham muhimdir. Bu, fan sohasidagi eng so'nggi texnologik yangiliklarni va o'qituvchining ko'nikmalari va tajribalarini talabalarga o'rgatishga imkoniyat beradi. O'qituvchilar uchun web-saytlar, onlayn platformalar, ilova va dasturlar orqali dars materiallarini yangilash hamda talabalarga didaktik materiallar taqdim etish imkoniyatlarini oshirish zarur bo'ladi [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Algoritmik fikrlash va uning muhimligi. Algoritmik fikrlash, zamonaviy ta'lim jarayonida muhim va ajralmas bir unsur sifatida qaraladi. Bu, asosan, muammolarni tizimli ravishda hal etish, ularga yondashish va yechimlarni ishlab chiqish qobiliyatini anglatadi. Oliy ta'limda algoritmik fikrlashni rivojlantirish, talabalar uchun yangi bilimlarni o'rganish va amaliy tajribalarni qo'llash imkonini beradi. Algoritmik fikrlash, talabalarni mantiqiy va analitik fikrlashga undaydi, ularni o'z fikrlarini tartibga solishga, yangi g'oyalarni yaratishga hamda mavjud ma'lumotlarni samarali ishlatishga o'rgatadi. Bu bilimlar, nafaqat dasturlash, texnologiya sohaslarida balki boshqa ko'p sohalarda ham muvaffaqiyatga erishish uchun zarurdir. Bugungi kunda, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt doirasidagi o'zgarishlar shuni ko'rsatadiki, algoritmik fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan mutaxassislar har doim qiziqish bilan kutib olinadi.

Shu bilan birga, algoritmik fikrlash, talabalar uchun muammolarni hal etishda ijodkorlik va mustaqil fikr yuritish qobiliyatini rivojlantiradi. Bu esa, kelajakdagi ish faoliyat uchun tayyorlangan mutaxassislariga yanada mustahkam poydevor bo'ladi. Ta'lim jarayonida algoritmik fikrlashni o'rgatish, talabalarni yanada raqobatbardosh va innovatsion yechimlarni ishlab chiqishga tayyorlaydi, bu esa ularning yanada ko'proq ma'lumotlarga ega bo'lishini ta'minlaydi.

Innovatsion texnologiyalar. Oliy ta'limda algoritmik tillarni o'qitish samaradorligini oshirish

uchun innovatsion texnologiyalar va zamonaviy yondashuvlar muhim rol o'ynaydi. Bugungi kunda ta'lim jarayonini yanada interaktiv va qiziqarli qilish uchun ko'plab yangi vositalar va platformalar mavjud. Masalan, onlayn ta'lim platformalari, masofaviy o'qitish tizimlari va virtual laboratoriyalar talabalarga algoritmik tillarni o'rganish jarayonida ko'proq imkoniyatlar taqdim etadi. Innovatsion texnologiyalar orqali, talabalar o'z bilimlarini amaliyotda qo'llashlari va real muammolarni hal qilishlari mumkin. Kod yozish simulyatorlari va interaktiv dasturlash muhitlari yordamida talabalar o'zlarini amaliyotda sinab ko'rishlari, xatolarni tuzatishlari va dasturiy ta'minot yaratish jarayonida ishtirok etishlari mumkin. Bu esa o'qitish jarayonini yanada samarali va natijalarga yo'naltirilgan qiladi.

Shuningdek, sun'iy intellekt va mashinani o'rganish texnologiyalari ham algoritmik tillarni o'qitishda innovatsion yondashuvlarni qo'llab-quvvatlaydi. Ushbu texnologiyalar yordamida o'qituvchilar talabalarining o'rganish jarayonini shaxsiylashtirishi, hisobotlar va tahlillar orqali talabalar progressini kuzatishi mumkin. Natijada, o'qituvchilar talabalarining zaif tomonlarini aniqlab, ularni rivojlantirishga yordam beradigan maxsus o'quv dasturlarini ishlab chiqishlari mumkin. Oliy ta'limda algoritmik tillarni o'qitish samaradorligini oshirishga qaratilgan innovatsion yondashuvlar va texnologiyalarni qo'llash orqali, nafaqat talabalar bilimini yanada kuchaytirish, balki ularni zamonaviy ish bozorida raqobatbardosh qilish uchun zarur ko'nikmalar bilan ta'minlash mumkin. Bu esa, albatta, ta'lim tizimining sifatini oshirish va yosh avlodni zamonaviy texnologiyalar bilan tanishtirishga olib keladi.

Interaktiv metodlar va o'quv jarayonini yaxshilash. Oliy ta'limda algoritmik tillarni o'qitishda interaktiv metodlar qo'llash, o'quv jarayonini sezilarli darajada yaxshilashga yordam beradi. O'quvchilarni dars jarayoniga jalb etish va ularning faol ishtirokini ta'minlash uchun turli xil o'yinlar, simulyatsiyalar va guruhli muhokamalarni tashkil etish zarur. Bu metodlar nafaqat talabalarni motivatsiyalash, balki ularning tanqidiy fikrlash va muammoni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Interaktiv darslar, masalan, real hayotdagi vaziyatlarni simulyatsiya qilish orqali talabalarni muayyan algoritmik muammolarni hal qilishga undaydi. Bunday yondashuvlar, o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtiradi

va ularga o'z bilimlarini real hayotdagi muammolarni hal qilishda qo'llash imkonini beradi.

Shuningdek, o'quv jarayonini yaxshilash uchun onlayn platformalardan va raqamli resurslardan foydalanish ham muhimdir. O'quvchilarni dasturlash tillari bo'yicha interaktiv darsliklar, videolar va onlayn testlar bilan ta'minlash, o'z-o'zini baholash va o'z bilimlarini mustahkamlash imkoniyatlarini yaratadi. Natijada, interaktiv metodlar orqali o'qitish, nafaqat talabalar o'rtasida hamkorlikni rivojlantiradi, balki o'quv jarayonining qiziqarli va qiyinchiliklarni qabul qilishga tayyorligiga yordam beradi. Bu esa ular uchun algoritmik tillarni o'rganishni yanada samarali va yoqimli qiladi.

Amaliy tavsiyalar va strategiyalar. Oliy ta'limda algoritmik tillarni o'qitish samaradorligini oshirish uchun innovatsion yondashuvlar va amaliy tavsiyalarni qo'llash muhim ahamiyatga ega. Birinchi navbatda, o'qituvchilar va talabalarining o'zaro hamkorligini kuchaytirish zarur. Bu maqsadda, guruh ishlari va loyiha asosida o'qitish metodlari, masalan, "paradoksal o'yinlar" va "koding hackathonlari" orqali talabalarining qiziqishlarini oshirishga yordam beradi.

Shuningdek, algoritmik tillarni o'qitishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, masalan, onlayn platformalar va virtual sinflar, talabalar uchun o'qitish jarayonini yanada qiziqarli va interaktiv qilish imkonini beradi. O'qituvchilar uchun, masalan, "flipped classroom" yondashuvini qo'llash, darslarni talabalarining individual tayyorgarlik darajasiga mos ravishda tashkil etish uchun foydali bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, darslarda amaliy misollar va real hayotdagi vaziyatlarni keltirib, algoritmik fikrlashni rivojlantirishga yordam beradigan ko'plab misollarni keltirish juda muhimdir. O'qituvchilarga, shuningdek, talabalarining o'zaro baholashini amalga oshirishda yordam beradigan qimmatli fikrlarni berish orqali o'z o'qitish uslublarini doimiy ravishda takomillashtirish tavsiya etiladi.

Xulosa. Algoritmik tillarni o'qitishda innovatsion yondashuvlar va amaliy tavsiyalarni qo'llash, talabalar uchun o'qitish jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilishga yordam beradi, bu esa ularning ta'limga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi va kelajakda muvaffaqiyatli dasturchilar bo'lishlariga xizmat qiladi. Shu bilan birga algoritmik tillarni o'rganish nafaqat yangi imkoniyatlarni ochadi, balki mantiqiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatini ham rivojlantiradi.

Adabiyotlar

1. Azimjanova M.T., Muradova M.T., Pazilov M.S. Informatika va axborot texnologiyalari. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. –Toshkent: 2013. 6-b.
2. Ashurova G.B. Informatika fanini o'qitishda innovatsion uslublarni ishlab chiqish va ularni dars jarayoniga tadbiq etish. -Farg'ona: 2017. 8-b.
3. Aripov M.M., Otaxanov N.A. Dasturlash asoslari. Tafakkur bo'stoni. –Toshkent: 2015. 54-b.
4. Ta'limda innovatsion g'oyalarni rivojlantirish asosida ilm-fan yutuqlarini joriy etish tendensiyalari xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya ilmiy ishlari to'plami (10-11-oktyabr, 2024-yil, Urgut). 292-b.

REZYUME. Ushbu maqolada biz innovatsion vositalar va amaliy tavsiyalar orqali o'qituvchilar va talabalarga algoritmik fikrlashni rivojlantirishga yordam beradigan interaktiv usullar, zamonaviy texnologiya va tajribalar haqida gaplashamiz. O'qitish jarayonida o'quv jarayonini yaxshilashni o'rganamiz. Ta'lim tizimida yangi g'oyalar va yangiliklar, talabalarining algoritmik ta'lim olish jarayonini qanday qilib yanada qiziqarli va samarali qilishimiz natijasida ko'rsatamiz.

РЕЗЮМЕ. В этой статье мы поговорим об интерактивных методах, современных технологиях и экспериментах, которые помогают учителям и ученикам развивать алгоритмическое мышление с помощью инновационных инструментов и практических рекомендаций. В процессе обучения мы учимся совершенствовать процесс обучения. В результате новых идей и инноваций в системе образования мы показываем, как сделать алгоритмический процесс обучения учащихся более интересным и эффективным.

SUMMARY. In this article, we will talk about interactive methods, modern technology and experiments that help teachers and students develop algorithmic thinking through innovative tools and practical recommendations. In the process of teaching, we learn to improve the learning process. As a result of new ideas and innovations in the educational system, we show how to make the algorithmic learning process of students more interesting and effective.

ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ХОДИМЛАРИ ТОМОНИДАН ЎҚОТАР ҚУРОЛЛАРНИ ҚЎЛЛАНИЛИШИ ЮЗАСИДАН МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР ҲАМДЎСТЛИГИ ВА ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАР ТАЖРИБАСИ

А.Т.Алижонов – доцент, подполковник
ИИВ Малака ошириш институти

Таянч сўзлар: хорижий давлатлар, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги, ички ишлар органлари, қурол, ўқотар қурол, инсонпарварлик.

Ключевые слова: зарубежные страны, Содружество Независимых Государств, органы внутренних дел, оружие, огнестрельное оружие, гуманный.

Key words: foreign countries, Commonwealth of Independent States, internal affairs bodies, weapon, firearms, humane.

Барчамизга маълумки, Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгандан сўнг ривожланиш сари дадил қадам ташлаб келмоқда. Ушбу ҳаракатлар натижаси ўларок, Ўзбекистон бугунги кунда кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланиб бўлди. Ҳозирда амалга оширилаётган ислохотлар юқоридаги фикримизни тасдиқлаш учун асос бўла олади.

2022 йил 28 январь куни Ўзбекистон ҳаётидаги муҳим ҳужжат – Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги фармони қабул қилинди. Тараққиёт стратегиясига кўра, Ўзбекистонни кейинги беш йил ичида ривожлантиришнинг еттита устувор йўналиши бўйича 100 та мақсадга эришишга қаратилган. Тараққиёт стратегиясидаги 100та мақсаднинг 17-мақсади “Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг янги қиёфасини шакллантириш ва уларнинг фаолиятини халқ манфаатлари, инсон кадр-қиммати, ҳуқуқ ва эркинликларини самарали ҳимоя қилишга йўналтириш” деб номланган. 17-мақсад ўз ичига қуйидаги вазифаларни олади:

- ички ишлар органларини халқнинг ишончли ҳимоячиси сифатида халқчил профессионал тузилмага айлантириш ҳамда аҳоли билан мақсадли ишлашга йўналтириш;

- қонунийликни қатъий таъминловчи, очиқ ва адолатли прокуратура фаолиятининг мустақам ҳуқуқий асосларини яратиш ҳамда “Қонун – устувор, жазо – муқаррар” тамойилини бош мезонга айлантириш;

- тезкор-қидирув ва тергов фаолияти устидан назоратни кучайтириш, фуқароларнинг кадр-қиммати ва эркинлигини самарали ҳимоя қилишнинг таъсирчан механизмларини жорий этиш [1].

Ушбу мақсад ва вазифалардан келиб чиқиб шуни айтиш жоизки, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг фаолиятини ислох қилиш тараққиёт стратегияси билан белгилаган асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Қурол қўллаш ҳуқуқи эса ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари томонидан қўлланиладиган энг охирги мажбурулов чорасидир. Шу муносабат билан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларининг қурол қўллаш билан боғлиқ фаолиятини Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ) ва хорижий давлатларнинг тажрибалари асосида деталлашган тартибда ислох қилиш мақсадга мувофиқ.

Табиийки, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари орасида асосий вазифалари фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини, жисмоний ва юридик шахсларнинг мулкни, конституциявий тузумни

химоя қилишдан, қонун устуворлигини, шахс, жамият ва давлатнинг хавфсизлигини таъминлашдан, шунингдек ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва профилактикасидан иборат бўлган ички ишлар органлари ўзига хос аҳамиятга эга [2].

Ички ишлар органлари – Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги таркибига кирувчи ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органдир. Шунингдек, интернет манбаларида ички ишлар органлари – “ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизимининг таркибий қисми ҳисобланиб, асосий вазифаси жамоат тартибини сақлаш ва хавфсизлигини таъминлаш, жиноятчиликка шунингдек, бошқа ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш бўлган давлат ижро ҳокимияти органи” деб, таъриф берилган [3].

“Қурол тўғрисида”ги Қонунда “Қурол – тузилишига кўра жонли нишонни ёки бошқа нишонни уриш, сигналлар бериш учун мўлжалланган қурилмалар ва ашёлар”, “Ўқотар қурол – порох ёки бошқа модда қуввати ҳисобига йўналтирилган ҳолда ҳаракатга келувчи аслаҳа билан нишонни масофадан туриб механик уриш учун мўлжалланган қурол” дея, таъриф берилган [4].

Ички ишлар органлари томонидан ўқотар қуролларни қўллаш масаласида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) ва хорижий давлатлар тажрибасини таҳлил қилишда қуйидаги жиҳатларга алоҳида эътибор қаратиш лозим:

- қонунчилик базаси ва нормалар: ҳар бир давлатдаги ўқотар қуролларни қўллашга доир ҳуқуқий асослар ва меъёрлар, шу жумладан, қачон ва қандай ҳолларда қурол қўлланиши мумкинлигига оид қонунлар ва қоидаларни таҳлил қилиш масаласи;

- қўллаш шартлари ва вазиятлари: ўқотар қуролларни қўллаш шароитлари, масалан, ўзини ёки бошқаларни химоя қилиш, жиноятчиликнинг олдини олиш ёки уларни тўхтатиш, хавфсизликни таъминлаш каби вазиятлар;

- амалиёт ва назорат: ўқотар қуроллар қўлланилиши бўйича амалиёт ва унинг назорати, масалан, ҳар бир қурол қўлланилган ҳолатдан кейин текширувлар ва мониторинг механизмлари.

Универсал қоидалар полиция органларининг қурол қўллаш билан боғлиқ фаолиятини тартибга солишда асосий тартиботларни белгилаб беради. Аммо, полиция органлари томонидан қурол қўллаш масаласида турли хил қоидалар ва тартиботлар ҳам мавжуд. Бу қоида ва тартиботлар давлатнинг этник, психологик, ижтимоий, сиёсий омилларга қараб фарқланади. Шу муносабат билан полиция органларининг қурол қўллаш билан боғлиқ фаолиятини ўрганишда асосий эътиборни фарқли томонларга қаратиш мақсадга мувофиқ.

АҚШ қонунчилигида Ўзбекистон Республикасининг “Ички ишлар органлари тўғрисида”ги Қонунидагидек ички ишлар органи ходимининг қандай ҳолатларда ўқотар қурол қўллашни белгилаб берувчи аниқ қонун мавжуд эмас. Шу муносабат билан АҚШ полицияси томонидан ўқотар қуролни қўллаш 1971 йилда қабул қилинган “Ҳуқуқлар тўғрисида Билл”, шунингдек БМТ Низоми асосида белгиланади. АҚШдаги “Ўқотар қуролни қўллаш” бўйича асосий буйруғида полиция ходими қандай ҳолатларда ўқотар қуролни қўллаши мумкинлиги хусусида айрим асослар келтирилган:

1. Ўзининг ва бошқа шахсларнинг ҳаётига тажовуз қилиш ва оғир шикаст етказишдан химоя қилишда;

2. Ҳибсга олишни кечиктириш полиция ходимининг ёки бошқа шахсларнинг ўлимига ёки жароҳатланишига олиб келиши мумкин бўлса;

3. Ўз хатти-ҳаракатлари билан полиция ходими ёки бошқа шахсларнинг ҳаётига таҳдид солувчи транспорт воситаси ҳайдовчисини зарарсизлантиришда;

4. Ҳайвонларни зарарсизлантиришда;

5. Бошқа воситалар мавжуд бўлмаганида ёрдам учун сигнал беришда [5].

Келтирилган жумлаларни таҳлил қиладиган бўлсак, АҚШ ва Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида полиция (ички ишлар органи) ходими томонидан ўзининг ёки бошқа шахсларнинг ҳаётига хавф бўлганда ўқотар қуролни қўллаш ҳуқуқи белгиланган. Аммо, АҚШда юқорида келтирилган норматив-ҳуқуқий ҳужжат бекор бўлганидан сўнг, полиция органи ходими томонидан ўқотар қуролни қўллашни тартибга солувчи бошқа манба қолмади. Бу шуни англатадики, АҚШнинг ҳар бир штатида бошқалардан мустақил бўлган “ўзининг” полицияси мавжуд. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, штатлардаги полиция органлари ходимлари хизмат фаолияти давомида ўқотар қуролни қўллаш тартиблари белгиланмаган ва улар етарлича эркинликка эгадирлар.

Украинанинг қонунчилигига кўра, ўқотар қуролни қўллаш давлат мажбурлов кучининг энг сўнгги чораси ҳисобланади. Украинанинг “Миллий полиция тўғрисида”ги Қонунининг 46-моддасида ўқотар қуролни қўллашга тегишли бўлган умумий тартиботлардан ташқари ўқотар қуролни оғоҳлантиришсиз қўллаш бўйича хусусий тартиботлар ҳам келтирилган. Булар:

- қўлга олиш вақтида шахснинг қўлида ўқотар қурол бўлиб, полиция ходими томонидан белгиланган маълум масофани қисқартириб, унга яқинлашишга уриниш ёки полиция ходимининг қуролига тегишга ҳаракат қилган тақдирда;

- қуролли хужум содир этилган ҳолатда, шунингдек, жанговар техника, транспорт воситалари ёки одамлар ҳаёти ёки соғлиғига хавф солувчи бошқа воситаларни қўллаш орқали кутилмаган хужум қилинган тақдирда;

- агар ўта оғир ёки оғир жиноят содир этганлиги учун қўлга олинган ёки ҳибсга олинган шахс транспорт воситаси орқали қочиб кетишга ҳаракат қилганда;

- агарда шахс қуролли қаршилик кўрсатса;

- ўқотар қуролни эгаллашга бўлган уринишларга чек қўйишда [6].

Украинанинг “Миллий полиция тўғрисида”ги Қонунига назар солсак, унда бизнинг Қонунимизда келтирилмаган “ўқотар қуролни оғоҳлантиришсиз қўллаш” тартиби мужассам этган.

Грузиянинг “Полиция тўғрисида”ги Қонунининг 34-моддаси 7-қисмига кўра, оғоҳлантиришсиз ўқотар қуролни қўллаш қўйидаги ҳолатларда рухсат этилади:

- қуролли хужум қилинганда ёки ҳарбий техника, ҳар қандай транспорт ёки механик воситалардан фойдаланилган ҳолда кутилмаган хужум содир этилганда;

- полиция ходимида мавжуд маълумотларга кўра, ўта оғир жиноят содир этганлиги учун қўлга олинган ёки ҳибсга олинган шахснинг транспорт воситаси орқали қочишга уриниш ҳолатида;

- шахс томонидан қуролли қаршилик кўрсатилганда;

- хавф-хатар ҳақида сигнал бериш ёки ёрдамчи кучларни чақириш учун;

- ўқотар қуролни эгаллашга уринишга тўсқинлик қилиш мақсадида;

- ўлимга олиб келувчи зарар ёки ўлимга олиб келувчи аномалликларга эга бўлган ҳайвонни ўлдиришда, агар муаммони бошқа йўл билан ҳал қилиш имконияти мавжуд бўлмаса [7].

Чехия Республикасининг “Полиция тўғрисида”ги қонунининг 57-моддасига мувофиқ, полиция ходимлари қурол қўллаганидан сўнг ва бу жараёнда шахс жароҳат олган бўлса, вазият имкон берган заҳоти жароҳатланган шахсга биринчи ёрдам кўрсатишлари ва тиббий кўрикни таъминлашлари шарт. Бундан ташқари, полиция ходими қурол қўллашнинг қонунийлигини тўғри изоҳлаш мумкин бўлиши учун зудлик билан чоралар кўриши ёки бошқа ҳаракатларни амалга ошириши керак.

Словения Республикасининг “Полиция тўғрисида”ги қонунининг 52-моддасига кўра, полиция ходими ўқотар қуролни қўллашдан олдин, агар вазият имкон берса, қурол қўлламоқчи бўлган шахсни “Тўхта, полиция, отаман!” деган чақириқ ва оғоҳлантирув ўқи билан оғоҳлантириши керак [8].

Юқорида келтирилган халқаро тажрибаларни қиёсий-ҳуқуқий таҳлил қиладиган бўлсак, ўқотар қурол қўллашда оғоҳлантириш масаласи ҳамда ўқотар қурол қўллаш натижасида фуқарога тан жароҳати етказиладиган бўлса, унга тиббий ёрдам кўрсатиш масаласи ўзида инсон ҳуқуқларининг олий қадрият эканлигини мужассам этган.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ва Болтиқбўйи мамлакатлари полиция тизимининг ўқотар қуролни қўллаш билан боғлиқ тартиботлари Россия Федерациясиникига ўхшашликни намоён этади. Арманистон Республикасининг “Полиция тўғрисида”ги Қонунининг 33-моддасига асосан, худди Россия Федерацияси қонунчилигида келтирилганидек, агар мавжуд вазиятда ўқотар қуролни қўллаш учун асослар бўлиши мумкин деб ҳисобласа, полиция ходими шахсий хавфсизлик кафолати сифатида ўқотар қуролни жанговар ҳолатга келтириш ҳуқуқига эга. Ўқотар қурол билан ушланган шахснинг полиция ходимига яқинлашишга уриниши, у кўрсатган масофани қисқартиришга ёки қуролига тегишига уринишларининг ўзиёқ полиция ходимига ўқотар қуролни қўллаш ҳуқуқини беради, деб қайд этилган [9].

Озарбайжон Республикасининг “Полиция тўғрисида”ги қонунининг 27-моддаси 4-қисмига кўра, кутилмаганда, яъни тўсатдан хужум қилганда, шунингдек, ўқотар қуролдан фойдаланилган, хавфли механик транспорт воситаларидан фойдаланиш ёки ҳайвонларнинг хужумида полиция ходими оғоҳлантиришсиз ўқотар қуролни қўллаши мумкин [11].

Беларусь Республикаси ички ишлар органлари ходими, агар мавжуд вазиятда қуролни қўллаш ёки ишлатиш эҳтимоли истисно қилинмаган деб ҳисобласа, қуролни отишга тайёр ҳолга келтириш ҳуқуқига эга (Беларусь Республикасининг “Ички ишлар органлари тўғрисида”ги Қонуни 29-моддаси) [12].

Қозоғистон Республикасида Ўзбекистон Республикасидан фарқли ўлароқ ходим томонидан ўқотар қуролни қўллашни тартибга солиш “Ички ишлар органлари тўғрисида”ги Қонун билан эмас, балки “Ҳуқуқни муҳофаза қилиш хизмати тўғрисида”ги Қонунга асосан тартибга солинади. Ушбу Қонуннинг 61-моддасида умумий тартиботлар билан биргаликда, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларида хизмат қилувчи ходим томонидан ўқотар қуролни зарурий мудофаа ҳамда охириги заруратнинг барча ҳолатларда қўлланилиши мумкинлиги каби алоҳида тартиботлар ҳам келтирилган [14].

Тожикистон Республикасининг “Полиция тўғрисида”ги Қонунини ҳуқуқий таҳлил қилсак, ўзига хос жиҳатларини кузатишимиз мумкин. Қонуннинг 4-боби 15-моддаси 1-бандида “Ўқотар

куролдан охирги чора сифатида фойдаланишга тўғри келса ушбу ҳаракат ҳавфли ҳаракатни бостириш учун ўқ отиш деб ҳисобланади”, деган жумла ҳамда шу модданинг 9-бандида ”Агар зарурий муодофаа ёки охирги зарурат бўлса, полиция ходими махсус воситалар ёки куролининг йўқлиги, унга ҳар қандай қўлбола воситалардан фойдаланиш ҳуқуқини беради, деган жумлалар мавжуд.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, ушбу илмий мақоланинг умумий мазмунидан келиб чиққан ҳолда ички ишлар органи ходими томонидан ўқотар куролни қўллашда 2016 йил 16 сентябрдаги Ўзбекистон

Республикасининг “Ички ишлар органлари тўғрисида”ги Қонунига куйидаги ўзгартиришларни киритишни таклиф этаман:

ИИО тўғрисидаги қонуннинг 5-боби 24-моддасининг тўққизинчи хат бошидан кейин кўйидаги жумлалар билан яъни, “қўлга олиш вақтида шахснинг қўлида ўқотар курол бўлиб, ички ишлар органи ходими томонидан белгиланган маълум масофани қисқартириш, унга яқинлашишга уринишлар ёки полиция ходимининг куролига тегишга ҳаракат қилган тақдирда ходим томонидан ўқотар куролни огоҳлантиришсиз қўллаш ҳуқуқига эга” деган жумлалар билан тўлдиришни мақсадга мувофиқ.

Адабиётлар

1. 2022 йил 28 январдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони.
2. 2016 йил 16 сентябрдаги Ўзбекистон Республикасининг “Ички ишлар органлари тўғрисида”ги ЎРҚ-407-сон Қонуни.
3. <https://ru.wiktionary.org>.
4. 2019 йил 29 июлдаги Ўзбекистон Республикасининг “Қурол тўғрисида”ги ЎРҚ-550-сон Қонуни.
5. “Зарубежный опыт применения сотрудниками полиции огнестрельного оружия”: Р.М.Якупов Илмий мақола, 2024.
6. 2015 йил 2 июлдаги Украинанинг “Миллий полиция тўғрисида”ги № 580-VIII Қонуни.
7. 2013 йил 4 октябрдаги Грузиянинг “Полиция тўғрисида”ги № 1444-Іс. Қонуни.
8. “Сравнительно-правовой анализ отечественного и зарубежного законодательства в вопросах применения полицейскими огнестрельного оружия без предупреждения”: В.В.Домницак /Илмий мақола, 2016.
9. 2001 йил 16 апрелдаги Арманистон Республикасининг “Полиция тўғрисида”ги № 3Р-177 Қонуни.
10. 2000 йил 17 октябрдаги Литва Республикасининг “Полиция фаолияти тўғрисида”ги № VIII-2048 Қонуни.
11. 1999 йил 28 октябрдаги Озарбайжон Республикасининг “Полиция тўғрисида”ги № 727-ІQ Қонуни.
12. 2007 йил 17 июлдаги Беларусь Республикасининг “Беларусь Республикаси ички ишлар органлари тўғрисида”ги № 263-3 Қонуни.
13. 2011 йил 21 майдаги Туркманистоннинг “Туркманистон ички ишлар органлари тўғрисида”ги № 195-IV Қонуни.
14. 2011 йил 6 январдаги Қозоғистон Республикасининг “Ҳуқуқни муҳофаза қилиш хизмати тўғрисида”ги № 380-IV Қонуни.

РЕЗЮМЕ. Ушбу илмий мақолада хорижий давлатлар ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ички ишлар (полиция) органлари ходимлари томонидан ўқотар куролни қўллаш бўйича амалиёт ва тажрибалар киёсий-ҳуқуқий таҳлил қилинган. Мақолада АҚШ, Украина, Грузия, Чехия, Словения, Россия Федерацияси, Арманистон, Литва, Латвия, Қирғиз Республикаси, Озарбайжон, Беларусь Республикаси, Қозоғистон, Тожикистон каби давлатларнинг қонунчилиги миллий қонунчилигимиз билан таққосланган.

РЕЗЮМЕ. В данной научной статье произведен сравнительно-правовой анализ практики и опыта применения огнестрельного оружия сотрудниками органов внутренних дел (полиции) зарубежных стран и стран Содружества Независимых Государств. Законодательство США, Украины, Грузии, Чехии, Словении, Российской Федерации, Армении, Литвы, Латвии, Кыргызской Республики, Азербайджана, Республики Беларусь, Казахстана и Таджикистана сопоставлено с нашим национальным законодательством.

SUMMARY. This scientific article provides a comparative legal analysis of the practice and experience of using firearms by employees of internal affairs bodies (police) of foreign countries and countries of the Commonwealth of Independent States. The legislation of the USA, Ukraine, Georgia, the Czech Republic, Slovenia, the Russian Federation, Armenia, Lithuania, Latvia, the Kyrgyz Republic, Azerbaijan, the Republic of Belarus, Kazakhstan and Tajikistan is compared with our national legislation.

TA'LIM FANLARINI INTEGRATSIYALASHDA ELEKTRON TA'LIM TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASH VA O'QUVCHILARNING MOTIVATSIYASINI OSHIRISH USULLARI

M.R. Annayeva – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: gamifikatsiya, personalizatsiya, interaktiv aloqa, elektron platforma, motivatsion yondashuv, sun'iy intellekt, Google Classroom, Classcraft, Google Expeditions, analitik-sintetik tovush metodi.

Ключевые слова: геймификация, персонализация, интерактивная связь, электронная платформа, мотивационный подход, искусственный интеллект, Google Classroom, Classcraft, Google Expeditions, аналитико-синтетический звуковой метод.

Key words: gamification, personalisation, interactive communication, electronic platform, motivational approach, artificial intelligence, Google Classroom, Classcraft, Google Expeditions, analytical-synthetic sound method.

Bugungi ta'lim tizimida elektron ta'lim texnologiyalari orqali ta'lim berish, ayniqsa, fanlararo integratsiyani tashkil etish ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Ta'limda fanlararo integratsiyalash, ya'ni turli fanlar o'rtasida uzviy bog'liqlikni ta'minlash, o'quv jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilishga yordam beradi. Bunda o'qituvchilarning ta'lim jarayoniga elektron ta'lim vositalarini jalb qilishi, ta'lim samaradorligini oshirish bilan birga darsni hissiy jihatdan boyitish ham bu jarayonda muhim tarkibiy qism hisoblanadi. Bundan tashqari, o'quvchilarning o'quv motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham ta'limda tarbiyachi-pedagogga quyidagi vazifalar qo'yiladi:

“O'qitish - o'qituvchi va o'quvchining birgalikdagi faoliyati bo'lib bu jarayonda bolalarning ma'lumot olishi, o'quv ko'nikma va malakasini egallashi, tarbiyalanib, rivojlanib borishi nazarda tutiladi.

Ma'lumot - bunda nafaqat o'qitish, balki mustaqil bilim olish, ommaviy axborotlar ta'sirida bo'lish bilan birga, insonning ilmiy tizimni egallashi, ilmiy dunyoqarashini shakllantirishi ko'zda tutiladi.

Inson kamoloti - bu insonning keng ma'noda ichki va tashqi omillar ta'sirida shakllanish jarayonidir” [1:8].

Tadqiqotimizdan kelib chiqqan holda shu nuqtai nazardan aytish mumkinki, ta'lim jarayoniga qo'yilgan talab, fanning maqsad hamda vazifasidan kelib chiqqan holda qo'yilsa-da, ta'limda yuqori samaradorlikka erishishda jahon tajribasida quyidagi omillar ta'sir qiladi:

“Gamifikatsiya: O'quv jarayoniga o'yin elementlarini qo'shish, o'quvchilarda o'rganishga bo'lgan qiziqishni oshiradi. Masalan, onlayn baholash tizimlari va raqobatbardosh o'yinlar orqali o'quvchilarga mukofotlar va baholar taqdim etish, motivatsiyani oshirishi mumkin.

Personalizatsiya: Elektron ta'lim texnologiyalari orqali har bir o'quvchining individual ehtiyojlarini hisobga olish va shaxsiy o'quv rejalari yaratish,

o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchlarini oshiradi va motivatsiyalarini kuchaytiradi.

Interaktiv aloqa: Onlayn forumlar, chatlar hamda videokonferensiyalar orqali o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi aloqa hamda muloqotni rivojlantirish, o'quvchilarga savollar berish va muammolarni muhokama qilish imkoniyatini yaratadi. Bu, o'z navbatida, ularning faol ishtirokini va motivatsiyasini oshiradi [5:16].

Ta'lim sohasini isloh qilish bo'yicha katta tajribaga ega mamlakatlar: Finlandiya, Singapur, AQSh tajribasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, yuqoridagi usul va vositalarni yakka yoki gibrid shaklda qo'llanganiga guvoh bo'lamiz. Bizning an'anaviy ta'lim tizimimizga qaraganda o'qituvchilarning erkinligi, darsni tashkil etishdagi motivatsion yondashuvlar, faol ta'limiy integratsiya bilan ajralib turadi.

Bugungi an'anaviy ta'lim tizimi, o'qitishning an'anaviy usullari zamonaviy elektron platformalar, sun'iy intellektga asoslangan dasturlardan foydalana oladigan yoshlarni qiziqтира olmasligi, bu esa ta'lim samaradorligini oshirmasligi tabiiy. Hozirgi o'quvchilar bir vaqtning o'zida turli fanlarga oid materiallarni qiyoslay olishi, yosh xususiyatidan kelib chiqqan holda o'yin yoki emfatik usullarda tashkil etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ayniqsa, ta'lim turli tillarda olib boriluvchi maktablarda ona tili va davlat tilini qiyosiy o'rganishda elektron ta'lim texnologiyalari hamda fanlararo integratsiyadan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari o'qituvchi nafaqat dars jarayonida, balki dars mashg'ulotlari tugagandan so'ng ham masofadan o'qituvchi bilan ishlash imkoniyatini yaratadi, bu esa o'quvchining darslarga bo'lgan bog'liqligini oshiradi. Misol tariqasida esa quyidagi ta'lim platformalarini tavsiya etamiz:

Google Classroom: Umumta'lim darslarida bu onlayn platformadan foydalanish afzalligi shundan iboratki, undan nafaqat o'quvchilar bilan topshiriqlar bajarish, balki o'qituvchilar va o'quvchilar uchun muhim funksiyalari bilan ajralib turadi. Bundan tashqari darslarni rejalashtirish, multimedia materiallarni baham ko'rish va topshiriqlarni baholash imkoniyatini taqdim etadi. Bu platforma orqali

o'qitish bizning ta'lim tizimimizga ham faol qo'llanilayotgan ta'lim platformalaridan biridir

Ta'lim samaradorligini oshirish, o'quvchilarning motivatsiyasini rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar olib borgan Devet Kember o'zining "Ta'limda o'quvchi va o'qituvchi motivatsiyasini oshirish" kitobida aynan ta'lim platformalari orqali o'qitishda "maktab – kollej – universitet" tizimi orqali o'quvchini integratsiyalashgan tizim asosida o'qitishni tavsiya etgan [5]. Bu tizim orqali o'qitish bizning ta'lim tizimimiz uchun ham begona bo'lmay maqsad jihatidan "ustoz – shogird" an'anasi orqali o'qitishga yaqin, lekin motivatsiya jihatidan farq qiladi. "Gogole Classroom" platformadan dars jarayonida foydalanish yuqorida aytib o'tgan "ustoz-shogird" an'anasini rivojlantiruvchi vosita sifatida qarash mumkin.

Yuqorida aytib o'tilganidek, motivatsiya o'quv jarayonining muhim omili bo'lib, o'quvchilarning darsdagi faol

ishtirokini, dars sifati va samaradorligini umuman sinfdagi natijalarini belgilaydi. Shuning uchun ham motivatsiyaning ahamiyati va uning amaliy ahamiyatini bilish o'qitish jarayonida birinchi o'rinda turadi. O'qituvchilar ijobiy va qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhitini yaratish, o'quvchilar bilan ijobiy munosabatlar o'rnatish va ularni mustaqil o'quvchilar qilish uchun ularni sinfdan tashqarida o'rganishga rag'batlantirish kabi bir qator strategiyalardan foydalanilgan holda o'quvchilar motivatsiyasini oshirishga yordam berishi mumkin. Xuddi shunday, turli xil o'qitish usullaridan foydalanish, ularning sa'y-harakatlari uchun muntazam ravishda fikr-mulohaza yuritish va e'tirof etish, texnologiyadan foydalanish ham o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishi mumkin.

Ayniqsa ta'lim turli tillarda olib borilayotgan maktablarda o'z ona tili bilan birgalikda "mamlakat tili"ga mehr qo'yishi, o'zlashtirishi va yutuqlarga erishishida aynan ta'limiy dasturlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Bir jihatni e'tiborga olish kerakki, O'zbekiston kabi ta'lim turli tillarda olib borilayotgan maktablarda savod o'rgatish tamoyillari ham bir-biridan farq qiladi. Misol uchun turkman tili maktablarda savod o'rgatish quyidagi tamoyil asosida olib boriladi:

"Anketa tamoyili: Bu tamoyil bir vaqtning o'zida ko'p sonli o'quvchilarning, o'qituvchi fikrini tushinishi yoki o'zgartirishga urinish.

Ma'lumot tamoyili: O'quvchilar bilim, ko'nikma, malakalar, so'z boyligini oshirish uchun o'rganib harakat qilishi.

Tajriba tamoyili: O'qigan ma'lumotlarni tajriba orqali natijalantirib o'rganishi [3:10].

Darslar o'zbek tilida olib borilayotgan maktablarda esa savod o'rgatishda quyidagi an'anaviy metodik tamoyillari asosida olib boriladi:

“ 1. Savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi shaxsni shakllantirish maqsadiga ko'ra ta'limiy va o'stiruvchi xarakterda bo'ladi, nutqiy mashqlar orqali aqliy o'sishini ta'minlaydi, o'qishning ongli bo'lishini talab etadi.

2. Analitik-sintetik tovush metodi tashkiliy tomondan quyidagi ikki davrga bo'linadi.

Bunda yozuvga o'rgatish o'qishga o'rgatish bilan parallel holda olib boriladi.

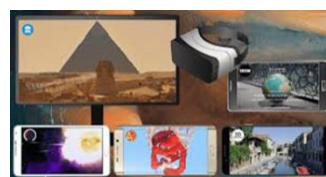
3. Analitik-sintetik tovush metodida psixolingvistik nuqtai nazardan quyidagilarga e'tibor qaratiladi:

a) savod o'rgatish bolalarning jonli nutqiga, ular egallagan nutq malakasiga asoslanadi;

b) o'qish birligi sifatida bo'g'in olinadi, bo'g'in ustida ishlashga katta ahamiyat beriladi” [2:25].

Bundan ko'rinib turibdiki ta'lim turli tillarda olib borilayotgan maktablarda tilga o'rgatishga bo'lgan maqsad bir bo'lsada unga erishish yo'llari bir-biridan farq qiladigan tamoyillardan tashkil topgan, bu esa til o'rgatish jarayoniga ta'sir qilib, o'rganuvchi motivatsiyasiga ta'sir qilishi mumkin. Bunday muammolarga yechim sifatida ta'lim turli tillarda olib boriladigan mamlakatlar tajribasiga suyangan holda quyidagi usul va vositlarni taklif qilishimiz mumkin. Misol uchun hozirgi kunda texnologiya kompyuterlar, mobil telefonlar, planshetlar, interaktiv ilovalar va o'yinlar, virtual ma'ruzalar, videolar va aqlli doskalarni o'z ichiga oluvchi texnologiyalardan foydalanish mumkin bo'ladi. Bu texnologiyalar yordamida quyidagi ta'limiy platformadan foydalansak maqsadga muvofiq bo'ladi:

Classcraft: Bu ta'limiy dastur ta'lim samaradorligi yuqori bo'lgan mamlakatlarda faol qo'llanilib keladigan dasturlaridan biri bo'lib, afzalligi: aniq vaqt davomida o'quvchilarni ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda standartlashirilgan, o'quvchilar o'zlashtirgan bilimlarini amalda qo'llash uchun xizmat qiladigan, bundan tashqari ma'lum tajriba sinovlarini amalga oshirish uchun xizmat qiluvchi dasturdir. Bu dasturning boshqa imkoniyatlaridan biri o'quvchining yosh xususiyatlaridan kelib chiqib berilayotgan topshiriqlarni o'yin ko'rinishida: turli xil robotlar, multifilm qahramonlari, yuqori sinflar uchun esa laboratoriya ko'rinishida tashkil etish mumkin.

Google Expeditions: Bu ta'limiy dastur sun'iy intellekt asosida ishlaydigan platforma bo'lib, asosan tabiiy va ijtimoiy fanlarda foydalanish yanada samaraliroq bo'ladi, chunki bu dasturda rasm va videolarni jonlantirish, 3D format asosida rasmlarni jonlantirish mumkin. Misol uchun tarix fani darsida "Qadimgi misr firavnlari" hayotini

yoritishda quyidagi tasvirlar kabi ko‘rinish hosil qilishimiz mumkin bo‘ladi, bu esa o‘quvchilarni fanga bo‘lgan qiziqishini oshirish bilan birga mavzu haqida to‘liq tasavvur hosil qilish

mumkin bo‘ladi. Bundan tashqari bu dasturni O‘zbekiston ta‘lim tizimida foydalanish orqali tarixiy ajdodlarimiz hamda madaniy obyektlarimizni jonlantirish orqali o‘quvchilarni vatanparvarlik tuyg‘ularini yanada jonlantirish imkoniyatini ham beradi. Bu esa o‘quvchilarni ta‘limga bo‘lgan qiziqishini rivojlantirishga xizmat qiladi. Zero, metodist olim filologiya fanlari doktori, professor Boqijon To‘xliyev “Ona tili o‘qitish metodikasi” darsligida ta‘kidlaganidek: “Qayta xotirlash faoliyati - o‘qituvchi tomonidan ko‘rsatilgan yoki darslikda berilgan namunaga qarab mashq bajarish faoliyatidir. Bu esa, o‘rganuvchining faollik darajasini chegaralaydi. U izlanishga, kashf etishga ehtiyoj sezmaydi. Qisman izlanuvchanlik

faoliyatida talaba yo‘naltiruvchi topshiriqlar yordamida til hodisalarining o‘xshash va farqli tomonlari ustida o‘ylashi, uni topishi, avvalgi bilimlarni qisman noma‘lum sharoitlarda qo‘llashi lozim. Ilmiy-ijodiy faoliyatda talaba hech qanday tashqi yordamsiz, olgan bilimlarini butunlay yangi sharoitda (masalan, kompyuterda) qo‘llay olishi, faoliyat uchun zarur bo‘lgan, lekin o‘zida bo‘lmagan bilimlar manbalarini bilishi, ulardan nutqiy vaziyat taqozosiga ko‘ra unumli foydalanish usullarini egallashi talab qilinadi. Talabani ijodiy faoliyat tajribasiga qanchalik ko‘p asoslansak, ta‘limning samaradorlik darajasi shunchalik yuqori bo‘ladi [6:12].

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy ta‘lim texnologiyalari va dasturlaridan foydalanish o‘qituvchilar ish faoliyatini sezilarli darajada yaxshilash bilan birga, o‘quvchilarning bilim olishi fanga bo‘lgan qiziqishi, shaxsiy motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi. Fan bo‘yicha tajribalar, onlayn laboratoriyalardan foydalanish, fanlar o‘rtasida integratsiyani yuzaga keltirish kabi zamonaviy ta‘lim tizimi oldidagi dolzarb masalalarga yechim bo‘la oladi.

Adabiyotlar

1. Mavlyanova R., Raxmankulova N. Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi. O‘quv qo‘llanma. –T.: 2013.
2. Qosimova K., Matjonov S., G‘ulomova X., Yuldoshova Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi (darslik). – Toshkent: 2009.
3. Babakulow H. Türkmen dilini okatmagyň usulyeti. –Türkmenabat: 2010.
4. Panagiotidis P. Technology as a Motivational Factor in Foreign Language Learning, European Journal of Education, January - June 2023.
5. Kember D. Understanding the Nature of Motivation and Motivating Students through Teaching and Learning in Higher Education, Singapore: Springer Science Business Media; 2016.
6. To‘xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi (o‘quv qo‘llanma). O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg‘armasi nashriyoti. -T.: 2006.

REZYUME. Ushbu maqolamizda ta‘lim fanlarini integratsiyalashda elektron ta‘lim texnologiyalarini qo‘llash va o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish muammolari, zamonaviy ta‘lim tizimining eng dolzarb masalalari haqida fikr yuritilgan. Bundan tashqari ta‘limda qo‘llanilayotgan innovatsion texnologiyalar, jumladan, onlayn platformalar, mobil ilovalar, va interaktiv dasturlar, ta‘lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilish vositalarining imkoniyatlari, elektron ta‘lim texnologiyalarining integratsiyalashuvi orqali o‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasini oshirish usullari ko‘rib chiqilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлена проблема применения электронных технологий обучения и повышения мотивации учащихся в интегрировании образовательных предметов, а также наиболее актуальных вопросах современной системы образования. В том числе рассмотрены методы повышения учебной мотивации учащихся посредством инновационных технологий, применяемых в обучении, в том числе онлайн-платформ, мобильных приложений и интерактивных программ, возможностей средств, позволяющих более эффективно и интересно провести образовательный процесс, за счет интегрирования электронных технологий обучения.

SUMMARY. In this article is considered the problems of using e-learning technologies and increasing student motivation in the integration of educational disciplines, the most pressing issues of the modern education system. In addition, innovative technologies are considered used in education, including online platforms, mobile applications and interactive programs, the possibilities of tools to make the educational process more effective and interesting, ways to increase students' learning motivation through the integration of e-learning technologies.

KREDIT-MODUL SHAROITIDA TALABALAR TA'LIMINI INDIVIDUALLASHTIRISH MAZMUNI

S.F.Arzikulova – *tadqiqotchi*

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: ta'lim, individuallashtirish, kredit-modul, mustaqil ta'lim, ta'lim tamoyillari, shakl, metodlar.

Ключевые слова: образование, индивидуализация, кредитный модуль, самостоятельное обучение, принципы, форма, методы.

Key words: education, individualization, credit module, independent learning, principles, form, methods.

Kirish. Dunyoda bugungi kunda Bolonya deklaratsiyasiga aʼzo mamlakatlar soni ortib bormoqda. Bolonya jarayoni – bu Yevropa mamlakatlari orasida oliy taʼlimni uygʻunlashtirish jarayonidir. U tushunish oson boʻlgan va oʻxshash oliy taʼlim darajalar tizimini yaratishni, taʼlimda kredit-modul tizimiga oʻtishni, taʼlim sifatini taʼminlashda erkin akademik harakatlanishni va Yevropadagi taʼlim hamkorligini oʻz ichiga oladi. Bir soʻz bilan aytganda, bu Yevropa mamlakatlarining oliy taʼlim tizimlarini uygʻunlashtirish, har bir kishi uchun teng ravishda taʼlimni taʼminlash, intellektual, madaniy, ijtimoiy, ilmiy va texnologik salohiyatni shakllantirish va mustahkamlash, taʼlim sifatini takomillashtirish jarayonidir.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “Oʻzbekiston Respublikasi oliy taʼlim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash toʻgʻrisida”gi PF-5847-son Farmoni mamlakatimizning oliy taʼlim tizimida yangi davrning boshlanishiga va tizimga bir qator yangiliklarning kiritilishiga asos boʻldi. Jumladan, mazkur farmonga muvofiq “oliy taʼlim muassasalarida oʻquv jarayonini bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga oʻtkazish, xalqaro tajribalardan kelib chiqib, oliy taʼlimning ilgʻor standartlarini joriy etish, jumladan oʻquv dasturlarida nazariy bilim olishga yoʻnaltirilgan taʼlimdan amaliy koʻnikmalarni shakllantirishga yoʻnaltirilgan taʼlim tizimiga bosqichma-bosqich oʻtish” belgilab qoʻyilgan. Oʻzbekistonning Bolonya jarayoni taʼlim tizimiga qoʻshilishi unga dunyoning koʻplab mamlakatlari bilan oliy taʼlim sohasidagi aloqalarni yanada kengaytirishni taʼminlaydi va mamlakat taʼlim tizimining xalqaro miqyosidagi reytingini oshishiga olib keladi.

Kredit-modul tizimi, bu – taʼlimni tashkil etish [2] jarayoni boʻlib, oʻqitishning modul texnologiyalari jamlamasi va kredit oʻlchovi asosida baholash modeli hisoblanadi. Uni bir butunlikda olib borish serqirra hamda murakkab tizimli jarayondir. Kredit-modul tamoyilida ikkita asosiy masalaga ahamiyat beriladi:

-talabalarining mustaqil ishlashini taʼminlash;

-talabalar bilimini reyting asosida baholash.

Kredit-modul tizimining asosiy vazifalari sifatida quyidagilar eʼtirof etiladi:

oʻquv jarayonlarini modul asosida tashkil qilish;

bitta fan, kurs (kredit)ning qiymatini aniqlash;

talabalar bilimini reyting ball asosida baholash;

talabalarga oʻzlarining oʻquv rejalarini individual tarzda tuzishlariga imkon yaratish;

taʼlim jarayonida mustaqil taʼlim olishning ulushini oshirish;

taʼlim dasturlarining qulayligi va mehnat bozorida mutaxassisga qoʻyilgan talabdan kelib chiqib oʻzgartirish mumkinligi.

Yuqoridagilar dars mashgʻulotlarini nafaqat oʻqitishni innovasion taʼlim texnologiyalari asosida olib borish, balki talabdan individual tarzda mustaqil oʻqib-oʻrganish, taʼlimga yangicha munosabatda boʻlish, mehnat bozori talabidan kelib chiqib, zaruriy va chuqur nazariy bilimlarni egallash, amaliy koʻnikmalarini shakllantirishga oʻrgatishdan iboratdir. Binobarin, mazkur tizim talabaning kasbiy rivojlanishi va kamolotiga yoʻnaltirilgan. Taʼlim oluvchining butun hayoti davomida bilim olishini taʼminlashga hamda mehnat bozori va zamonaviy talablarga javob bera oladigan inson kapitalini shakllantirishga qaratilgandir.

Tadqiqot metodologiyasi. Kredit-modul sharoitida talabalar taʼlimini individuallashtirish mazmuniga soʻz qaratadigan boʻlsak, kredit modul tizimi va uni amalga oshirish jarayonida talabalar faoliyatini individuallashtirish jarayonini tadqiq etishda bir qator olimlarimizni tadqiqotlarini oʻrganib, ushbu muammo haqida aniqroq tasavvurga ega boʻlish, ushbu jarayon metodikasini ishlab chiqishda muhim hisoblanadi.

Oliy taʼlim jarayonini individuallashtirish muammosi ustida M.K.Qalandarova, maktabgacha taʼlim jarayonini individuallashtirish muammosini F.Raxmonova, chet tilini oʻqitish jarayonini individuallashtirish muammosini S.Sattorova, S.Yusupova, N.R.Alimova kabi olimlar oʻz izlanishlarida bayon etganlar. Talabalarning individual taʼlim trayektoriyasini ishlashga doir izlanishlarni A.Ibragimov, J.Xudoyberdiyeva tadqiqotlarida kuzatishimiz mumkin.

Taʼlimni individuallashtirish maqsadida modulli taʼlim texnologiyalaridan foydalanish muammosi YE.M.Roslyakova, A.G.Biserova, K.X.Xasenova, L.M.Baybolatova, L.P.Goloshekina, V.S.Zbarovskiy tadqiqotlarida, kompetentli yondashuvdan foydalanish V.A.Bolotov tadqiqotida batafsil ochib berilgan. A.Furmanning fikricha, kredit-modulli tizim sharoitida mustaqil ishlash koʻnikmalarini rivojlantirishga oʻquv jarayonida uch turdagi muammoli-modulli maʼruzalarni qoʻllash yordam beradi: ilmiy-axborot, ilmiy-loyihaviy va dunyoqarash-refleksiv [3].

Darhaqiqat, muammoli modulli maʼruzalar oʻqituvchining tinglovchilar bilan uyushgan muloqoti sifatida, uning davomida ilmiy muammoga umumiy yechim topiladi, talabalar va oʻqituvchi oʻrtasida bilim, koʻnikma va qadriyatlarining biznes, axborot va

psixologik almashinuvini amalga oshiradi. Bularning barchasi, olimning fikriga ko'ra, o'quv faoliyati uchun turtki turi, o'zaro munosabatlarni rivojlantirish asosidir.

Talabalar pedagogik ta'limini individuallashtirish jarayonini amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilab olingan:

Talabalarning qiziqishlari, imkoniyatlari va bilim o'zlashtirish darajalariga ko'ra differensiallashtirish;

O'quv topshiriqlarini tabaqalashtirib ishlab chiqish;

o'zlashtirishdagi turli darajalarni inobatga olgan holda ta'lim metodlari va topshiriqlarini muvofiqlashtirish;

talabalarning individual ta'lim trayektoriyalarini ishlab chiqish;

o'quv-biluv jarayoniga doir motivatsiyasini rivojlantirish;

mustaqil ta'lim topshiriqlarini ma'ruza va amaliy mashg'ulot mazmuni bilan integratsiyalash;

Masalan, Bolalarning ijtimoiy moslashuvi fanidan mustaqil ta'lim mavzularini qo'yidagi jadval asosida talabalarga taqdim etish mumkin. Talabalar ma'ruza, amaliy, seminar darslarida o'rganganlaridan tashqari mustaqil ishlashlari uchun xuddi shunday tartibda tushuntiriladi. Har 5 ta o'tilgan ma'ruzadan keyin talabadan individual tarzda mustaqil ta'lim mavzulari qabul qilinadi.

№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Shakli	Soati
MT1	Oilaning ijtimoiy maqomi.	Mustaqil o'zlashtirish, taqdimot tayyorlash	4
MT2	Ijtimoiy pedagogik faoliyat turlari.		4
MT4	Bolalarda deviant xulqning namoyon bo'lish shakllari.	Mustaqil o'zlashtirib, test tuzish.	4
MT5	Emperik va nazariy bilishni qiyoslang.		4
MT6	Ijtimoiy pedagogik faoliyatning asosiy yo'nalishlari nimadan iborat?	Mustaqil o'zlashtirish, esse yozish	4
MT7	Ijtimoiy pedagogikada ishontrish metodi.		4

Tahlil va natijalar. Ta'lim tamoyillari. Ta'lim qonuniyatlaridan uni samarali tashkil qilishga nisbatan muayyan muhim talablar kelib chiqadi. Ta'lim tamoyillari o'quv jarayonining umumiy maqsadlari va qonuniyatlariga binoan uning mazmuni, tashkiliy shakl va metodlarini belgilab beruvchi boshlang'ich qoidalardir. Ta'lim tamoyillarini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Ta'limning mazmunga aloqadorligi
2. Tashkiliy-metodik.

Ta'lim materiallarini individuallashtirishda ijobiy natijalarga erishish uchun quyidagi tamoyillarga amal qilish talab etiladi:

Ta'limning mahsuldorligi tamoyili;

Ta'limni individuallashtirish tamoyili;

Axborotlarning globalligi tamoyili;

Faoliyatli yondashuvning ustuvorligi tamoyili.

Ta'limning mahsuldorligi tamoyili - bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirish, o'quv motivlari, o'quv-tarbiyaviy jarayonning samarali tashkil etilishi, o'qituvchi tomonidan qo'llanuvchi ta'lim metodlari va vositalarining samaradorligi va boshqalar.

Ta'limni individuallashtirish tamoyili [4:3-4] - mazkur tamoyil talabalarning tashabbuskorliklari, talabalarning faollik darajasi, mustaqil va individual faoliyatlarini nazarda tutadi. Talabalarning faolliklari reproduktiv va ijodiy xarakterga ega bo'lishi mumkin.

Talabani o'quv materialidagi qonuniyatlarni aks ettirishi, tushunishi va o'zlashtirishi uchun to'g'ri shart-sharoit yaratish maqsadi uchun zarur ahamiyat kasb etadi. Bu tamoyil ta'lim jarayonida barkamol rivojlangan shaxsni shakllantirishni ko'zda tutadi. Ta'lim jarayonida tarbiyalashning samarali kechishi shaxsning intellektual rivojlanishi, birinchi navbatda, o'quvchilarning qiziqishlari, idrok etish hamda individual qobiliyatlarining hisobga olinishi bilan bog'liq.

Axborotlarning globalligi tamoyili – bu tamoyil ta'lim mazmunini zamonaviy fan va texnika rivojlanish darajasi, jahon sivilizatsiyasi to'plagan tajribaga mos kelishini ifodalaydi. Bu tamoyil ta'lim vaqtida va o'qishdan tashqari vaqtda amalga oshiriladigan ta'lim mazmuni talabalarni obyektiv ilmiy dalillar, hodisalar, qonunlar, zamonaviy yutuqlar va rivojlanish istiqbollarini ochib berishga yaqinlashtirib, u yoki bu sohaning asosiy nazariya yoki konsepsiyalari bilan tanishtirishga yo'naltirilgan bo'lishini talab etadi.

Xulosa va takliflar. Kredit-modul tizimining joriy etilishi o'qituvchi va talabani hamkorlikda ishlatishida muhim omil hisoblanadi. Modulli ta'limda pedagog tinglovchining o'zlashtirish jarayonini tashkil etadi, boshqaradi, maslahat beradi, tekshiradi. Talaba esa yo'naltirilgan obyekt tomon mustaqil harakat qiladi. Eng katta urg'u ham talabalarning mustaqil ta'lim olishiga qaratiladi. Ta'limni individuallashtirishda shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, differensial yondashuv va individual yondashuvga doir metodlar ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Kredit-modul sharoitida ta'limni individuallashtirish jarayonining samarali kechishi ushbu jarayonning metodik ta'minotini takomillashtirish bilan bog'liq. Shu nuqtai nazardan talabalar ta'limini individuallashtirish maqsadida auditoriya mashg'ulotlari va mustaqil ta'limni samarali tashkil etishga doir metodik tavsiyalar ishlab chiqish lozim bo'ladi.

Adabivotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tizimidagi ta’lim muassasalarida kredit-modul tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi 2021-yil 10-iyundagi 359-son Qarori <https://lex.uz/docs/-5450923>

3. Топольский В.О. Проблемы организации самостоятельной работы студентов университета в процессе кредитно-модульной системы обучения. Текст: непосредственный // «Молодой ученый» 2014. № 3 (62). -С. 1039-1043. URL: <https://moluch.ru/archive/62/9549/> (дата обращения: 06.11.2023).

4. Aleks Muur. Ta’lim berish va ta’lim olish: pedagogika, ta’lim dasturi va tarbiya. Rutledj. Ikkinchi nashr. 2012. 3-4-b.

5. Arzikulova S.F. Kredit modul tizimi sharoitida ta’limni individuallashtirish metodikasini takomillashtirish. diss.avtoreferati. Qarshi. 2024.

REZYUME. Ushbu maqolada kredit modul tizimida talabalarning individual ta’limini individuallashtirish mazmuni haqida ma’lumot berilgan bo‘lib, kredit modul tizimi, ushbu tizimda talabalar shaxsini individual yo‘nalganligini oshirish, ta’limni talaba shaxsi o‘zlashtirish qobiliyatiga moslashtirib tashkil etish, ta’limni individuallashtirish bosqichlari haqida so‘z boradi. Ushbu maqoladan tegishli soha vakillari nazariy ma’lumot sifatida foydalanishlari mumkin.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена информация о содержании индивидуализации индивидуального обучения студентов в кредитно-модульной системе. Кредитно-модульная система - это система, которая направлена на повышение индивидуальной направленности студентов в этой системе, организацию обучения в соответствии с индивидуальными учебными возможностями студента, а также обсуждаются этапы индивидуализации лимба. Данная статья может быть использована в качестве теоретической информации представителями соответствующей области.

SUMMARY. The article provides information on the content of individualization of individual training of students in the credit-modular system. The credit-modular system is a system that is aimed at increasing the individual focus of students in this system, organizing training in accordance with the individual educational capabilities of the student, and also discusses the stages of individualization of the limb. This article can be used as theoretical information by representatives of the relevant field.

ОЦЕНКА ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ И АНАЛИЗ ИХ ЭФФЕКТИВНОСТИ

А.К.Базарбаева – преподаватель

Нукусский инновационный институт

Таянч сўзлар: баҳолаш жараёнининг роли, баҳолаш мезонлари, баҳолаш тузилмалари, баҳолаш жараёни, баҳолаш жараёнининг мақсади, баҳолаш тузилмаларининг афзалликлари ва камчиликлари.

Ключевые слова: роль процесса оценивания, критерии оценивания, структуры оценивания, процесс оценивания, цель процесса оценивания, недостатки и преимущества при использовании структур оценивания.

Key words: the role of the evaluation process, evaluation criteria, evaluation structures, evaluation process, the goal of the evaluation process, advantages and disadvantages of evaluation structures.

Оценивание играет важную роль в процессе преподавания и обучения на всех уровнях образования. Нет никаких сомнений в том, что любая система оценки будет определять, чему учатся студенты и каким образом они это делают. Следовательно, оценивание определяет то, как мы преподаем, какие методики преподавания мы используем и какие инновации мы внедрили в методики преподавания. Но оценивание – это не только оценки и экзамены. Речь также идет о том, чтобы лучше узнать студентов и качество их обучения, а также использовать эти знания на их благо. Оценивание, без сомнения, является одной из основных "движущих сил" процесса преподавания и обучения. Поэтому важно, чтобы преподавательский состав был знаком не только с техническими аспектами множества различных форм оценивания, используемых в настоящее время, но и с их преимуществами и недостатками [1].

Оценивание непрерывный процесс установления высоких ожиданий в отношении обучения студентов, измерения прогресса в достижении установленных результатов обучения и обеспечения основы для размышлений, обсуждений и обратной связи для улучшения академических программ университета. Это систематический и циклический процесс, который делает ожидания и стандарты явными и общедоступными. Оценивание неизбежно формирует то, как учащиеся подходят к обучению, включая то, на чем они сосредотачиваются и как они это изучают.

Оценивание — это то, что делается каждый день, оценивая, где находится студент в процессе обучения. Оценивание студентов в основном происходит, когда преподаватель задает им вопросы, читает их домашние задания и слушает их доклады. Эти оценки определяют учебные решения относительно темпа, стратегий обучения

и того, "куда двигаться дальше". Для получения максимально точного результата требуется, чтобы учащиеся были под наблюдением и оценивались в реальных ситуациях; отсюда и термин «аутентичная оценка», который часто используется в реформе образования. В отличие от стандартизированных тестов, которые создают перерыв в обучении для проведения измерений, оценка должна быть частью естественного потока занятий в классе. Когда учебная программа дает представление о мышлении студента, это естественное время для оценки этого студента. Такая оценка не обязательно должна быть чем-то, чему вы присваиваете конкретную оценку - она может быть просто в информационных целях, как для вас, так и для студента [2].

Из выше сказанного мы поняли, что процесс оценивания играет важную роль как для преподавателей, так и для студентов. Для начала нам следует рассмотреть одну из типичных схем оценочного процесса которой пользуются во многих высших учебных заведениях, данная схема приведена на рисунке 1.

Смотря на приведенную схему, мы можем наблюдать то, что процесс начинается непосредственно с преподавателя, который должен составить задачи. Задачи могут представлять собой тесты, темы для сочинений, контрольные работы и т.п., далее эти задачи предоставляются студентам, которые в свою очередь должны выполнить их. После выполнения поставленных задач они предоставляют их преподавателю или же компетентному специалисту, которому поручено проверить качество выполненной работы, если же задания, составленные преподавателем, могут быть проверены с помощью высокоскоростных сканеров то рекомендуется использовать сканеры для сокращения времени проверки. Далее после проверки результаты выполненных студентом работ могут быть закодированы в числовой или вербальной форме [3].

Рисунок 1. Типичная схема процесса оценивания.

Теперь после того, как мы рассмотрели типичный процесс оценивания мы можем перейти на анализ системы, которая используется в европейских высших учебных заведениях для оценивания студентов.

Университеты Европы работают по Европейской системе перевода и накопления баллов (англ. European Credit Transfer and Accumulation System – ECTS) которая была введена в 1989 году. Изначально кредитная форма предназначалась только для участников программы обмена студентами Erasmus, но со временем ее начали использовать во всех ВУЗах Европы, и в 1999 году система стала основой Болонского образовательного процесса [2].

Она используется для учета учебной работы: за успешную сдачу каждого предмета в программе начисляют определенное число ECTS-баллов, которые означают сколько академических часов потратил студент на подготовку. Эти баллы копятся для получения ученых степеней и переводятся при переходе в другой ВУЗ.

Количество учебных часов для получения одной зачетной единицы в каждой стране свое — от 20 до 30. Чтобы посчитать точное число ECTS-кредитов для каждой дисциплины, складывают часы, проведенные на лекциях, и примерное количество часов, необходимое для самостоятельной работы.

Программы в европейских университетах спланированы так, если получить положительную оценку по всем необходимым дисциплинам, то в конце семестра должно получиться всего 30 ECTS-баллов. Для степени бакалавра нужно учиться 3-4 года и получить от 180 до 240 баллов, а для окончания магистратуры — 300 (добрать недостающие 60-120).

Использование этой системы часто ограничивается некоторыми формальными рамками, прежде всего — несоответствием национальных систем оценки. Оценочная шкала ECTS основывается на оценке уровня подготовки студента при конкретном оценивании, то есть на том, как студент выполнил работу по отношению к другим студентам, некоторому среднему значению.

Система ECTS относит студентов к двум группам — «зачтено» и «не зачтено», и далее оценивает работу этих двух групп по отдельности. Студенты, получившие оценку «зачтено», вновь распределяются по пяти группам: лучшие 10 % получают оценку А, следующие 25 % — оценку В, следующие 30 % — оценку С, следующие 25 % — оценку D и последние 10 % — оценку Е.

Те, кто не смог выполнить задание на «зачтено», делятся, в свою очередь, на две подгруппы: FX (не зачтено — необходима

небольшая доработка для получения положительной оценки) и F (не зачтено — требуется серьезная работа). Такой подход позволяет дифференцировать студентов, которые почти сделали задание и тех, которые не обладают необходимыми знаниями, умениями и навыками, определенными компетенциями и рабочими программами. Оценочная шкала ECTS представлена в таблице 1.

Основные условия, по которым разрабатываются оценки ECTS: наличие достаточно детальных первичных сведений выборки достаточного размера для подтверждения достоверности, соответствующие методы математической статистики контроль адекватности результатов, полученных при использовании той или иной шкалы.

Сопоставление различных систем оценки знаний требует предварительного отбора существенных особенностей для каждой из них, связанных не только с формальными показателями (типы шкал, их градуировка и т. д.), но, прежде всего, с методикой использования в современном образовательном процессе.

Оценка ECTS	% студентов, обычно получающих оценку	Комментарии
A	10	Использование оценок «отлично», хорошо не рекомендуется, так как они не совпадают с переносимой системой оценок ECTS.
B	25	
C	30	
D	25	
E	10	
FX	-	Не зачетно – необходима доработка для получения зачета.
F	-	Не зачетно – необходима серьезная переработка.

Таблица 1.

Положительными оценками, при которых курс считается пройденным, являются оценки A, B, C, D и E. Студент, получивший оценку FX по дисциплине основной образовательной программы, должен в определенные сроки, устанавливаемые вузом, выполнить требуемый минимальный объем заданий, в соответствии с программой обучения. Если результаты работ будут признаны удовлетворительными, то общая оценка FX повышается до E и студент допускается к дальнейшему обучению.

Если качество осталось неудовлетворительным, итоговая оценка снижается до F и студент либо представляется к отчислению из университета, либо может повторно прослушать в течение текущего семестра на платной основе незачетный

курс. Если эта дисциплина была из числа дисциплин по выбору (не базовая часть), то студент на платной основе может прослушать вторую дисциплину по выбору из предлагаемых учебным планом для данной специальности или направлению подготовки.

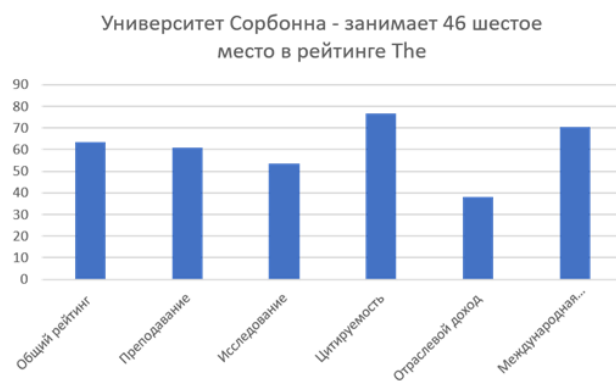
В системе оценивания ECTS каждый студент зависит от успеваемости всех студентов в группе. В такой системе оценивания в одной группе не могут быть все отличники или хорошисты. Обязательно будут студенты, у которых есть удовлетворительный результат.

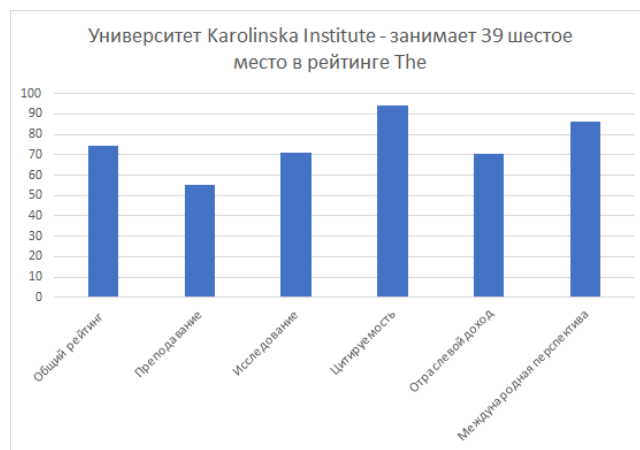
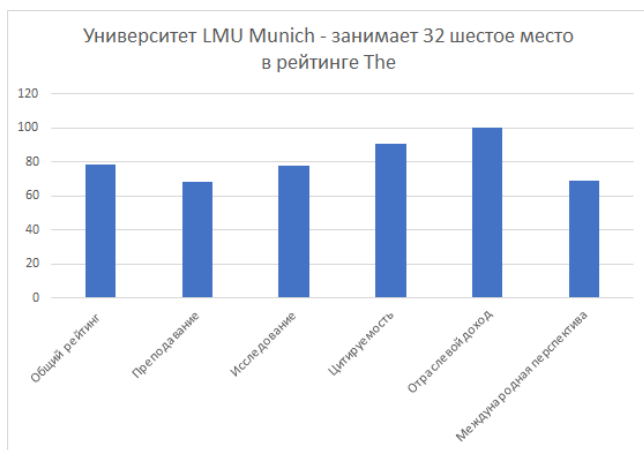
В настоящее время наиболее интенсивно система ECTS используется в 5-ти странах Европы: Франция, Испания, Германия, Италия и Великобритания. В каждой из этих стран совершается ежегодно более 12 тысяч студенческих обменов только внутри одной страны. Если рассматривать области наук, по которым чаще всего совершается обмен студентами, то это- бизнес, лингвистика (филология), социальные, инженерные и юридические науки [5].

Хоть и в Европе и есть единая система ECTS по которой они работают, но университеты оставляют за собой право на распределение баллов, которые нужно накопить. Так, например один ВУЗ может распределить баллы для практических и теоретических заданий в соотношении 70% на 30% от количества общих баллов, в то время как второй университет 50% на 50%.

Теперь для того, чтобы убедить в эффективности данной системы мы можем взять, например Европейские ВУЗы, которые применяют вышеупомянутую систему и посмотреть какое они занимают место в международном The (англ. Times Higher Education) рейтинге[6].

И так начнем с университета Сорбонна, который расположен во Франции. Данный университет является одним из древнейших и университетов Франции, а также имеет большой авторитет среди Европейских ВУЗов.

Мюнхенский университет имени Людвига и Максимилиана (англ. LMU Munich). Этот университет является одним из ведущих университетов Германии, а также стоит отметить, что университете обучается 51 606 студентов по данным на 2018—2019 год. В состав университета входят 18 факультетов, на которых преподают более 700 профессоров [4].

Каролинский институт (англ. Karolinska Institute) — высшее учебное заведение в Стокгольме, один из самых крупных и престижных университетов Европы, ведущий научно-исследовательский центр Швеции и передовой медицинский институт в глобальном масштабе. Каролинский институт считается одним из лучших образовательных учреждений в области медицинских и естественных наук [7].

В заключении данной статьи, опираясь на все приведенные гистограммы мы можем отметить, что система оценивания, которая используется в Европейских ВУЗах является одной из самых эффективных систем для оценивания студентов, а также для обеспечения мобильности студентов на данный момент.

В данной статье рассмотрены процесс оценивания оказывает серьезное влияние на то, как студенты подходят к обучению. Несмотря на инновации в методах оценивания, разработки интерпретационных структур и повышение адаптивности, ставшее возможным благодаря новым технологиям, основные виды деятельности, охватывающие разработку и выполнение соответствующих заданий оценивания, акцент на когнитивных результатах более высокого порядка, критерии оценивания, выставление и интерпретация оценок, а также общее поддержание академических стандартов, безусловно, остаются постоянной обязанностью высшего учебного заведения в целом.

Литература

1. Селезнева Н.А. Качество высшего образования как объект системного исследования. -М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2008. –С.95.
2. Семакин И.Г., Шестаков А.П. Основы алгоритмизации и программирования. Практикум : учеб. Пособие для студ. Учреждений сред. проф. образования. -М.: Издательский центр “Академия”, 2013. - 144 с.
3. Шишов С.Е., Кальней В.А. Оценка настроений и жизненных планов современной российской молодежи // Теоретические и методические проблемы современного образования: материалы Междунар. науч.-практ. конф. М., 2016. С. 17–22
4. Юнусова Д. И. Подготовка будущих учителей математики к инновационной педагогической деятельности. // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2012. № 1 (21). – С. 167–173.
5. Seitnazarov K.K., Bazarbaeva A.K. G‘arbiy evropa oliy ta‘lim muassalarida ects kredit tizimini // International scientific journal « MODERN SCIENCE AND RESEANCH » ISSN: 2181-3906 Volume 3/ issue 4/ UIF:8.2/ MODERNSCIENCE.UZ 2024. –P. 728-731.
6. Bazarbaeva A.K. Ta‘lim tizimida baholash tizimining tuzilishi. // T.N.Qori Niyoziy tavalludining 125-yilligiga bag‘ishlangan “Toshmuhammad niyoz o‘g‘li qori niyoziy – ilm-ma‘rifat darg‘asi” mavzusidagi ilmiy-amaliy anjuman. – Tashkent: 2022,16-avgust. 38-39-b.
7. Bazarbaeva A.K. Modeling the knowledge of his students on the basis of an intelectualized test // International Scientific Conference. The role of science and innovation in the modern world 2023 London, United Kingdom. –P. 41-44.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада олий таълим муассасаларида талабаларни баҳолаш мезонларининг аҳамияти ва уларнинг таълим жараёни ҳамда талабалар ўқишини яхшилашдаги ўрни ҳақида тушунча берилди. Шу муносабат билан баҳолаш жараёнининг мақсадлари тушунтирилади ва стандарт баҳолаш жараёни мисол сифатида келтирилади. Баҳолаш тизимлари ҳақида қисқача маълумот берилиб, норма-ориентирланган ва мезон-ориентирланган тузилмалар асосида қўлланилган усулларнинг афзаллик ва камчиликларни батафсил ёритилади. Бу ҳолатлар Европанинг этакчи университетлари мисолида таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается понятие о важности критерий по которым оцениваются студенты в высших учебных заведениях и то, какую роль они играют для улучшения образовательного процесса и обучения студентов. В связи с этим, рассматриваются понятие о целях оценочного процесса, приведен пример стандартного процесса оценивания. Дается краткое понятие о системах оценок, а также подробно описываются преимущества и недостатки используемых структур, основанные на нормах, и основанные на критериях, на примере ведущих ВУЗов Европы.

SUMMARY. This article examines the importance of evaluation criteria for students in higher education institutions and their contribution to improving the quality of education. The objectives and tasks of the evaluation process are analyzed, and an example of a standard evaluation system is provided. Various evaluation systems, their characteristics, and an analysis of their strengths and weaknesses are discussed. The article compares norm-referenced and criterion-referenced evaluation approaches, using leading European universities as examples.

BILIMLENDIRIW PROCESINDE KOGNITIV TEXNOLOGIYALARDÍ PAYDALANÍWDÍŃ ÁHMIYETI

Q.Bekmuratov – *tayanish doktorant*

Ajiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: texnologiya, taʼlim, tarbiya, intellekt, integratsiya.

Ключевые слова: технология, образование, воспитание, интеллект, интеграция.

Key words: technology, education, upbringing, intelligence, integration.

Zamanagóy bilimlendiriw úlken ózgerisler dáwirin basinan ótkermekte. Bilimlendiriw ámeliyatında bilimlendiriw texnologiyaları eń áhmiyetli baғdarlardan birine aylandı. Olar keyingi on jıllıqlarda bilimlendiriw procesinde áhmiyetli orin iyelep, oqıw orınlarına belsene engizilip, oqıtıw hám tárbiyağa qatnaslardı ózgertip kelmekte.

Kognitiv texnologiyalar - bul bilim alıwdıń rawajlanıwına xızmet etetuğın, kognitiv processlerdi rawajlandırıwğa qaratılğan (qabil etiw, dıqqat, este saqlaw, oylaw, mashqalalardı sheshiw h.t.b.) keń kólemlı metod hám qurallar bolıp tabıladı. Bul texnologiyalar oqıwshı hám oqıtıwshılardıń hár qıylı talaplarına nátiyjeli sáykeslesip barıwı sebepli oqıw procesiniń ajıralmas bólegine aylanbaqta.

Kognitiv texnologiyalar - bul insanniń seziwi, dıqqat, este saqlaw, oylaw, qarar qabil etiw hám bilim alıw sıyaqlı kognitiv proceslerin jaqsılaw, rawajlandırıw hám qollap-quwatlawğa qaratılğan texnologiyalar bolıp esaplanadı. Bilim beriw sheńberinde kognitiv texnologiyalar bilim alıwdıń nátiyjeliligini arttırıw, informaciyani qabil etiw hám qayta islewdi jaqsılaw, sonday-aq, sın kózqarastan pikirlew hám mashqalalardı sheshiw dárejesini arttırıwğa járdemlesetuğın hár qıylı qurallar hám metodlardı óz ishine aladı.

Kognitiv texnologiyalar - bul innovaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw arqalı dıqqat, este saqlaw, seziw hám pikirlew sıyaqlı kognitiv funkciya

lardı jetilistiriw maqsetinde islep shıǵılğan kózqaraslar hám qurallar bolıp, bul texnologiyalar sanlı qurallardı (máselen, dástúr hám qosımshalar) da, aqlıy qábiyetlerdi rawajlandırıwğa qaratılğan metodikalardı da óz ishine aladı. Kognitiv texnologiyalar oqıw procesinde talabalardıń tek ǵana informaciyani alıwı emes, al onı belsene qayta islewi, qollanıwı hám sın kózqarastan oylawı tárizinde shólkemlestiriwge járdem beredi. Kognitiv texnologiyalar bilim beriw nátiyjelerin sezilerli dárejede jaqsılawı, sonday-aq, jáne de individual hám baslawshılıq tájiriye jumısların jaratıwğa járdemlesiwı múmkin.

Kognitiv texnologiyalar bilim alıwğa qanday tásir etedi:

Shaxsqa baғdarlangan bilimlendiriw. Kognitiv texnologiyalardan paydalanıw hár bir oqıwshınıń bilim dárejesi hám mútájliklerine qarap oqıw materialları hám kózqarasların beyimlestiriw imkaniyatın beredi. Analitika hám algoritmler járdeminde bilim beriw platformaları talabanıń ózlestiriwlerin baqlap barıwı, onıń kúshsiz orınların anıqlawı hám materiallardı túsiniwdi jaqsılaw ushın individual tapsırmalardı usınıwı múmkin.

Kritikalıq pikirlewdi rawajlandırıw. Kognitiv texnologiyalar talabalarğa hár túrli informaciya derekleri menen islew, olardı analiz etiw, óz-ara baylanıslardı izlew hám juwmaq shıǵarıw imkaniyatın

beredi. Bul kritikalıq pikirlew hám óz betinshe islew kónlikpelerin rawajlandırıwǵa járdem beredi.

Dıqqat hám este saqlawdı qollap-quwatlaw. Oynlar hám simulyatorlar (real hádiyseler hám qásiyetlerdiń bir bólegin virtual ortalıqta sáwlelendirip, haqıyqatlıq tásin jaratıwshı dástúrli hám apparatlıq qurallar) sıyaqlı zamanagóy texnologiyalar dıqqatın hám este saqlawdı jaqsılawǵa járdem beredi, sonday-aq, wazıypalardı orınlanıw qábiletin jetilistiredi. Atap aytqanda, interaktiv qosımshalar hám tálimiy oınlarınan paydalanıw oqıw procesinde belsene qatnasıwdı xoshametleydi hám maǵlıwmatlardı jaqsılawǵa járdem beredi.

Real waqıtta qayta baylanıs. Kognitiv texnologiyalar talabalarǵa dárhal pikir-usınıs beriwı múmkin, bul bolsa qátelardı tezirek dúzetiwge hám materialdı túsiniwdi jaqsılawǵa járdem beredi. Bul ásirese, quramalı hám texnikalıq pánlerdi oqıtıwda paydalı boladı.

Kognitiv texnologiyalar kognitiv kónlikpelerdi úyretiw hám rawajlandırıwǵa járdemlesetuǵın túrli qurallar hám metodlardı óz ishine aladı. Bunday texnologiyalarga birneshe misallardı kórip shıǵamız:

Intellektualıq oqıtıw sistemaları. Bul oqıwshılardıń bilim hám talap dárejesine sáykeslestiriletuǵın baǵdarlamaları bolıp esaplanadı. Máselen, mashina úyreniw algoritmlerinen paydalanıwshı sistemalar talabandıń ámeldegi wazıypalardı qalay atqarıwına qarap tapsırmalar, usınıs hám testlerdi ózlestiriwi múmkin. Talabardıń háreketlerin analizletuǵın hám kurslardı real waqıtta beyimlestiretuǵın Smart Sparrow (talabalarǵa individual tapsırmalar hám oqıw resursların beriw arqalı olardıń rawajlanıwına avtomatikalıq túrde beyimlesetuǵın kurslardı jaratıw imkaniyatın beretuǵın) sisteması usınday misallardan biri bolıp esaplanadı [2].

Mobil qosımshalar hám bilim beriwshı oınlar. Oynlar tálim procesinde bilimlendiriw texnologiyalarınń eń belgili qurallarınan biri bolıp esaplanadı. Olar dıqqatı, logikanı hám esta saqlawdı rawajlandırıwǵa járdem beredi. Lumosity (este saqlaw, dıqqat hám basqa da qábiletlerdi shınıqtırıw ushın neyrobiologlar tárepinen islep shıǵılǵan) yamasa Peak (qabil etiwimiz, tájiriye bini bahalawımız hám onıń eń joqarı momentleri qanday bolǵanına, juwmaqlaw basqıshında adam qanday tájiriye alǵanına baylanıslı) sıyaqlı baǵdarlamalar oın procesi arqalı biliw qábiletlerin rawajlandırıwǵa qaratılǵan shınıǵıw-lardı usınıs etedi [1].

Virtual hám qosımsha realıq. Bul texnologiyalar talabalarǵa virtual keńislikte átirapındaǵı dúnyanı úyreniw arqalı olarǵa óz ara tásirleiw imkaniyatın beredi, bul bolsa temanın mazmunın túsiniwdi jaqsılaw imkaniyatın beredi. Mısalı, talabalar tariyxıy estelikler boyınsha virtual ekskuriyalardan paydalanıwı yamasa qáwipsiz virtual ortalıqta quramalı ilimiy tájiriyeberdi modellestiriwi múmkin [4].

Bilimlendiriwdegi hár qanday basqa innovaciyalıq qatnaslar sıyaqlı, kognitiv texnologiyaların da óziniń unamlı hám unamsız tárepleri bar. Olardı hár tárepleme kórip shıǵamız:

Abzallıqları:

Talabaların motivaciyanı arttırıw. Oynlar, virtual simulyatorlar hám interaktiv platformalardan paydalanıwı oqıw procesin talabalar ushın qızıǵıwshılıǵın asırıp, motivaciyanı asırıwǵa járdem beredi.

Qolaylılıq hám ózgermelilik. Kognitiv texnologiyalar járdeminde oqıtıw hár qanday jerde hám hár qanday waqıtta paydalanıw múmkin. Talabalar materiallardı ózleri ushın qolaylı waqıtta úyreniwı múmkin, bul, ásirese, aralıqtan oqıw ushın áhmiyetli.

Tiykarǵı kónlikpelerdi rawajlandırıw. Kognitiv texnologiyalar talabalarda keleshekte tabıslı kásipke erisiw ushın zárúr bolǵan sın pikirlew, kreativlik sıyaqlı kónlikpelerdi rawajlandıradı.

Jeke tártiptegi qatnas. Texnologiyalar bilim beriw procesin hár bir oqıwshınıń jeke mıtájliklerine sáykeslestiriw imkaniyatın beredi, bul nátiyjelerdi jaqsılaw hám temanı tereń ózlestiriwge járdem beredi.

Kemshilikleri:

Texnologiyalarga qaramlıq. Kognitiv texnologiyalardan paydalanıwdıń kemshiliklerinen biri talabaların sanlı qurılmalarǵa baylanıslı bolıwı múmkinliginde esaplanadı. Bul jeke pikirlesiw kónlikpeleriniń hám dıqqatın tómenlewine alıp keliwi múmkin.

Resurslar zárúrligi. Kognitiv texnologiyalardan nátiyjeli paydalanıw ushın zamanagóy qurılmalar, dástúrli támiynatlar hám internetke baylanıslı bolıwı talap etiledi, bul ayırım oqıw orınları hám talabalar ushın tosqınlıq bolıwı múmkin.

Oqıtıwshılardı oqıtıw mashqalaları. Barlıq oqıtıwshılar da bilimlendiriw texnologiyaları menen islesiwge jeterli dárejede tayarlıqqa iye emes. Sonıń ushın pedagoglar tálim procesine texnologiyalardı nátiyjeli integraciyalay alıwı ushın treningler hám oqıtıw kursların ótkeriw áhmiyetli.

Demek, bilimlendiriw tarawındaǵı tálim texnologiyalarınń keleshegi júdá áhmiyetli bolıp esaplanadı. Olar bunnan bılay da rawajlanıp, jańa oqıw ámeliyatlarına engiziledi. Jaqın jıllarda tómendegi trendlerdi kútiw múmkin:

Jasalma intellekt penen integraciya. Jasalma intellekt sisteması jáne de qánigelestirilgen hám beyimlesiwshı bilimlendiriw sheshimlerin támiyinlew arqalı rawajlanıwın dawam ettiredi.

Neyron ilimlerinden paydalanıw. Kognitiv texnologiyalar barǵan sayın nerv ilimleri tarawındaǵı izertlewlerge tayanadı, bul bolsa insan miyiniń jumıs ózgesheliklerin esapqa alatuǵın jáne de nátiyjeli oqıtıw usılların jaratıw imkaniyatın beredi [3].

Ǵalabalıq ashıq onlayn kurslar. Bul kurslar rawajlanıwı dawam etedi hám kognitiv texnologiyalar sebepli olar oqıwshılar ushın jáne de interaktiv hám

beyimlesiwshi boladı. Ádettegi usillar menen zamanagóy texnologiyalardıń integraciyası dawam ettirilip, oqıwdıń gıbrıdli modelleri jaratıladı, olar jáne de jeńil menshiklestiriledi.

Juwmaq. Keleshekte, neyron ilimler hám jasalma intellekt rawajlanıwı menen bilimlendiriw procesin

optimallastırıwdıń jańa usılların beriw arqalı, kognitiv texnologiyalardıń imkanıyatları keńeyip baradı. Bul texnologiyalardı ilimiy ashılıwlar menen integraciya-law hám olardı bunnan bılay da jetilistiriw oqıtıwdıń jáne de nátiyjeli metodların jaratıwǵa xızmet etedi, bul bolsa ulıwma bilimlendiriw nátiyjeliligın arttıradı.

Ádebiyatlar

1. Russell S., & Norvig P. (2016). Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson.
2. Bengio Y., LeCun Y., & Hinton G. (2015). Deep Learning. Nature, 521(7553).
3. Богатова Т.В. Когнитивные технологии в образовании: теория и практика. - М.: «Высшая школа», 2015.
4. Румянцева Е.В. Когнитивные технологии и их роль в образовательных играх и виртуальной реальности. - Казань: Казанский университет. 2020.

REZYUME. Maqolada kognitiv texnologiyalar ta'limda, ularning roli va ta'lim jarayoniga ta'siri ko'rib chiqiladi. Shuningdek, kognitiv texnologiyalarni qo'llash bo'yicha misollar keltirilgan, jumladan, intellektual o'quv tizimlari, mobil ilovalar, o'quv o'yinlari, virtual va kengaytirilgan haqiqat. Ushbu texnologiyalarni qo'llashning afzalliklari va kamchiliklari, shuningdek, ularning kelajakdagi istiqbollari, masalan, sun'iy intellekt va neyronaukalar bilan integratsiya qilish imkoniyatlari tavsiflangan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются когнитивные технологии в образовании, их роль и влияние на образовательный процесс. А также приведены примеры использования когнитивных технологий, включая интеллектуальные обучающие системы, мобильные приложения, образовательные игры, виртуальную и дополненную реальность. Описаны преимущества и недостатки применения этих технологий, а также их перспективы в будущем, такие как интеграция с искусственным интеллектом и нейронауками.

SUMMARY. The article discusses cognitive technologies in education, their role and impact on the educational process. The also provides examples of the use of cognitive technologies, including intelligent teaching systems, mobile applications, educational games, virtual and augmented reality. The advantages and disadvantages of using these technologies are described, as well as their future prospects, such as integration with artificial intelligence and neuroscience.

O'QUVCHILARDA DIZAYN TUSHUNCHASINING TA'RIFLANISHI, SHAKLLANISH DAVRLARI VA XUSUSIYATLARI

A.Dj.Berdimbetova – dotsent v.v.b.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: o'quvchilar, dizayn, ijodkorlik, faoliyat, bilim, ko'nikma, malaka, tafakkur, хотира, sezgi, fazoviy tasavvur, qiziqish, xohish.

Ключевые слова: студенты, дизайн, творчество, деятельность, знания, умение, компетентность, мышление, память, интуиция, пространственное воображение, интерес, желание.

Key words: students, design, creativity, activity, knowledge, skill, competence, thinking, memory, intuition, spatial imagination, interest, desire.

Respublikamızda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan tub islohotlar pirovard natijada jahon talablari darajasidagi bilim va ko'nikmalarga ega, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashni ko'zda tutadi. Bu vazifalarni amalga oshirish maqsadida ishlab chiqilgan Davlat ta'lim standartlari, o'quv rejalari hamda dasturlaruda rivojlangan davlatlar tajribasidan o'tgan bilim va ko'nikmalar tizimi o'zining ijodiy aksini topmoqda. Ushbu tizimda dizaynerlik bilim va ko'nikmalari ham o'zining ahamiyati va ko'lami bilan muhim o'rin tutadi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining texnologik ta'limi va tasviriy san'at o'quv dasturlarida boshlang'ich siniflardan boshlab dizayn asoslari, uning tarixi, qo'llash jarayonlari, ishlab-chiqarish va jamiyatda tutgan o'rni bilan tanishtirish, amaliy

mashg'ulotlar bajarish hamda shu asosda o'quvchilarda, bilim, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish, badiiy-estetik qobiliyatlarini rivojlantirish orqali mustaqil, ijodiy fikrlashga, mantiqiy fikrlashga o'rgatish orqali barkamal yetuk shaxslarni tayyorlash nazarda tutilgan [2:108].

O'quvchilarning dizaynerlik ijodkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun, avvalo, mazkur tushunchaning mazmuni va vazifalarini aniqlab olish talab etiladi.

“Dizayn” tushunchasi inglizchadan tarjima qilinganda (inglizcha design-loyiha, chizma, rasm) – chizish ma'nosini bildiradi.

O'zbekiston milliy entsiklopediyasida dizayn tushunchasi narsalar muhitini estetik va funksional sifatlarini shakllantirish maqsadiga qaratilgan loyihalash faoliyati turlarini ifodalovchi termin, deb

ta'riflangan. Shuningdek, boshqa ko'plab manbalarda mazkur tushunchaga berilgan ta'riflarda dizayn asosan loyihalash faoliyatining mahsuli sifatida baholanadi.

Dizaynning asosiy vazifasi xaridorgir mahsulotlar ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lib, bu uning bozor ehtiyojlari va talablariga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq ekanligi bilan izohlanadi.

Yurtimizda dizayn tarixining rivojlanish davrlarining tahlili, bu hududda yashagan xalqlar boy madaniy, ma'naviy o'tmishga ega bo'lib, asrlar davomida mavjud tabiiy xom-ashyolarni inobatga olgan holda ma'naviy boy, foydalanish uchun qulay, tantanavor, ko'rkam muhit yaratish yo'lida tinimsiz izlanishgan.

Hozirgi vaqtda dizayn ishlab chiqarishning barcha sohalarida keng qo'llanilmoqda va asosiy vazifasi buyumlarning funksional vazifasini e'tiborga olgan holda, uning go'zal, xizmat uchun qulay va arzon bo'lishini ta'minlashdir. O'quvchilarda dizaynerlik bilim, ko'nikma, malakalar hosil qilish orqali ularning dizaynerlik tafakkuri, ijodkorligi, fazoviy tasavvuri rivojlanadi va kasb tanlashni, hayot yo'lini belgilab beradi.

Dizayn – bu keng qamrovli, serqirra tushuncha. Texnologiya ta'limi darsida o'quvchi erkin, o'z tafakkurini ishga solgan holda yaratadigan mehnat mahsuli hozirgi davr bilan hamnafas bo'lsa, bu o'qituvchining yutug'i bo'ladi va o'quvchini keyingi ijodiy faoliyatga ruhlantiradi [3:18].

Texnologiya ta'limi jarayonida ijodiy element asosiy rol o'ynab, shaxsning ko'plab xususiyatlari rivojlanishida asos vazifasini o'taydi. Ijodkor bo'lish, ijodiy tafakkurni rivojlantirish shaxs faoliyatining barcha jabhalarida, kundalik turmushida doimo qo'l keladi.

Jamiyatimizning bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tayotgan bir davrda yoshlarning qaysi mutaxassisliklaridan qat'iy nazar, zamonaviy bilimlarga ega bo'lishini, aqliy va jismoniy barkamollikni, ishlab chiqarishning ilmiy-texnik va iqtisodiy bilimlarni chuqur va mukammal egallashini, mehnatda bajaruvchi emas, ijodkorlik bilan yondashishni talab qiladi.

Ijodkorlikka intilish, mehnatga bo'lgan munosabatni faqat moddiy mukofot olish vositasigina emas, balki hayotning mazmuniga, o'zlikni namoyon qilish usuliga aylanishi shart. Turmushning barcha jabhalarida ijodkorlik bor ekan, u dizayn bilan bog'liq, dizayn bor ijodkorlik talab etiladi, ijodkorlik dizaynning asosiy tarkibiy qismidir.

Inson turmushining har bir sohasi dizaynerlik yechimlari bilan bevosita bog'langan. Shu bois, ijodiy faoliyat, ijodkorlik sifatleri va shaxs xislatlarini rivojlantirishning muhim omili bu dizayndir. Buning uchun o'quvchilarning ilmiy-texnika ijodkorligi, jumladan dizayn borasidagi bilimlari yuqori darajada bo'lishi talab etiladi. O'quvchilarda bu sohadagi

bilimlarni rivojlantirishda umumiy o'rta ta'lim maktablarining texnologik ta'limi mashg'ulotlari, darsdan tashqari ishlarning imkoniyatlaridan keng foydalanish asqotadi. Shuning ushun bugungi kunda texnologik ta'limining asosiy masalalaridan biri o'quvchilarni ijodiy va texnik qobiliyatlarini o'stirish, mustaqil fikrlash hamda ilmiy izlanuvchanlik sifatlarini tarbiyalashdan iborat.

Texnologik ta'lim mashg'ulotlarida o'quvchilar dizaynerlik ijodkorligini rivojlantirishning quyidagi omillariga e'tibor berish zarur [4:36]:

- o'quvchilar ijodkorligini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari hamda ta'limning maqsadli shakllarini keng joriy etish;

- o'quvchilarni ertangi kun fan-texnika taraqqiyotiga tayyorlash va shu maqsadda texnologik ta'limi o'quv jarayonini zamonaviy o'quv vositalari bilan ta'minlash;

- o'quvchilarning Davlat ta'lim standartlarida ko'zda tutilgan bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishlarida amaliy mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish va ularning bilim, ko'nikma va malakalarini maksimal darajaga ko'tarishga intilish;

- ta'lim tizimida yuqori malakali pedagog va muhandis-texnik xodimlar, dizaynerlarning o'zaro hamkorlikdagi faoliyatini yaxshilash;

- o'quvchilarni texnologik hujjatlar va axborot texnologiyalari bilan miloqot qilish bo'yicha tashkiliy ko'nikmalarini rivojlantirish;

- shaxsning psixologik xususiyatlari (tafakkur, xotira, sezgi, fazoviy tasavvur va hokazo)ni rivojlantirish.

O'quvchilar dizaynerlik ijodkorlik faoliyatini respublikamiz miqyosida rivojlantirish dizayn asoslarini o'rgatuvchi mukammal tizimni yaratish, yangi dizaynerlik loyihalarni tadqiq qilish va amaliy faoliyat bilan chambarchas bog'lash hamda bu jarayonlarni tashkil etish, boshqarishning samarali tizimini yaratish bilan bog'liq. Texnologik ta'limi mashg'ulotlarida o'quvchilar dizaynerlik ijodkorligini rivojlantirish ta'lim-tarbiya jarayonida olgan bilim, ko'nikma va malakalarni amalda mustahkamlovchi omil bo'lib, u o'quvchini ma'naviy rivojlantirishga olib keladi.

Psixolog olimlarning ta'kidlashicha, mehnatning u yoki bu ko'rinishida talab qilinadigan qobiliyatlar ish va faoliyat jarayonida paydo bo'lib, rivojlanadi. Boshqacha qilib aytganda, ijod uchun zarur xususiyatlar, shaxsiy sifatlar bevosita o'smirlarning ijodkorlik faoliyatida rivojlanadi. Ijod-insonning moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratish faoliyatidir. Unda inson tafakkuri, xotirasi, tasavvuri, diqqati, irodasi faol ishtirok etadi, butun bilimi, tajribasi, iste'dodi namoyon bo'ladi. Ijod dastlab inson tasavvurida tug'iladi, keyin ijodga taalluqli masalalar yuzasidan izlanishlar olib boriladi, boshqalar bajargan ishlar tanqidiy ko'rib chiqiladi, tahlil etiladi, kuzatishlar, tajribalar o'tkaziladi, mantiqiy xulosalar chiqariladi,

gipotezalar qilinadi, bular tajrbada sinab ko‘riladi, noto‘g‘ri bo‘lsa yangilanadi.

Ijodkorlik-bu insonning borliqni bilish va o‘zgartirishga yo‘naltirilgan ongli, maqsadli faoliyati bo‘lib, uning natijasida yangi, original, ilgari mavjud bo‘lmagan, jamiyatning moddiy va ma‘naviy hayotini yaxshilashga qaratilgan buyumlar, asarlar va boshqalar yaratiladi.

Texnologik ta‘limida o‘quvchilar ijodkorligiga oid bo‘lgan “texnik ijodkorlik”, “ixtirochilik ijodkorligi”, “dizaynerlik ijodkorligi” kabi atamaları mavjud.

O‘quvchilar texnik ijodkorligi ularning texnik masalalarni yechish va bu yechimlarni harakatli modellar yoki tajriba namunalari texnik loyihalari, maketlari sifatida ifodalash bilan bog‘liq amaliy faoliyati – deb atash qabul qilingan.

Uzluksiz ta‘lim tizimining barcha bosqichlarida, shuningdek umumiy o‘rta ta‘lim maktablari texnologik ta‘lim darslarida dizaynerlik ijodkorligiga oid tushunchalar turli darajada shakllantirilib borilayotgan bo‘lsada, biroq aynan dizaynerlik ijodkorligi tushunchasining aniq ta‘rifi ishlab chiqilmagan. Bizning fikrimizga ko‘ra, yuqorida dizayn, ijod va ijodkorlik tushunchalariga keltirilgan ta‘riflarga tayanib, o‘quvchilar dizaynerlik ijodkorligini quyidagicha ta‘riflash mumkin.

Dizaynerlik ijodkorligi – sanoat mahsulotlarining shaklliy sifatleri hamda tashqi ko‘rinishini ishlab chiqishga qaratilgan amaliy faoliyat jarayonida original, ilgari mavjud bo‘lmagan buyumlar loyihalari yaratish.

O‘quvchilar dizaynerlik ijodkorligini rivojlantirishga ularning bu boradagi bilim, ko‘nikma va malakalarini oshirish orqali erishiladi. Tadqiqotlar jarayonida dizaynerlik ijodkorligini rivojlantirishning muhim omili sifatida dizaynerlik bilim, ko‘nikma va malakalarining ta‘riflari taklif qilingan [6:78].

Bilim tushunchasiga adabiyotlarda turli xil ta‘riflar berilgan. Jumladan, “Falsafa qomusiy lug‘at” ida bilim-ijtimoiy-tarixiy, amaliyotda tekshirilgan va mantiqan tasdiqlangan, voqelikning bilish jarayonida erishilgan natijasi; shu voqelikning inson ongida tasavvurlar, tushunchalar, muhokama va nazariyalar orqali ifodalangan in‘ikosidir. Kishilarning tabiat va jamiyat hodisalari haqida hosil qilingan ma‘lumotlari; voqelikning inson tafakkurida aks etishidir, - deb ta‘riflangan.

Shu ta‘rifdan kelib chiqqan holda dizaynerlik bilimini dizaynerlik amaliyotda tekshirilgan va tasdiqlangan, buyumlarni loyihalash uchun zarur bo‘lgan tushuncha va tasavvurlarning bilish faoliyati mahsuli sifatida inson ongidagi tizimlangan in‘ikosidir, - deb ta‘riflangan.

Dizaynning texnologik ta‘limi o‘quv dasturlarida kiritilishining asosiy sabablaridan biri shundaki, hozirgi texnika va texnologiya inson tafakkuriga nisbatan juda ilgari lab rivojlanib ketgan bo‘lsa, uni

quvib yetish, fantaziyada yoki ijodiy tafakkurda undan oldinda bo‘lish maqsad qilib qo‘yilgan. Bunga erishish inson tafakkurini rivojlantirib, yuqori cho‘qqilarga olib chiqish uchun poydevorni maktab ta‘lim tizimidan, ayniqsa, texnologik yoki tasviriy san‘at darsidan boshlash talab qilinmoqda. Buning uchun esa yaratilayotgan buyumning shaklini, rangini, qolaversa o‘lchami-yu uning o‘rnatiladigan joyining qulay variantini o‘quvchi oldindan o‘z fazoviy tasavvurida rivojlantirishiga to‘g‘ri keladi. Shu sababli, boshlang‘ich sinflardan boshlab o‘quvchilarning fazoviy, obrazli, estetik fikrlashlarini hamda grafik ko‘nikmalarini rivojlantirish maqsad qilib qo‘yilgan. Dizaynerlik bilimlarini texnologik ta‘limiga kiritishdan maqsad – o‘quvchilar buyumlarni va mahsulotlarni estetik va iqtisodiy jihatlarini hisobga olgan holda loyihalash ishlarini bajarishlari va amalda ularni yasab o‘rganishidir [3:45].

Ijodkorlikka bo‘lgan ehtiyoj psixofiziologok jihatdan qaralganda, o‘z rivojlanishida bir nechta bosqichlarda amalga oshadi. Bulardan birinchisi havas – ehtiyojning eng sodda shakli bo‘lib, inson tomonidan ongli boshqariladi. Ikkinchidan, nisbatan yuqoriroq rivojlanish bosqichi bo‘lgan xohish ham inson tomonidan ongli boshqarilib, u shaxsning ma‘lum buyum yoki hodisaga nisbatan munosabatlari majmuasini ifodalaydi. Uchinchidan, eng murakkab bosqich bo‘lgan qiziqish, xohish va u bilan bog‘liq bo‘lgan tushunchalar asosida yuzaga keladi. Qiziqish hayotdagi tashqi ta‘sir, shaxs faoliyati hamda ta‘lim-tarbiya jarayoni ta‘sirida shakllanib boradi. Bu holatlar psixologik omillar – diqqat, idrok, tushuncha, xotira, fikrlash, sezgi va iroda xislatlariga sezilarli ta‘sir ko‘rsatib, shaxsning shakllanishida alohida muhim ahamiyat kasb etadi.

Dizaynga taalluqli bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash pedagogik jarayondir. V.P.Bespalko ta‘rifiga ko‘ra, “Pedagogik jarayon bu o‘qituvchi tomonidan tashkil etiladigan jarayon bo‘lib, u shaxsning ma‘lum sifatlarini rivojlantirish, unga ta‘lim-tarbiya berish vazifasini bajaradi”. Shunday ekan, texnologiya va kasb ta‘limi ixtisosligi o‘qituvchilarning ijodiy xislatlari rivojlangan bo‘lishi bilan bir qatorda pedagogik jarayonni yaxshi tashkil eta olishi talab etiladi [1:17].

Malakali mutaxassisning tafakkuri kuchli bo‘lsagina uning ish unumdorligi ortib boradi.

Mashhur yapon dizayneri K.Ekuan “Buyumlar mohiyatini his qilish dizaynerlik tafakkuri tushunchasining asosini tashkil qiladi” degan edi. Bu qobiliyat o‘z o‘zidan paydo bo‘lmaydi. Fikrimizcha, boshlang‘ich sinflardan boshlab dizayn asoslariga oid bilimlarning tizimli ravishda berib borilishi va o‘quvchilarning dizayn asosidagi tafakkurini, ya‘ni dizaynerlik tafakkurini rivojlantirish lozim. Tafakkur falsafa, psixologiya hamda pedagogika kabi fan sohalarining muhim tushunchalaridan biri bo‘lib, unga

olimlar tomonidan turlicha ta'riflar berilgan.

Dizaynerlik tafakkuri – bilish obyektlari hisoblanmish narsa, buyumlar hamda umumiy holatda olingan yashash muhitining shakliy sifatleri hamda tashqi ko'rinishidagi har tomonlama aloqalarni tuzishga qaratilgan ijodiy faoliyatni inson ongida aks ettirish shaklidir.

Dizaynerlik tafakkuri shaxsda yoshlikdan boshlab, bosqichma-bosqich ravishda shakllantirib borilishi lozim. Dizaynerlik tafakkurni hosil qilishda ijodiy, mantiqiy, ko'rgazmali, obrazli, abstrakt tafakkur turlari, shaxsning psixologik xususiyat holati va jarayonlari, diqqat, idrok, xotira, intuitsiya, hissiyot, tasavvur va sezgi to'liq qatnashadi [5:66].

O'quvchilarda dizayn tushunchasini rivojlantirish murakkab va uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, uni o'quvchilar ongiga singdirishda nazariya va amaliyotning o'zaro bog'liqligini ifodalovchi didaktik prinsipga amal qilinishi mazkur jarayonning samarali amalga oshirish imkonini beradi. O'quvchilarda dizaynerlik tafakkurini rivojlantirishda, ularni o'rab turgan buyumlarning tarixi, madaniyatimiz va ma'naviyatimiz evolyutsiyasiga ta'siri, uning tutgan o'rni to'g'risidagi bilimlar bilan qurollantirish lozim.

Buning uchun ta'lim jarayonini tashkil etishda o'quvchilarda maqsadga yo'naltirilganlik, ilmiy yangilikka intilish, ijodkorlik, shaxs psixologiyasiga ta'sir ko'rsatuvchi ranglar va shakllar orqali hissiyotga ta'sir ko'rsatish kabi muammolarning yechimini topishni engillashtiradigan dizaynerlik tafakkurini rivojlantirishda pedagogik-estetik hamkorlikning samarasini oshish talab etiladi.

Adabiyotlar

1. Давлатов К.Д. Мехнат ва касб таълим-тарбиясидан амалий машғулотлар. -Т.: «Ўқитувчи», 1995. 267-б.
2. Исломов И.Н. Умумий ўрта таълим тизимида дизайн асосларини ўқитиш ва унинг босқичлари. // “Узлуксиз таълим”. 2003. № 2. 106-111-б.
3. Разумовский В.Г. Ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини ўстириш. -Т.: «Ўқитувчи», 1978. 285-б.
4. Шарипов Ш.С. Касб-хунар таълимида ўқувчилар ижодкорлик қобилиятларини узлуксиз ривожлантириш. Монография. -Тошкент: «Фан». 2005. 140-б.
5. Муслимов Н.А., Шарипов Ш.С. Техник ижодкорлик ва дизайн. -Т.: ”Иқтисод-Молия” 2008. 150-б.
6. Шарипов Ш.С. Касиб таълими тизимида ўқувчилар ижодкорлик қобилиятини ривожлантиришнинг узлуксизлиги. -Т.: “Фан” 2005. 180-б.

REZYUME. Maqolada o'quvchilarda dizayn tushunchasining ta'riflanishi, shakllanish davrlari va dizaynerlik faoliyatida loyihalash ishi oddiy loyihalashdan farq qilib, u buyumni funksional vazifasini inobatga olgan holda, uni go'zal, ixcham, xizmat uchun qulay va arzon bo'lishini ta'minlashga qaratilganligi bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье описывается определение понятия дизайна у учащихся, периоды становления и дизайнерской деятельности, в отличие от простого проектирования, проектная работа направлена на обеспечение того, чтобы предмет был красивым, компактным, удобным для обслуживания и дешевым, учитывая его функциональную функцию.

SUMMARY. The article describes the definition of the concept of design among students, the periods of formation and design activity, in contrast to simple design, design work is aimed at ensuring that the object is beautiful, compact, easy to maintain and cheap, given its functional function. Information is provided on the social, cultural, economic, educational significance of design projects in society and the development of design knowledge, skills, and design thinking among students for design-based design.

BOSHLANG'ICH SINFD A O'QISH SAVODXONLIGINI O'RGATISHNING ZAMONAVIY USULLARI

H.Boltayeva – *tadqiqotchi*

Samarqand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: ta'lim, matn, motivatsiya, kollaboratsiya, kommunikativlik.

Ключевые слова: образование, текст, мотивация, коллаборация, коммуникативность.

Key words: education, text, motivation, collaborationism, communicativity.

Boshlang'ich ta'limda o'qish savodxonligi – bu o'quvchilarning nafaqat matn bilan ishlash ko'nikmasi, balki ularning umumiy ta'limiy, shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishlarining asosi hisoblanadi. O'qish savodxonligi tushunchasi ta'lim sohasida ko'p qirrali va chuqur o'rganilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi o'quvchilarni matn orqali axborotni tushunish va uni samarali qo'llashga o'rgatishdan iborat.

O'qish savodxonligi, avvalo, matnni o'qiy olish va tushuna olish qobiliyatidir. Biroq, zamonaviy ta'lim nazariyalarida bu tushuncha yanada kengroq ma'no kasb etadi. O'qish savodxonligi – bu matn bilan ishlash jarayonida muayyan strategiyalar va ko'nikmalarni qo'llay olish qobiliyatidir, bu esa o'quvchiga matn mazmunini chuqurroq tushunish va uni o'z bilimlar tizimiga samarali integratsiyalash imkonini beradi.

O'qish savodxonligi bir qancha muhim komponentlarni o'z ichiga oladi:

1. Dekodlash. Bu o'quvchining matndagi harflar va so'zlarni tanib olishi va ularni tovushlarga aylantirish qobiliyatidir. Dekodlash – bu o'qish jarayonining asosiy qismi bo'lib, bu sodir bo'lmaguncha, matn mazmunini tushunish mumkin emas.

2. Leksik bilimlar. O'quvchi so'zlarning ma'nolarini bilishi va ulardan to'g'ri foydalana olishi kerak. Bu komponent matn mazmunini aniqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

3. Sintaktik tushuncha. O'quvchi gap tuzilishi va grammatik qurilish qoidalarini tushunishi lozim. Bu, matnning qanday qurilganini va undagi ma'lumotlar qanday bog'lanishini anglashda yordam beradi.

4. Semantik tushuncha. O'quvchilar matnning asosiy g'oyasini va uning detallarini tushunishi zarur. Bu, matn mazmunini chuqurroq idrok etish va uni o'z bilimlar bazasiga integratsiyalash imkonini yaratadi.

5. Inferentsiyalash. Bu o'quvchining matnda ochiq aytilmagan, ammo kontekst orqali tushuniladigan ma'lumotlarni chiqara olish qobiliyatidir. Inferentsiyalash, o'quvchilarga matn orqali yanada chuqurroq ma'lumotlar olish imkonini beradi.

6. Tahlil va sintez. O'quvchi matndagi ma'lumotlarni tahlil qila olishi va ularni yangi shaklda yoki kontekstda qayta yaratishi lozim. Bu, o'qish jarayonini faol va ijodiy jarayonga aylantiradi.

7. Tanqid qilish. O'quvchilarning yozuvchining niyatlari va matnning ishonchliligini baholay olishi muhimdir. Bu komponent, matnni tanqid qilish va uni

kengroq madaniy va ijtimoiy kontekst doirasida baholash qobiliyatini o'z ichiga oladi.

O'qish savodxonligini rivojlantirish – bu faqatgina akademik ko'nikmalar emas, balki o'quvchilarning umumiy dunyoqarashini kengaytirish va ularni mustaqil fikrlashga o'rgatish jarayonidir. O'qish savodxonligining har bir komponenti o'quvchining o'qish jarayonida muvaffaqiyatli ishtirok etishiga yordam beradi va shu bilan birga, ularning ijtimoiy va intellektual rivojlanishlarini ta'minlaydi. Shuning uchun, har bir o'qituvchi bu komponentlarni chuqur tushunib, ularni o'z darslarida samarali qo'llay olishi zarur.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun o'qishni o'rgatish, ta'lim jarayonining eng muhim bosqichlaridan biridir. Bu jarayon nafaqat bilim olish, balki fikrlash, tahlil qilish va mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. Pedagogik jihatdan o'qishni o'rgatishning asoslari, o'quvchilarga eng samarali ta'lim berishning kalitidir.

O'qishni o'rgatish jarayoni ko'p qirrali yondashuvlarni talab qiladi. Bunda quyidagi asosiy pedagogik prinsiplar muhim ahamiyat kasb etadi:

1. Yosh xususiyatlarini hisobga olish. Har bir yosh guruhining o'ziga xos xususiyatlarini tushunish muhimdir. Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun o'yin elementlarini o'z ichiga olgan, interaktiv va vizual materiallardan foydalanish samarali bo'ladi.

2. Individual yondashuv. Har bir o'quvchi o'ziga xos bo'lgan individual xususiyatlarga ega. O'qituvchilar o'quvchilarning shaxsiy qobiliyatlarini, bilim darajalarini va o'rganish uslublarini inobatga olishlari kerak.

3. Motivatsiya va qiziqishni oshirish. O'qishni o'rganish jarayonida o'quvchilarning motivatsiyasini yuqori darajada ushlab turish talab etiladi. Bu, masalan, turli mavzulardagi qiziqarli hikoyalar yoki o'yinlar orqali amalga oshirilishi mumkin.

4. Ko'p sensoryali yondashuvlar. O'qishni o'rganishda ko'rish, eshitish va hatto harakat qilish kabi turli sezgi organlarini jalb qilish o'quvchilarning o'rganish samaradorligini oshiradi. Masalan, harflarni o'rganishda harflarni shakllantirish uchun qum yoki makaron bilan ishlash taklif etilishi mumkin.

5. Til bilish darajasini rivojlantirish. O'qish jarayoni til bilish ko'nikmalarini rivojlantirish bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun, o'qituvchilar so'z boyligini oshirish, grammatik tuzilishlarni o'rganish va yangi so'zlarni qo'llashga urg'u

berishlari lozim.

6. Takrorlash va mustahkamlash. O'rganilgan materialni takrorlash va turli usullar bilan mustahkamlash, bilimlarni mustahkam saqlashda yordam beradi. Bu, o'quvchilarga o'qilgan matnlarni yaxshiroq tushunish va eslab qolish imkonini beradi.

7. Ijobiy munosabat va qo'llab-quvvatlash. O'qituvchining o'quvchilarga bo'lgan ijobiy munosabati va ularni har qanday kichik yutuqlari uchun ham maqtash, o'quvchilarning o'z-o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va ularda o'qishga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun o'qishni o'rgatishning pedagogik asoslari, o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu asoslar nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishlarini ham ta'minlaydi. O'qituvchilar ushbu prinsiplarni darslarida qo'llagan holda, o'quvchilarni o'qishga bo'lgan qiziqishlarini oshirishlari va ularning muvaffaqiyatli o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishlari mumkin.

Boshlang'ich ta'limda o'qish savodxonligini shakllantirish, o'quvchilarning kelajakdagi akademik va ijtimoiy muvaffaqiyatlariga poydevor qo'yadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar, bu jarayonda muhim rol o'ynaydi, chunki ular o'quvchilarni faol va maqsadli o'rganishga jalb qilish orqali bilimlarni chuqurroq tushunishlarini ta'minlaydi.

Zamonaviy pedagogika, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularning o'qish va o'rganish jarayonlarini yanada samarali qilishga qaratilgan bir qator innovatsion yondashuvlarni taklif etadi. Ushbu yondashuvlar orasida quyidagilar alohida ahamiyatga ega:

1. Interfaol o'qitish. O'quvchilarni dars jarayoniga faol jalb qilish orqali, ularning o'z bilimlarini amaliyotda qo'llash va yangi bilimlarni kashf etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu yondashuv, muhokama, guruh ishlari va rolli o'yinlar orqali amalga oshiriladi.

2. Differensial o'qitish. Har bir o'quvchining individual o'rganish ehtiyojlarini inobatga oladi. Bu yondashuv, turli o'qitish usullari va materiallarni qo'llash orqali, har bir o'quvchining o'z potentsialini to'liq namoyon qilishini ta'minlaydi.

3. Texnologiya asosidagi o'qitish. Zamonaviy texnologiyalardan, masalan, interaktiv taxtalardan, elektron darsliklar va o'qitish dasturlaridan foydalanish orqali o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu usullar o'quvchilarga murakkab tushunchalarni osonroq tushunish va ular bilan ishlash imkonini beradi.

4. O'yin asosidagi o'qitish. O'qish jarayonini o'yin elementlari bilan boyitish, o'quvchilarning qiziqishlarini oshiradi va ularni o'rganishga undaydi. O'yinlar orqali o'quvchilar yangi so'zlarni o'rganish, gramma-

tik tuzilmalarni mustahkamlash va o'qish tushunchalarini chuqurroq anglash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlar, o'quvchilarning o'qish savodxonligini yanada samarali rivojlantirish imkonini beradi. Bu yondashuvlar orqali o'quvchilar:

- o'quvchilar o'z fikrlarini erkin ifoda etishni va boshqalar fikrlarini tinglashni o'rganadilar, bu esa matnlarni tahlil qilish va tanqid qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

- turli pedagogik usullar orqali o'quvchilar matnlar orqali yangi ma'lumotlarni tahlil qilish va ulardan xulosalar chiqarish qobiliyatlarini oshiradilar.

- zamonaviy yondashuvlar, o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi, bu esa ularning matnlar bilan ishlashda yangi yechimlar topishlarini ta'minlaydi.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlar, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun o'qish savodxonligini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Ular o'quvchilarni o'qish jarayonida faol va maqsadli ishtirok etishga undaydi, shuningdek, ularning tahlil qilish, muhokama qilish va ijod qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shunday qilib, zamonaviy pedagogik yondashuvlar o'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishda asosiy omil hisoblanadi va kelajakda ularning ijtimoiy va akademik muvaffaqiyatlariga zamin yaratadi.

Zamonaviy ta'lim sohasida interfaol o'qitish metodlari tobora ommalashib bormoqda. Ushbu metodlar, o'quvchilarni ta'lim jarayoniga faol jalb etish orqali, ularning bilim olish qobiliyatlarini kengaytiradi va o'rganish jarayonini yanada samarali qiladi. Interfaol o'qitish metodlari, ta'lim muassasalarida o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro ta'sirini kuchaytirishga, shuningdek, o'quvchilarning mustaqil fikrlash va ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan.

Interfaol o'qitish metodlari, o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro faol muloqotini ta'minlashga asoslanadi. Bu metodlar orqali o'quvchilar dars jarayonida faqat tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida qatnashadilar. Ushbu yondashuv quyidagi usullar orqali amalga oshiriladi (rasmga qarang):

- o'quvchilarni turli mavzular yuzasidan fikr almashishga, o'z fikrlarini ifoda etishga va boshqalar fikrlarini tinglashga undaydi.	- o'quvchilarni kichik guruhlariga bo'lib, birgalikda topshiriqlarni bajarishga jalb qiladi. Bu usul ularning jamoa bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.
- turli vaziyatlarni sahnalashtirish orqali o'quvchilarga amaliy tajriba beradi va ularning mavzuni chuqurroq tushunishlarini ta'minlaydi.	- texnologiya vositalaridan foydalanish orqali o'quv materialini yanada qiziqarli va tushunarli qiladi.

Interfaol o'qitish metodlari

Interfaol o'qitish metodlarining quyidagi afzalliklari mavjud:

1. O'z-o'zini ifoda etish qobiliyatini rivojlantiradi. O'quvchilar o'z fikrlarini erkin ifoda etish imkoniyatiga ega bo'ladi, bu esa ularning nutqiy va kommunikativ ko'nikmalarini oshiradi.

2. Tanqidiy fikrlashni kuchaytiradi. Turli qarashlar va yondashuvlar bilan tanishish o'quvchilarga o'z fikrlarini tanqid qilish va mustaqil xulosalar chiqarish imkonini beradi.

3. Ijodkorlikni rag'batlantiradi. Yangi g'oyalar va yechimlar kashf etishga undovchi darslar, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini yuzaga chiqaradi.

4. O'rganishni yanada samarali qiladi. Faol ishtirok etish o'quvchilarning darsga qiziqishini oshiradi, bu esa ularning o'rganish samaradorligini yaxshilaydi.

5. Shaxsiy va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi. Guruhli ishlar va muhokamalar orqali

o'quvchilar jamoada ishlash, boshqalar bilan hamkorlik qilish va konfliktlarni hal qilish ko'nikmalarini egallaydilar.

Interfaol o'qitish metodlari, zamonaviy ta'lim sohasining ajralmas qismi hisoblanadi. Ushbu metodlar, o'quvchilarning bilim olish jarayonida faol va maqsadli ishtirok etishlarini ta'minlaydi va ularning shaxsiy hamda akademik rivojlanishlariga katta hissa qo'shadi.

Xulosa qilib aytganda, o'qituvchilar mazkur metodlar yordamida o'quvchilarning o'z bilimlarini chuqurroq tushunishlarini va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishlarini ta'minlaydilar, bu esa ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlariga zamin yaratadi. Bu yondashuv o'quvchilarning bilim olish jarayonini qiziqarli va tushunarli qilish orqali, ularning ta'limiy yutuqlarini sezilarli darajada oshiradi.

Adabiyotlar

1. John Hattie. "Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement". United Kingdom: Routledge. 2008. –P.378.

2. Tony Wagnerning "The Global Achievement Gap: Why Even Our Best Schools Don't Teach the New Survival Skills Our Children Need – and What We Can Do About It" Basic Books. 2008. –P.360.

3. Charles Fadel "21st Century Skills: Learning for Life in Our Times". Jossey-Bass, 2009. –P. 304.

4. Toirova M.E. O'qish savodxonligi. Darslik. –Toshkent: Novda Edutainment. 2023. 80-b.

5. Husanboyeva Q., Hazratqulov M., Xolsaidov F. Ona tili va o'qish savodxonligiga o'rgatish metodikasi. Darslik. –Toshkent: "Innovatsion-ziyo", 2022. 252-b.

6. <https://aniq.uz/uz/yangiliklar/4k-modeli-zamonaviy-talimga-innovation-yondashuv>.

REZYUME. Ushbu maqolada o'qish savodxonligi – bu o'quvchilarning nafaqat matn bilan ishlash ko'nikmasi, balki ularning umumiy ta'limiy, shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishlarining asosi hisoblanishi ko'rsatilgan. O'qish savodxonligiga erishishning zamonaviy usullari ko'rsatib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлена грамотность чтения – это не только умение учащихся работать с текстом, но и основа их общеобразовательного, личностного и социального развития. Показаны современные способы достижения читательской грамотности.

SUMMARY. This article shows that reading literacy is not only the skills of students to work with text, but is also considered the basis of their general educational, personal and social development. Modern ways are shown to achieve reading literacy.

OG'ZAKI VA YOZMA NUTQNI O'STIRISHDA KO'CHMA MA'NOLI SO'ZLAR VA TASVIRIY IFODALARDAN FOYDALANISH

O.Eshimbetov – katta o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: bog'lanishli nutq, ko'chma ma'noli so'zlar, tasviriy ifoda, ibora, mashq, topshiriq, mashg'ulot, so'z boyligi.

Ключевые слова: связная речь, слова с переносными значениями, изобразительное выражение, фраза, упражнение, задание, занятие, словарный запас.

Key words: connective speech, figurative meanings of words, descriptive expression, phrase, exercise, task, lesson, vocabulary.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'z ishlarida yangi usul va metodlarni tanlab, ularning nutq, hissiy va intellektual rivojlanishi uchun bu darslarni takomillashtirishga, didaktik ahamiyatini oshirishga intiladi. Buning uchun o'qituvchi mashg'ulot davomida o'zbek xalq ertaklaridan bolalarga ma'lum bo'lgan frazeologik iboralardan foydalanishganligi

sababli, frazeologik birikmalarga murojaat qilish foydalidir: yetti o'lchab bir kes, sanamay sakkiz dema, yerga urmoq, ko'kka ko'tarmoq va boshqalar. Bu iboralarning haqiqiy ma'nosini to'liq anglash uchun ularni matn asosida o'rgatish lozim. Ayrim frazeologik burilishlarning kelib chiqishi haqidagi ma'lumotlar o'quvchilarni boyitibgina qolmay,

qiziquvchanlikni yuzaga keltiradi, kuzatish, nutqning rivojlanishiga yordam beradi. Masalan, frazema qarq'almi - beparvo bo'lish, vaqtni maqsadsiz o'tkazish, dangasa deb hisoblaydi. Beparvo o'quvchi ko'pincha derazadan tashqariga qaraydi. Balki u, to'g'ri qiladi. Shuning uchun sinfda bolalarga darsda diqqatli bo'lish qanchalik muhimligini tushuntirish kerak.

Nutqiy faoliyat bilan bog'liq tadqiqotlarda keltirilishicha: "Yaxshi rivojlangan nutq jamiyatda kishining aktiv faoliyatining muhim vositalaridan biridir, o'quvchi uchun esa nutq maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olish vositasidir. Bolani kichik yoshidanoq ravon gapirishga o'rgatish lozim. O'quvchilar nutqini o'stirish uchun o'qituvchilar o'quvchilar nutqning talaffuzi, lug'ati, sintaktik qurilish va bog'lanishli nutqini faol o'zlashtirishga yordam beradigan metod va usullardan foydalanishi kerak bo'ladi" [1]. Nutqning rivojlanishida maqol, matal, tasviriy ifoda va iboralarning ahamiyati katta. Mazkur lisoniy vositalar fikrlashga ham undaydi. Mantiqiy fikr yuritish orqali o'quvchilarga rahmshafqat so'rayman kabi ma'no va frazeologik birliklarni ro'yobga chiqarish lozim. Ayrim frazeologik birliklarning kelib chiqishi haqidagi ma'lumotlar o'quvchilar bilimni boyitibgina qolmay, qiziquvchanlikni yuzaga keltiradi, kuzatishning rivojlanishiga yordam beradi. Masalan, yettinchi birikmasi "baxtli bo'lish, mamnun bo'lish"dir. Lekin nima uchun osmonda va yettinchi! Qadimgi odamlar gumbaz yetti sohadan, sirdan iborat deb hisoblashgan va yettinchisi jannatdir. Demak, og'zi qulog'ida "xursand, mamnun" ma'nosini anglatadi. Frazeologik iboralar baholovchi ma'noga ega, ya'ni ular insonning ijobiy yoki salbiy xarakteristikasini o'z ichiga oladi. Ko'pincha frazeologik birliklar insonning ichki (ruhiy) holatini, uning tajribalari dunyosini va boshqa odamlar bilan munosabatlarining tabiatini aniq aks ettirishga yordam beradi. Mehribon, halol inson haqida qalb keng, ochiqko'nil deyishadi. Matnlar tarkibidagi ayrim ifodalarning kelib chiqishi haqidagi ma'lumotlar bolalar bilimni boyitadi, faqat o'qituvchi javob topa olishi kerak. Frazemaning etimologiyasi bilan tanishish qattiqqo'llikni tortib oladi, o'quvchilar qattiqqo'llikni eritilgan misdan tortib olingan yupqa metall ip, ko'proq oltin yoki kumushdan ekanligini bilib oladilar. Obrazli iboralar lug'ati bolaning tafakkur ufqlarini kengaytiradi, chunki frazeologik birliklar haqqoniy yoki tarixiy manba hisoblanadi. Bularning barchasi o'quvchilarni milliy madaniyat, tarix va xalq an'analari haqidagi faktlar bilan tanishtirishga asos bo'ladi. Masalan, qovog'ini uymoq (xafa bo'lish) – "tushkun, g'amgin kayfiyatda bo'lish".

Iboralardan foydalanilgan bunday darslardan so'ng bolalarda til uchun yangi so'z va iboralarni o'rganishga rag'bat paydo bo'ladi va mustahkamlanadi. Tavsiya etilgan darsdagi matn parchalari aniq maqsadga ega – ularning so'z

boyligini rivojlantirish va kengaytirish. Milliy maktabning boshlang'ich sinflarida nutqni rivojlantirish barcha turdagi tarbiyaviy ishlar va mavzularning ajralmas qismi bo'lgan asosiy vazifadir. Barcha turdagi ishlar bolalarning faol ishtirokida amalga oshiriladi. O'qituvchi barcha o'quvchilarning muloqotga jalb etilishini ta'minlashi, davlat tilini o'qitishda o'zbek tilida so'zlashishdan cho'chimasligi kerak. Masalan, sifatlarni o'rganishda mashqlarga doir iyyorlangan vazifalari foydali va qiziqarli bo'lishi lozim: otlar quyidagi belgilarni bildiruvchi sifatlarni olishi mumkin: qizil qalam, yashil olma. (Bolalar so'zlarni doskaga va daftarlarga– baland, past, mehribon va hokazolarni tanlab yozadilar.) Ushbu sifatlarning lug'aviy ma'nosini nomlang, degan topshiriq berish mumkin. Bundan tashqari, mustaqil ishlash mumkin. Bolalarga matnlardan birini tanlash taklif etiladi. Bundan tashqari yana shunday jumlar taqdim qilish kerakki, o'quvchilar nuqtachalar bilan ochiq qoldirilgan o'rinlarni to'ldirsin. Yoki quyida berilganlardan sifatlarni toping. (qora, qora, kechqurun, kechqurun, kechqurun, tikan, tikan, tikan, bulut, bulutli, qor, qor, kuchli, kuchli, kuch). Keyin ijodiy ish berib, masalan, topilgan so'zlardan daftarlarda gaplar tuzib, o'z sifatlaringizni, albatta, qo'shib chiqishingiz mumkin. Ma'nosiga bog'liq bo'lgan jumalarni olasiz, shuning uchun hikoya olishingiz mumkin. Yangi vazifa: hikoya tuzing va yozing, shaklida bo'ladi. Bu ish turi o'quvchilarda ijobiy his-tuyg'u va motivatsiyani uyg'otadi, nutqni yaxshi rivojlantiradi [2]. Holbuki, bolalarni milliy ildizlar bilan bog'lash kerak. O'zbek tilini o'qitish jarayonining etno-madaniyat yo'nalishi zamonaviy gumanitar ta'limning muhim va dolzarb vazifasi bo'lib, ko'pmillatli mintaqa sharoitida uning ahamiyati ortib boradi. Etno-madaniy meros, birinchi navbatda, tilning leksik birliklari tarkibida, uning paradigmatic munosabatlarida, masalan, "so'z va uning lug'aviy ma'nosi" mavzusini o'tishda, o'zbek yoki qoraqalpoq xalqining ruhini aks ettiruvchi darsga matn tayyorlashingiz mumkin, xalqning an'anaviy marosimlari, e'tiqodlari, milliy kiyim va boshqalardan ko'rgazmali vosita sifatida foydalanishingiz mumkin. Hamma narsa o'qituvchining ijodiy faoliyatiga, tayyorligiga bog'liq. Quyidagi tabiatga doir uy vazifasini bajarishingiz mumkin. Bahor faslida Navro'zda bayramga oid qiziqarli ma'lumotlar o'qituvchi uchun, ayniqsa, shahar maktablarida, bolalar xalq an'analari va urf-odatlaridan ajralgan ishda ishtirok etish foydalidir. O'zbekiston va qoraqalpoq xalqlari madaniyati materiallariga murojaat qilish etno-madaniy shaxsni shakllantirish imkonini beradi. O'qituvchi integratsiya tamoyilini amalga oshirish imkoniyatlariga tayangan holda dars uchun matn materiallarini tanlab olib, O'zbekiston badiiy, folklorshunoslikda, o'zbek xalqlari madaniyati va an'alariga oid qo'llanmalardan boy ma'lumotlar topa oladi. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi maktab o'quvchilari nutqini boyitishning asosiy manbalari

badiiy asarlar ekanligini doimo yodda tutishi lozim, chunki u milliy tilning barcha vositalaridan badiiy obrazlar yaratish va o'quvchi ongi va his-tuyg'ulariga ta'sir etish uchun foydalanadi. Badiiy adabiyot voqelikni aks ettirish va bilishning o'ziga xos usulidir. Bu yerda obrazlilik maxsus leksik va sintaktik metodlar orqali yaratiladi. So'zning obrazliliigi va poetik kuchi ba'zan eng oddiy so'zlar katta kuchga ega bo'lgan maxsus so'z birikmalarida yotadi. Badiiy nutqning ifodaliligini oshiruvchi tilning muhim, zaruriy vositalaridan biri perifrazalar bo'lishi mumkin. Perifraza – bu obyekt yoki hodisaning nomini uning muhim xususiyatlarini tavsiflash yoki uning xarakterli xususiyatlarini ko'rsatishdan iborat bo'lgan nutq navbatlaridir [3]. Yana bir nomi tasviriy ifodalardir. Ular nutqiy obrazlilik, ifodalilikni beradi, uni chiroyli va aniq qiladi. Bu ilmiy ta'rif bo'lib, bolalar tasviriy ifodalarni topishmoq deb biladilar. Boshlang'ich sinf o'quv rejasida tasviriy ifodalar bo'yicha maxsus ishlar ko'zda tutilmagan. Binobarin, badiiy adabiyotdan topilgan tasviriy ifodalarni o'qituvchi tushuntirishi lozim. Perifraza metaforik, ya'ni ular allegoriyaga, so'zning “majoziy” ma'nolarda harakat qilish qobiliyatiga tayanadi. Shuning uchun tasviriy ifodalar semantikasi tasviriy ma'nosiga e'tibor berib, batafsil tushuntirish tarzida amalga oshirilishi lozim. Tasviriy ifoda bilan tanishish 1-sinfda boshlanadi. Ko'p sonli tasviriy ifoda o'yinqaroq, ko'ngil ochar tarzda bolalarni kuzatishga o'rgatadigan, zukkolikni rivojlantiradigan topishmoqlarda topiladi. Masalan: yer ostida oltin qoziq (sabzi). Qizil eshiklar mening g'orimda, eshiklarda oq hayvonlar o'tiribdi. Go'sht ham, non ham – barcha o'ljalarim – bu hayvonlarga mamnuniyat baxsh etaman. (Og'iz va tishlar) Asosan, narsalar va tabiiy hodisalari topishmoqlarda shifrlanadi. Zangori ekran, oq oltin, kumush tola. O'zbek tili darslarida topishmoqlardan foydalanish so'z birikmalarini, grammatik qoidalarni o'rganishda o'yin elementlarini darsni jonlantiruvchi bilim materialiga keltiradi. Bu esa o'qituvchiga dars bir xilligining oldini olishga yordam beradi, bu esa o'quvchilarning charchashi va diqqatining yo'qolishiga olib kelmaydi. Zotan, savod o'rgatish davrida bolalar so'zning polisemiyasi tushunchasi bilan tanishadilar. Ular

polisemiyaning allegoriyadan, so'zning “obrazli” ishlatilishidan kelib chiqadi. Uchinchi sinfda o'quvchilarga to'g'ridan-to'g'ri qo'shimcha ravishda masalan, oltin so'zi ishlatilayotgan sifatga qarab necha ma'no kasb etishini ko'rsatish mumkin: qizil oltin (donor qoni) oq oltin (paxta) ko'k oltin (tabiiy gaz) yashil oltin (o'rmon) qo'ng'ir oltin (qo'ng'ir ko'mir) kulrang oltin (sement) qora oltin (neft) bolalar so'zning metaforik xarakterini amalda o'rganadilar. Oltin foydali, kamyob, qimmat deb yuqori baholanadigan narsa deb ataladi. So'zlarning noaniqligidan bolalar omonimiyaga, tovush jihatdan bir xil, lekin turli semantikaga ega bo'lgan so'zlarga o'tadilar. Tasviriy ifodalardan foydalanish nafaol lug'atdan faol qismga iloji boricha ko'p so'zlarni o'tkazish uchun yordam beradi. Shu maqsadda diktant o'tkazishingiz mumkin. Masalan: o'qituvchi perifraza yozadi, o'quvchilar esa uning ma'nosini yozadilar, yoki, aksincha, o'qituvchi ma'no chiqarib o'qiydi va o'quvchilar perifrazani iloji boricha shu so'zga moslashtirishi kerak. Lug'atlar ish uchun juda foydali vosita. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ko'pgina o'qituvchilar o'zlarining didaktik ishlanmalaridan foydalanadilar, ular sinonimiya, epitetlar va hokazolarning qisqa lug'atlarini ham tuzadilar. Bog'lanishli nutq malakalarini shakllantirish mashqlari maqsadga muvofiq, izchil va tizimli ish o'quvchilarning asossiz takrorlanishlardan tiyilishiga, nutqini obrazli, jonli va ifodali bo'lishiga yordam beradi va eng muhimi, lug'atni boyitish va faollashtirishga yordam beradi.

Tajribali o'qituvchilar 1-sinfdan boshlab og'zaki nutq – talaffuzning barcha jihatlarini til me'yorlariga mos holda rivojlantirish va takomillashtirish, grammatik jihatdan to'g'riligi, bayonlarning uzviyligi va izchilligi, ifodaliligi bo'yicha ish boshlashni taklif etadilar.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida bog'lanishli nutq hosil qilish uchun avvalo, ularning so'z boyligini oshirib olish lozim. Bunday paytda o'qituvchi maxsus leksik vositalarda foydalansa, amaliy ahamiyati yuqori bo'ladi, ayniqsa, iboralar, tasviriy ifodalardan faol foydalanish kerak.

Adabiyotlar

1. Ahmadjanova M., Mamatqulova D. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini o'stirish tizimi. // Молодой учёный №4.
2. Jinkin N.I. Psixologicheskie osnovi razvitiya rechi. - M.: 1966. –S. 83-85.
3. Krestinskaya T.P., Petrov S.V. Kak polzovatsya slovom. – Leningrad: 1988.

REZYUME. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilaridan ibora, tasviriy ifoda va boshqa leksik vositalarni maqsadli o'qitish orqali so'z zaxirasini oshirish, eng asosiysi bog'lanishli nutq hosil qilish uchun mashq va topshiriqlar tuzish bo'yicha tavsiyalar, matn tanlash bo'yicha yo'l-yo'riqlar taklif qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье даны рекомендации по увеличению словарного запаса путем целенаправленного обучения младших школьников фразам, наглядным выражениям и другим лексическим средствам, самое главное - составление упражнений и заданий для формирования связной речи, а также способы выбора текста.

SUMMARY. The article offers recommendations for increasing the vocabulary by purposefully teaching younger schoolchildren phrases, visual expressions and other lexical means, the main thing is to make exercises and tasks for the formation of coherent speech, as well as ways to select text.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QITUVCHILARINING KOMPETENTLIGINI OSHIRISHDA PARADIGMAL YONDASHUVNING AHAMIYATI

O.P.Hayitova – katta o‘qituvchi

Toshkent amaliy fanlar universiteti

Tayanch so‘zlar: boshlang‘ich sinf, kompetentlik, ta‘lim paradigmalari, pedagogik yondashuv, ta‘lim islohotlari, zamonaviy metodikalar.

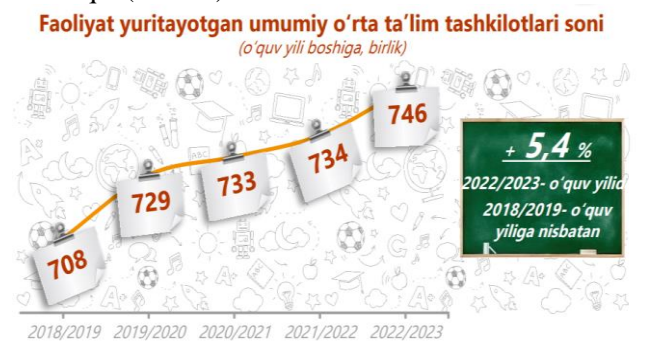
Ключевые слова: начальная школа, компетентность, образовательные парадигмы, педагогический подход, образовательные реформы, современные методики.

Key words: primary school, competence, educational paradigms, pedagogical approach, educational reforms, modern methodologies.

Kirish. Mamlakatimizda maktabgacha va maktab talimi tizimini yanada takomillashtirish, zamonaviy talim texnologiyalarini joriy etgan holda talim sifatini yanada oshirish masalalari dolzarb hisoblanmoqda. Shuningdek, so‘nggi yillarda mamlakatimizda umumiy o‘rta talimni jadal rivojlantirish bo‘yicha izchil islohotlar olib borilmoqda.

Hozirgi kunda, mamlakatimizda bolalarni to‘liq maktab ta‘limiga qamrab olish bo‘yicha salmoqli ishlar olib borilmoqda, davlat statistika qo‘mitasi malumotlariga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasida maktab o‘quvchilari soni 6476,09 ming kishini tashkil etgan holda, umumiy aholining 17,8% umumiy o‘rta talimga qamrab olingan. Shundan, Xorazm va Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududlari kesimida quyidagicha tahlil etiladi. Xorazm viloyati kesimida ushbu ko‘rsatkich, 2023 yil holatiga ko‘ra, 365, 684 ming kishini tashkil etgan holda o‘tgan o‘quv yiliga nisbatan 1,37 % ga, 2015-2016 o‘quv yiliga nisbatan 24,26 % ga, 2010-2011 o‘quv yiliga nisbatan esa 27,13 % ga oshganligini ko‘rish mumkin. Bunda, umumtalim tashkilotlari pedagog xodimlari soni 2022-2023 o‘quv yili holatiga ko‘ra Respublika bo‘yicha 527,8 ming kishini tashkil etgan. Ushbu ko‘rsatkich mazkur hudud kesimida 32,5 ming kishini tashkil etadi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasida faoliyat yuritayotgan umumta‘lim muassasalari soni 2021-2022 o‘quv yili boshiga 734 tani tashkil yetib, 2018- yilga nisbatan 26 taga ko‘paygan. Shuningdek, ushbu ko‘rsatkich 2023-yilga kelib quyidagicha rivojlanib kelmoqda(1-rasm).

1-rasm. Qoraqalpog‘iston Respublikasida faoliyat yuritayotgan umumiy o‘rta ta‘lim tashkilotlari soni

Mazkur ta‘lim tashkilotlari umumiy o‘rta ta‘limni, ixtisoslashtirigan o‘rta ta‘limni va boshlang‘ich

maktablarni o‘z ichiga oladi. Umumiy o‘rta ta‘lim tashkilotlarida tahsil olayotgan o‘quvchilar sonining ta‘lim turlari bo‘yicha taqsimlanishi ko‘rsatkichlariga ko‘ra boshlang‘ich maktablarning o‘quvchilari soni 0,3 foizga ortganligini hamda ushbu ko‘rsatkich 2019-yilga nisbatan 50,1 foizga oshganligini aniqladi (2-rasm).

2-rasm. Umumiy o‘rta ta‘lim tashkilotlarida tahsil olayotgan o‘quvchilar sonining ta‘lim turlari bo‘yicha taqsimlanishi

(2022/2023- o‘quv yili boshiga, ming kishi)

Qoraqalpog‘iston Respublikasi 2023-yilda jami 362578 ta o‘quvchi tahsil olmoqda. Shunda, qariyb 144,2 ming o‘quvchilar boshlang‘ich ta‘limga qamrab olingan. Qoraqalpog‘iston Respublikasi umum ta‘lim muassasi darslariga o‘quvchilarning qatnashish darajasi yeng yaxshi ko‘rsatkichga ega.

Ushbu statistik ma‘lumotlarga tayangan holda, shuni aytishimiz lozimki, hozirda ushbu hududda boshlang‘ich ta‘lim maktablariga bo‘lgan talab ortmoqda. Shu boisdan, ushbu muassalarni zamonaviy ta‘lim paradigmalariga tayangan, yuqori kompetensiyaga yega kadrlar bilan ta‘minlash dolzarbligi ortadi. Qoraqalpog‘iston Respublikasida boshlang‘ich ta‘lim o‘qituvchilarini tayyorlash bo‘yicha Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti yetakchi oliy ta‘lim muassasalaridan biri hisoblanadi. Shu boisdan, ushbu oliy talim muassasasi tajribasini o‘rganish hamda paradigmal yondashuv asosida boshlang‘ich sinf yo‘nalishi talabalari kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish bo‘yicha tajriba-sinov ishlarini olib borish maqsad qilinadi.

Tajriba-sinov davomida, boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi talabalarining zamonaviy ta‘lim

standartlariga mos holda ta'lim olishi bevosita bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining zamonaviy metodik kompetentligiga uzviy bog'ligini aniqlanadi. O'qituvchining metodik kompetentligining kognitiv tarkibiy qismi o'qituvchining metodik bilimlar tizimiga egaligini va bu bilimlarning o'zi uchun ham, kasbiy faoliyati uchun ham, kasbiy o'sish uchun ham muhimligi va ahamiyatini tushunishni o'z ichiga oladi [4:349-351]. Shuningdek, bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining metodik kompetentligini zamonaviy ta'lim paradigmalarini qo'llash orqali paradigmal yondashuv asosida takomillashtirish hozirgi kunda butun dunyoda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. O'qituvchining metodik kompetentligini shakllantirish masalasi ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan izchil o'rganilgan. Jumladan, Tumasheva O.V. o'z ilmiy ishlarida metodik kompetentlikni o'qituvchining metodik bilim, ko'nikma va faoliyat uslublariga egalik qilish qobiliyati, bu bilimlarning nafaqat kasbiy faoliyat, balki jamiyatdagi o'zaro munosabatlar uchun ham qiymatini anglash, uslubiy muammolarni hal qilish tajribasi va o'z-o'zini tarbiyalashga tayyorlik sifatida talqin qiladi. Metodik kompetentlikni u shaxsning integral xususiyati deb ta'riflaydi [5]. Gushchin T. va Kovaleva I. esa metodik kompetentlikni o'qituvchining shaxsiy va professional jihatlarining ko'p darajali integratsiyalashgan xususiyati sifatida ko'rib chiqadi [6,7,8]. Ledneva S.V., Moshurova L.M. va Korchagina T.S. o'z ilmiy ishlarida zamonaviy ta'lim paradigmalarining ta'lim jarayonidagi o'rnini va ularning ahamiyatini tahlil qilgan. Shkerina L.V. o'z ishlarida metodik kompetentlikni o'qituvchining kasbiy-pedagogik faoliyati jarayonida sifatli ta'limni ta'minlashga yo'naltirilgan ko'nikma va malakalarni egallash sifatida talqin qiladi [6]. Filatova O.P. metodik kompetentlikni pedagogning audiovizual texnologiyalarni o'zlashtirish va ulardan samarali foydalanish qobiliyati bilan bog'laydi [7]. Maltseva E.V. esa boshlang'ich sinf o'qituvchilarining professional kompetentligini rivojlantirishda uzluksiz pedagogik ta'lim tizimining o'rnini haqida fikr yuritadi [8]. Yuqorida keltirilgan olimlar ta'kidlaganidek, metodik kompetentlik nafaqat o'qituvchining bilim va ko'nikmalariga, balki ularning zamonaviy ta'lim talablariga moslashish qobiliyatiga ham bog'liq. Bu fikrlar zamonaviy ta'lim tizimida pedagogik yondashuvlarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

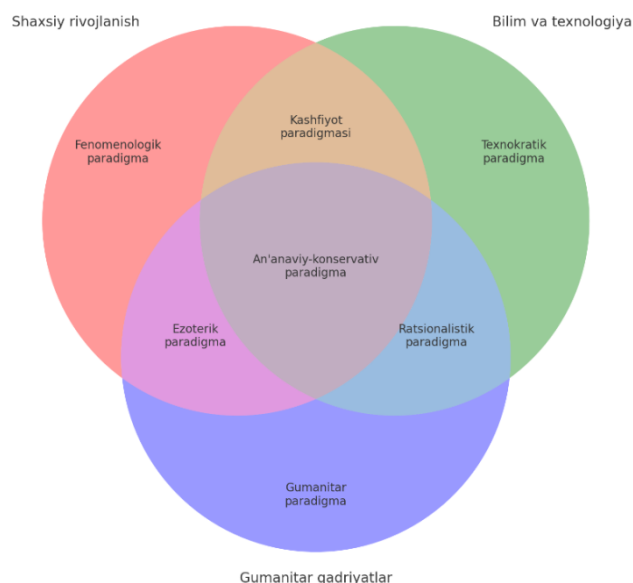
Metodologiya. Mazkur ilmiy tadqiqod davomida analiz, sintez kabi ilmiy tadqiqot hamda zamonaviy pedagogik usullarni qo'llash bo'yicha metodologiyalardan foydalanildi.

Taxlil va natijalar. "Paradigma" atamasi (yunoncha paradigma - misol, namuna) haqiqatning eng muhim xususiyatlarini ifodalovchi tushunchalar tizimida mujassamlangan qat'iy ilmiy nazariyani

anglatadi. Uning ikkinchi ma'nosi ma'lum bir vaqt oralig'ida mutaxassislar jamoasiga muammolarni qo'yish va ularni hal qilish modelini taqdim etadigan umume'tirof etilgan ilmiy yutuqlarni tavsiflash uchun ishlatiladi. Aynan shu ma'noda u pedagogik nazariyada ta'limning kontseptual modellarini belgilash uchun ishlatiladi.

Zamonaviy ta'lim paradigmalari va ularning tahlili. Ta'lim, jamiyatning tarixiy taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etgan bo'lib, uning rivojlanishi davomida turli paradigmalari vujudga keldi. Shuning uchun bugungi kunda zamonaviy ta'lim shakllanishi va rivojlanishida quyidagicha ta'lim paradigmalari keng qo'llaniladi (3-rasm):

Zamonaviy Ta'lim Paradigmalari: Ven Diagrammasi

3-rasm. Zamonaviy ta'lim paradigmalari

3-rasmda zamonaviy ta'lim paradigmalarining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, ta'lim tizimining maqsadi va usullari jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda rivojlanadi.

Xulosa va takliflar. Zamonaviy ta'lim jarayonida turli paradigmalar mavjud bo'lib, ularning har biri muayyan yondashuv va maqsadlarga ega. Shaxsiy rivojlanishga yo'naltirilgan paradigmalar, jumladan, fenomenologik va ezoterik yondashuvlar, o'quvchilarning ichki qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, insonning o'zini anglash hamda ruhiy barkamollikka erishishini ta'minlashga xizmat qiladi. Bilim va texnologiyalarni rivojlantirishga asoslangan paradigmalar, jumladan, texnokratik va ratsionalistik yondashuvlar, zamonaviy texnologiyalar hamda amaliy bilimlarni shakllantirish orqali ta'lim samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan. Ushbu paradigmalar mehnat bozorining o'zgaruvchan talablariga moslashuvchan kadrlarni tayyorlash imkonini beradi. Gumanitar va qadriyatga asoslangan paradigmalar esa shaxsning ijtimoiy munosabatlarini rivojlantirish hamda jamiyat bilan uyg'unligini ta'minlashga yo'naltirilgan. Ushbu paradigmalar

ta'lim jarayonining insonparvarlik tamoyillariga asoslanganligini namoyon etib, ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Turli paradigma- lar o'zaro integratsiyalashgan holda qo'llanilishi mumkin bo'lib, bu ta'lim jarayonining samaradorli- gini oshirish imkonini yaratadi. Masalan, kashfiyot paradigmasi texnologiya va shaxsiy rivojlanish o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlasa, an'anaviy- konservativ paradigma esa barcha yondashuvlar

uchun umumiy asos vazifasini bajaradi. Har bir paradigma ta'lim tizimida o'ziga xos metodologik yondashuvlarni taklif etsada, ularning kompleks integratsiyasi eng yuqori natijalarga erishish imkonini beradi. Shunday qilib, ta'lim jarayonini takomil- lashtirish va uning barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun turli paradigmalarni uzviy bog'langan holda qo'llash ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Мақтабгача ва мактаб таълими вазирилиги ҳамда унинг тизимидаги ташкилотлар фаолиятини самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида» ги 2023 йил 26-майдаги ПФ-79 сонли фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлат статистика агентлиги 2023 йил якунлари бўйича маълумотлари.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 11 май “2022-2026 йилларда халқ таълимини ривожлантириш бўйича миллий дастурни тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-134-сон Фармоннинг 1-илоvasи

4. Ибрагимова Ш., Исмоилова З., Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг методик компетент- лигини шакллантириш педагогик муаммо сифатида. // *Academic research in educational sciences volume 1 | issue 4. | 2020, -P. 347.*

5. Тумашева О.В. О методической компетентности учителя. // *Вестник КГПУ им. В.П.Астафьева. Методика преподавания. 2009 (1). 2.*

6. Шкерина Л.В. Мониторинг качества профессионально-педагогической подготовки будущего учи- теля в педагогическом вузе: учебно-метод. Пособие, Краснояр. гос. ун-т им. В.П.Астафьева. - Красноярск: 2004. -С. 244.

7. Филатова О.П. Процесс формирования методической компетенции педагогов при освоении аудио- визуальных технологий обучения. *Научно-теоретический журнал Выпуск. 1(14).2013.*

8. Мальцева Е.В. Развитие профессиональной компетентности читателей начальных классов в системе непрерывного педагогического образования. / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук, 2006. –С.6.

REZYUME. Ushbu maqolada, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini oshirishda zamonaviy ta'lim paradigmalarining ahamiyati tadqiq etilgan. Shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasida boshlang'ich ta'limning dolzarb masalalari va rivojlanish ko'rsatkichlari, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini oshirishda paradigmalar yondashuvning nazariy va amaliy jihatlari, uning pedagogik jarayonda o'qituvchilarni tayyorlashga ta'siri kompetentlikning shakllanishida kognitiv, gumanitar va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim paradigmalari kabi zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida ta'lim jarayonini tashkil etish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается значение современных образовательных парадигм в повышении профессиональной компетентности будущих учителей начальных классов. Также, рассматриваются актуальные проблемы и показатели развития начального образования в Республике Каракалпакстан, теоретические и практические аспекты парадигмального подхода в повышении профес- сиональной компетентности будущих учителей начальных классов, его влияние на подготовку учителей в педагогическом процессе, разрабатываются практические рекомендации по организации образова- тельного процесса на основе современных педагогических подходов, таких как когнитивная, гуманитар- ная и личностно-ориентированная образовательные парадигмы в формировании компетентности.

SUMMARY. This article examines the importance of modern educational paradigms in improving the professional competence of future primary school teachers. Also, the current issues and development indicators of primary education in the Republic of Karakalpakstan, theoretical and practical aspects of the paradigm approach in improving the professional competence of future primary school teachers, its impact on the training of teachers in the pedagogical process, practical recommendations for organizing the educational process on the basis of modern pedagogical approaches such as cognitive, humanitarian and person-oriented educational paradigms in the formation of competence are developed.

O'QUV JARAYONLARIDA SUN'IY INTELLEKT VOSITALARIDAN FOYDALANISH

H.F.Hursandov – *assistent o'qituvchi*
M.A.Ahtamqulov – *assistent o'qituvchi*
F.Taniyeva – *talaba*

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Urgut filiali

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt, ta'lim, individualizatsiyalashtirilgan o'qitish, o'quv jarayonlari, o'zlashtirish darajalari, telekommunikatsiya vositalari.

Ключевые слова: искусственный интеллект, образование, индивидуализированное обучение, образовательные процессы, уровни владения языком, телекоммуникационные инструменты.

Key words: artificial intelligence, education, individualized teaching, educational processes, mastery levels, telecommunication tools.

Kirish. O'quv jarayonlari, sun'iy intellektning kirishini eng ko'p qabul qilgan sohalardan biri bo'lib, bu texnologiya o'qituvchilarga va talabalarga bir qator ustuvor imkoniyatlar yaratadi. Sun'iy intellekt o'quv jarayonlarini individualizatsiya qilish, o'qitish va o'rganish jarayonini avtomatlashtirish, natijalarni kuzatish va baholashda yordam beradi. Bu texnologiya talabalar, o'qituvchilar va tashkilotlar uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Bizning maqsad - bu jarayonni tushunish va ta'limni yaxshilash uchun qanday foydalanish mumkinligini ko'rsatish.

Asosiy qism. O'quv jarayonlarida sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish hozirgi zamonaviy ta'lim tizimidagi muhim komponent bo'lib kelmoqda. Sun'iy intellekt ta'lim sohasida kuchli ahamiyatga ega. Sun'iy intellektning qobiliyatlari ta'lim sohasini yanada samarali qiladi. Sun'iy intellekt hozirgi axborot asrida nihoyatda dolzarb bo'lib, insoniyat sun'iy intellekt orqali XXI asrning global muammolariga ilm-fanda yangi imkoniyatlarni kashf etish yo'li bilan ijobiy yechimlarni topadi. Shuningdek, bu tibbiyot, ta'lim, energetika, qishloq xo'jaligi, shaharsozlik va boshqa barcha sohalarda sifatli xizmat ko'rsatish imkoniyatlarini oshiradi. Sun'iy intellekt vositalari yordamida yangi kasblarni o'zlashtirish va qo'shimcha ravishda, sun'iy intellekt o'quv jarayonini o'zgartirishga ham yordam berishi mumkin. Masalan, o'quvchi profilini tahlil qilish, talabalarining bilim darajasini o'lchash, talabalarining o'rganish uslubini aniqlovchi dasturlar va ta'lim materiallarini individualizatsiya qilish kabi. Sun'iy intellektning bu qobiliyatlari, o'qituvchilarga talabalarni aniqroq tushunishga va ularni eng yaxshi natijaga erishishga yordam beradi.

Sun'iy intellekt bo'yicha dunyodagi eng mashhur darsliklardan biri "Sun'iy intellekt: zamonaviy yondashuv" mualliflari Styuart Jonatan Rassell va Piter Norvigning so'zlariga ko'ra, birinchi marta 1995-yilda nashr etilgan (kitobning to'rtinchi nashri allaqachon 2020-yilda nashr etilgan). Sun'iy intellekt aqlli mavjudotlarni tushunishga va yangi aqlli shaxslarni yaratishga harakat qilmoqda. "Hech kim kelajakni batafsil bashorat qila olmasa-da, inson darajasidagi (yoki undan yuqori) aql-zakovatga ega kompyuterlar bizning kundalik hayotimizga va

sivilizatsiyaning kelajakdagi rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatishi aniq"- deydi [1].

Sun'iy intellekt vositalarini qo'llash usullari o'quv jarayonlariga qanday integratsiya qilinayotganligiga bog'liq. Bu vositalar o'quv dasturlari, o'quv materiallari, sinflar va boshqa o'quv muhitlariga joylashtirilishi mumkin. Sun'iy intellekt vositalari yordamida o'quvchilar o'zlashtirgan bilimlarini mustahkamlashda, uning bilim darajasini tez fursatda bosqichma-bosqich tekshirish jarayonlarini bajarish mumkin.

O'quvchilar onlayn darsliklar, darsliklar, interaktiv kodlash platformalari, video kurslar va forumlarni o'z ichiga olgan keng ko'lamlil resurslardan foydalanishlari mumkin. Shaxsiy ta'lim imtiyozlari, malaka darajalari va istalgan natijalarga mos keladigan resurslarni tanlash juda muhimdir. Aniq tushuntirishlar, tegishli misollar va amaliy mashqlarni taklif qiluvchi yuqori sifatli manbalar o'rganish tajribasini sezilarli darajada oshirishi mumkin [2].

Sun'iy intellekt o'quv jarayonini yaxshilashda muhim omil bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bu, o'qituvchilarga talabalarining o'rganish jarayonini tezlashtirish, talabalarining qiyinliklarini aniqlovchi va ularning o'rganishini tezlashtiruvchi dasturlarni ishlab chiqish imkoniyatini beradi. Shuningdek, sun'iy intellekt o'quv jarayonlarini individualizatsiya qilishga, o'rganish materiallarini talabalarining o'rganish darajasiga moslashtirishga yordam beradi. Sun'iy intellekt darsliklarni yaratish, o'rganish materiallarini tahlil qilish va natijalarni baholashga yordam beradi.

Sun'iy intellekt turli xil ta'lim texnologiyalari platformalarida keng qo'llaniladi:

- Ovozli yordamchi

Ovozli yordamchi - AI texnologiyasi virtual murabbiylar bilan o'xshashliklarga ega. Shunchaki, Voice Assistant o'zaro aloqa va muloqot markazi sifatida ko'proq ovoz funksiyasiga tayanadi. Ovozli yordamchilar bulutli hisoblash yordamida sun'iy intellektni o'z ichiga oladi va foydalanuvchilar bilan tabiiy tilda muloqot qilishlari mumkin [3]. Bir nechta Edutech platformalari talabalarga kontent va materiallarni tezroq va amaliy ravishda topishga yordam berish uchun ovozli yordamchi texnologiyasini ham qo'llagan.

- Smart Content

Smart Content - bu dasturlashtiriladigan raqamli kitoblar va materiallar mazmunini osonroq va tezroq almashish va topish uchun ishlaydigan AI texnologiyasi. Ushbu texnologiyani qo'llashning umumiy misollari bugungi kunda maktablar, universitetlar va ommaviy kutubxonalarda turli xil raqamli kutubxonalarda mavjud. AI biz qidirayotgan kitoblarni tez va tuzilgan tarzda topib, ularni turkumlashi mumkin. Bizga hatto kitob tavsiyalari va siz izlayotgan narsaga tegishli boshqa kontent ham beriladi. Smart Content - bu raqamli darsliklardan tortib bizning ehtiyojlarimizga moslashtirilishi mumkin bo'lgan interfeyslarga bo'lgan turli o'quv materiallarining qisqacha mazmunidir. Misollar quyidagicha:

✓ Cram101- Sun'iy intellekt siz qidirayotgan kitoblarni tez va tuzilgan tarzda topib, ularni turkumlashi mumkin. Bizga hatto kitob tavsiyalari va biz izlayotgan narsalarga tegishli boshqa kontent ham beriladi. Raqamli darsliklarni alohida qismlarga bo'lish funksiyasiga ega. Cram101 ishlatilgan aqlli kontent texnologiyasiga misol bo'la oladi.

✓ Netex Learning deb nomlangan yanada mukammal va murakkab texnologiya mavjud bo'lib, u virtual treninglar, seminarlar va boshqalar bilan shaxsiylashtirilgan bulutli platformani taklif qiladi. Shunday qilib, siz material yoki mavzuni qidirayotganingizda, ushbu platforma sizga kerak bo'lgan qidirayotgan narsangizga ko'ra kitoblar, videolar va turli xil virtual treninglar kabi turli multimediyalarni tavsiya qiladi. Netex Learning o'qituvchilar va o'quvchilarga video, ovoz va onlayn hamkasblar bo'ylab ilg'or ta'lim dasturini tuzishga ruxsat beradi [4].

- Presentation Translator

Presentation Translator - AI butun dunyo bo'ylab bilim almashish uchun ko'plab imkoniyatlarni taqdim etadi. Sun'iy intellekt yechimlaridan foydalanib, talabalar turli kurslar va o'quv dasturlarini o'rganishlari mumkin. Eng yaxshi repetitorlarning interaktiv o'quv materiallariga ega ko'plab platformalar mavjud. AI, shuningdek, turli tillarda gapiradigan yoki ko'rish yoki eshitish muammolari bo'lgan talabalar uchun imkoniyatlar yaratadi. Shunday qilib, foydalanuvchilar o'qishga hojat qoldirmasdan faqat turli xil nutq matnlari, maqolalar yoki raqamli kitoblarni tinglashlari kerak. Shunday qilib, AI nutqni aniqlash yordamida foydalanuvchilar o'z ona tillarida eshitishlari mumkin. Istalgan tildagi jurnallar, maqolalar yoki kitoblarni osonroq va tezroq o'qish va tushunish imkoniyatini yaratadi.

- Global kurslar

Global kurslar - AI texnologiyasi turli sohalarda, jumladan, ta'limda keng qo'llanilgan. Oddiy qilib aytganda, global kurslar foydalanuvchilari yoki talabalari butun dunyodan onlayn kurslarni izlashlari

va olishlari mumkin. Kurs platformasi siz ilgari kiritgan kalit so'zlar bo'yicha qiziqishlaringiz va qiziqishlaringizni tavsiya qilishi mumkin. Turli xil qiziqarli, interaktiv va tuzilgan xususiyatlar va kontent bilan hozir sinab ko'rishingiz mumkin bo'lgan turli xil bepul va ochiq kurslar mavjud. AI texnologiyasini joriy etgan kurslarga misollar: MOOCs, Udemy, Google AI, Alison, Khan Academy, edX, Udacity, Coursera va boshqalar bo'yicha kurslar [5].

- Avtomatik baholash

Avtomatik baholash - AI onlayn avtomatik baholash va savollarni tuzatish uchun keng qo'llaniladi. Bu kabi funksiyalardan foydalanish o'qituvchilar va repetitorlarga viktorina va testlarni oson va amaliy tarzda tayyorlash va o'tkazishni osonlashtiradi. O'qituvchilar va repetitorlar endi savollar berishlari va savollarni qo'lda tuzatishlari shart emas. Bu kabi funksiyalardan foydalanish o'qituvchilar va repetitorlarga viktorina va testlarni oson va amaliy tarzda tayyorlash va o'tkazishni osonlashtiradi. O'qituvchilar va repetitorlar endi savollar berishlari va savollarni qo'lda tuzatishlari shart emas [6].

- Shaxsiylashtirilgan ta'lim

Shaxsiylashtirilgan ta'lim - AI texnologiyasining boshqa misollariga biroz o'xshaydi. Aslini olganda, ushbu AI texnologiyasi talabalar yoki foydalanuvchilarga shaxsiy yordamchilar kabi xizmatlarni olish imkonini beradi. Sun'iy intellekt texnologiyasi sifatni yaxshilash va o'rganish usullarini yanada amaliy va samarali bo'lishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, Edutech platformalarining turli tadqiqotlari va ilovalari bilan tasdiqlangan, bu haqiqatan ham AI texnologiyasidan foydalangandan so'ng, o'rganish sifati va samaradorligini oshirishga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin [7].

- O'quv o'yinlari

O'quv o'yinlari - bu o'rganish uchun mo'ljallangan, ammo baribir o'yin va qiziqarli taklif qiladigan o'yinlar. O'quv o'yinlari - bu o'yin o'yinchilariga ta'lim tajribasi yoki o'rganish tajribasini taqdim etish uchun yaratilgan o'yinlarning barcha shakllari. O'quv o'yinlariga misollar Duolingo, Khan Academy Kids, Quick Brain va Puzzle Kids [8].

- Intellektual Repetitorlik Tizimi (ITS)

ITS ta'lim sohasidagi sun'iy intellekt bo'yicha ekspert tizimining ishlanmalaridan biridir.

O'quv jarayonlarida sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish - bu bir nechta yo'llar bo'lib, bu o'qitish va o'rganish jarayonini osonlashtirish, o'rganish resurslarini o'zgartirish, o'rganish materiallarini tahlil qilish, o'rganish jarayonini individualizatsiya qilish va o'qituvchilar uchun qulaylik yaratishni o'z ichiga oladi. Lekin, sun'iy intellektning o'quv jarayonidagi foydalanishiga bir qancha muammolar ham bor. Masalan, sun'iy intellektning o'ziga xos xatolari, ma'lumotlarni to'g'ri tahlil qilishning qiyinligi, va uning o'ziga xos algoritmlarni tushunishning

murakkabligi. Shuningdek, sun'iy intellektning ta'lim sohasida foydalanishining yuridik jihatdan ham bir qancha muammolari bor.

Ta'limda sun'iy intellektdan foydalanish, shuningdek, ta'lim muassasasi nuqtayi nazaridan ta'lim xarajatlarini kamaytirishi mumkin va agar uning imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanilsa, sezilarli darajada kamayadi.

Insonning o'rganishi - bu kognitiv, hissiy, ijtimoiy va jismoniy jihatlarni o'z ichiga olgan yaxlit jarayon. AI birinchi navbatda kognitiv jihatlarga e'tibor qaratadi va o'rganishning hissiy va ijtimoiy jihatlarni to'liq hisobga olmaydi. Sinf muhokamalari, bahs-munozaralar, guruh faoliyati kabi odamlarning o'zaro ta'siri bilimlarni chuqur tushunish va amaliy qo'llash uchun zarurdir [9].

Generativ matn AI ilmiy ishlarni tadqiq qilish va yozishni osonlashtirishi mumkin. Biroq, talabalar faqat chatbotlar yoki virtual yordamchilar tomonidan yaratilgan javoblarga tayanganligi sababli, ular mustaqil ravishda savol berish, tahlil qilish va o'z

g'oyalarni rivojlantirish imkoniyatini yo'qotadilar. AI vositalari tushunchalarni chuqur tushunishdan ko'ra javob topishni birinchi o'ringa qo'yish tendentsiyasini kuchaytirishi mumkin. Nihoyat, matn generativ AI dan foydalanish natijalarning bir xilligiga va badiiy, adabiy yoki boshqa mahsulotlarda xilma-xillikni yo'qotishiga olib kelishi mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, avvalo biz sun'iy intellekt vositalarini qo'llash uchun telekommunikatsiya texnologiyalaridan to'g'ri foydalana olishimiz va axborotlashgan jamiyatni rivojlantirishimiz zarur. O'quv jarayonlariga sun'iy intellekt vositalarini qo'llash o'quv jarayonlarini takomillashtirishga katta hissa qo'shadi. Bu vositalar o'quvchilarning o'zlarining o'rganish jarayonlarini boshqarishga, o'zlarining tushunishlarini oshirishga va o'qituvchilar uchun o'quvchilarning taraqqiyotini kuzatish imkoniyatini takomillashtirishga yordam beradi. Bu o'quv jarayonlarini yanada samarali qiladi va o'quvchilar uchun o'rganishni yanada samarali qiladi.

Adabiyotlar

1. Russell SJ, Norvig P. Sun'iy intellekt: zamonaviy yondashuv. Prentice Hall. Englewood Cliffs, Nyu-Jersi. 1995 yil. 3-b.
2. Khursandov H.F. Python Learning Methodology: A Comprehensive Approach for Effective Skill Acquisition // European Journal of Education and Applied Psychology. 2023. №2. –C.90-95. URL: <https://ppublishing.org/archive/publication/711-python-learning-methodology-a-comprehensive-ap>
3. Terzopoulos G., & Satratzemi M. (2019). Voice Assistants and Artificial Intelligence in Education. Proceedings of the 9th Balkan Conference on Informatics, 1–6. <https://doi.org/10.1145/3351556.3351588>
4. Jain S., & Alam M.A. Comparative Study of Artificial Intelligence-Based Teaching With Human Interactive Teaching: In E. C. Idemudia (Ed.), Advances in Business Strategy and Competitive Advantage. 2020. –P. 68-100. IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-3351-2.ch005>.
5. Zhang Z. The Impact of Digital Technologies on Entrepreneurship Education. 2021. –P. 448-452. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.210407.088>
6. Bin Y., & Mandal D. (2019). English teaching practice based on artificial intelligence technology. Journal of Intelligent & Fuzzy Systems, 37(3), 3381–3391. <https://doi.org/10.3233/JIFS-179141>
7. Mufdalifah M. Personalized Learning dan Multimedia Berbasis Komputer Masih Perlu Guru? JINOTEP (Jurnal Inovasi Dan Teknologi Pembelajaran): Kajian Dan Riset Dalam Teknologi Pembelajaran, 1(1), 2017. –P. 50-57. <https://doi.org/10.17977/um031v1i12014p050>.
8. Haryanto H., Rosyidah U., & Kardanawati A. 2018. Model Elemen Game Imersif Berbasis Appreciative Learning dan Kecerdasan Buatan Pada Game Pembelajaran. Proceeding SENDI_U. <https://unisbank.ac.id/ojs/index.php/sendiu/article/view/5970>.
9. Jarvis Piter va Stella Parker (Tahrirlar). (2005). *Insonni o'rganish. Yaxlit yondashuv*. London: Routledge.

REZYUME. Ushbu maqolada o'quv jarayonlarida sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning bir qancha samarador imkoniyatlari o'rganiladi va tahlil qilinadi. Sun'iy intellekt tushunchasi va uning o'quv jarayonlarida qo'llanilishining turli zamonaviy usullari solishtiriladi va batafsil ko'rib chiqiladi. Sun'iy intellekt vositalarining tarbiyaviy xususiyatlari ham tahlil qilinadi. Bundan tashqari, maqola mualliflari sun'iy intellekt vositalari asosida ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishning xilma-xil usullarini taklif qiladilar. Sun'iy intellekt vositalarining ta'lim sohasiga ijobiy ta'sirlari xususida fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучаются и анализируются несколько эффективных возможностей использования инструментов искусственного интеллекта в образовательных процессах. Сравняются и подробно рассматриваются понятие искусственного интеллекта и различные современные методы его использования в образовательных процессах. Также анализируются образовательные особенности инструментов искусственного интеллекта. Кроме того, авторы статьи предлагают различные методы повышения эффективности образовательного процесса на основе инструментов искусственного интеллекта. Обсуждается положительное влияние инструментов искусственного интеллекта на сферу образования.

SUMMARY. In this article are studied and analyzed several effective possibilities of using artificial intelligence tools in educational processes. The concept of artificial intelligence and various modern methods of its use in educational processes are compared and considered in detail. Educational features of artificial intelligence tools are also analyzed. In addition, the authors of the article suggest various methods of increasing the effectiveness of the educational process based on artificial intelligence tools. The positive effects of artificial intelligence tools are discussed on the field of education.

**TALABALARNING INNOVATSION FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA
MUZEY MANBALARINING AHAMIYATI**

I.T.Xalmuratov – tayanch doktorant

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: darsdan tashqari mashgʻulotlar, innovatsion faoliyat, sanʼat muzeyi, muzey kolleksiyasi, amaliy-bezak buyumlar, ekspozitsiya zallari.

Ключевые слова: внеклассная работа, инновационная деятельность, художественный музей, музейная коллекция, практико-декоративные предметы, экспозиционные залы.

Key words: extracurricular activities, innovative activities, art museum, museum collection, decorative objects, exhibition halls.

Sanʼat asarlari bilan bevosita muloqotda boʻlish, ularni oʻrganish, qiziqish, ijodkorning hayoti, faoliyati, ish uslubining xususiyatlariga eʼtibor berish, tarixda mavjud boʻlgan har - xil uslublar, sanʼatdagi stil va oqimlarni oʻrganish, ularni ajrata bilish, ularning har birining oʻziga xosligini taniy olish, taniqli musavvirlarning asarlarini yoddan bilish va bir koʻrganda ularni taniy olish, mualliflarni, asarlarni ajrata bilish- bu talabalarda innovatsion faoliyatni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Dars va darsdan tashqari mashgʻulotlar jarayonida taniqli asarlarning reproduksiyalaridan, slayd va fotosuratlaridan foydalanish juda yaxshi natijalar beradi. Shu bilan birga koʻrgazma zallarida, muzey ekspozitsiya zallarida tomosha qilish ham innovatsion faoliyatni rivojlantirishda samarali hisoblanadi. Chunki talabalar har bir asarni oʻrganish orqali ularda yangi gʻoyalar paydo boʻladi bu esa innovatsion faoliyatning rivojlanishiga zamin yaratadi.

Respublikamizda bu borada har xil tarixiy va sanʼat maskanlari mavjud boʻlib, talabalar, oʻquvchilar va tasviriy sanʼat oʻqituvchilari uchun bu joylar katta yordam beradi, ijodiy rivojlanishida yaxshi vosita sifatida ish koʻrsatadi. Shunday maskanlarning biri Qoraqalpogʻiston Respublikasi I.V.Savitskiy nomidagi davlat sanʼat muzeyi boʻlib, u yurtimizdagi boshqa muzeylar qatorida faoliyat yuritib kelmoqda. Muzey ochilganiga qirq yildan oshiq vaqt boʻlgan boʻlib, bu davr ichida ushbu dargohda bir qancha mutaxassislar, rassomlar, sanʼatshunoslar, sanʼat shaydolari oʻz bilimlarini boyitishga, ekspozitlarni tomosha qilib, ular haqida asarlarning mualliflari hayoti va faoliyati, ular yashab ketgan davrdagi hodisalar, siyosat haqida, tasviriy sanʼat-uning turlari, stil va oqimlari, turli janrlari, ishlash uslublari, texnikasi, materiallari haqida, shuningdek muzey kutubxonasida toʻplangan boy materiallardan yozma manbalar sifatida foydalanishga va koʻplab maʼlumot yigʻishga imkon topganlar. Hozirgi kunda ham koʻplab talaba yoshlar muzey kutubxonasi va ekspozitsiya zallarida qoʻyilgan asarlarini oʻrganish bilan shugʻullanshadi shu asosda talabalarda innovatsion gʻoyalar paydo boʻladi.

Muzey kolleksiyasi dunyoga mashhur kolleksiyalardan boʻlib, uning tizimida bir qator boʻlimlar mavjud. Muzeyga kelgan mehmonlar birma-

bir boʻlimlarga ajratilgan ekspozitsiyadagi ekspozitlar bilan tanishadilar. Ayrim mutaxassislar nafaqat ekspozitsiyada qoʻyilgan, balki zaxiralarda saqlanib turgan bebaho ekspozitlar bilan yaqindan tanishish imkoniga ega.

Muzey kolleksiyasi qoraqalpoq milliy amaliy sanʼati, hunarmandchilik boʻlimi, arxeologiya boʻlimi, tasviriy sanʼat boʻlimlaridan iborat. Oliy taʼlim yurtlarida dars va darsdan tashqari mashgʻulotlarda ushbu ekspozitlar haqida maʼlumot berayotib shunday xususiyatlarga eʼtibor berish kerak, chunki ularni ajrata bilish katta ahamiyatga egadir.

Demak, dars va darsdan tashqari mashgʻulotlar mazmuniga kiritish uchun muzey materiallarini saralashda quyidagi talablarga asoslanish maqsadga muvofiqdir:

- Asarlarda bevosita Qoraqalpoq xalqining tarixi va anʼalarining aks etishi;

- muzey manbalarini tasviriy sanʼatdan davlat taʼlim standarti va oʻquv dasturiga mosligi;

- muzey manbalarini talabalarning badiiy-estetik ehtiyoji, talabi, qiziqishlariga muvofiqligi;

- muzey manbalarining talabalarda vatanparvarlik gʻoyalari haqida tushunchalarni kuchaytirishga qaratilganligi;

- muzey manbalarini talabalarning badiiy-estetik bilim, koʻnikma va malakalarini, innovatsion faoliyatini rivojlantirishga zamin boʻlishi va h.z.

Keltirilgan talablardan kelib chiqqan holda OTMda dars va darsdan tashqari mashgʻulotlarini amalga oshirish jarayonida muzey va sanʼatshunoslikka oid manbalar ikkita taʼlimiy yoʻnalishda – nazariy va amaliy tarzda olib boriladi. Umumiy holda sanʼat talabalarning bilim va malakalariga quyidagi talablar quyilishi mumkin:

- Mahalliy tarix va madaniyat yodgorliklarini, tosh, yogʻoch va monumental meʼmorlik obyektlari ichida badiiy qimmatiga ega boʻlganlarini bilish;

- mahalliy oʻlkashunos va badiiy muzeylar, ularning filiallaridagi ilmiy tadqiqot, madaniyat haqida bilish;

- mahalliy badiiy hunarmandchilik, amaliy bezak sanʼat boʻyicha xalq ustalarining ishlab chiqarish faoliyati haqida tushunchaga ega boʻlish;

- mahalliy badiiy hunarmandchilik va xalq sanʼat ustalari tomonidan qoʻllaniladigan ijodiy va kasbiy

faoliyat usullari, ya'ni yog'och o'ymakorligi turlari, suyak va tosh o'ymakorligi, kashtachilik, kulolchilik, zargarlik ishi, tabiat materiallaridan bezak narsalar yasash va boshqalar haqida tushunchalarga ega bo'lish;

- amaliy bezak san'atiga oid mahsulotlar ishlab chiqarish uchun professional kadrlar tayyorlaydigan mahalliy bilim yurtlarining faoliyati haqida tasavvur va tushunchaga ega bo'lish;

- shahar yoki alohida olingan viloyat, tumanning zamonaviy, badiiy– madaniy holati haqida tavsifnoma berish;

- mahalliy badiiy madaniyat yodgorliklari bilan mamlaktimizning tarixiy va madaniy yodgorliklari o'rtasidagi farqni aniqlash.

Ko'rinib turibdiki, tadqiq etilgan manbalar avvalo, muzey manbasi sifatida tabiatdan mahalliy xarakter kasb etadi. Qolaversa, ularning tarbiyaviy ahamiyati tasviriy san'at ta'limi mazmunining har bir komponentida yaqqol kuzatiladi. Shuning uchun ham muzey manbalaridan talabalarda innovatsion faoliyatni rivojlantirishda foydalanish har tomonlama qulay va samaralidir.

Badiiy ta'lim asosini o'rgatuvchi darslarida muzey manbalaridan foydalanish talabalarni innovatsion faoliyatni, shuningdek, ma'naviy madaniyat asoslari bilan qurollantirishda, shaxs uchun muhim bo'lgan bir qator sifatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Xalq san'atini o'rganishda bu tamoyillarni amalga oshirish yosh o'lkashunoslarda xalq amaliy bezak san'atining tarixiy rivojlanish yoli haqidagi tasavvurlarini shakllantiradi, «go'zallik qonuniyatlari» bo'yicha badiiy qadriyatlarni yaratgan xalq san'ati ustalarining ijodiy usullarining mohiyatini tushunishga yordam beradi. Xalq ustalarining badiiy buyumlari aniqligi, oddiyligi, mazmun va shakl birligi, ishlatiladigan materialning tentonik va dekarativ estetik xususiyatlarini tushunishi, bezaladigan predmet, narsa va boshqa konstruktiv o'ziga xosligi naqshlarning badiiy tizimiga mosligi bilan ajralib turadi. Xalq san'ati asarlarida dekorativ ifodalash plastika, koloritning me'yor hissi, proporsiya, ritm, takrorlanish, tasviriy va dekorativ elementlarning simmetrik va assimetrik tuzilishi usullari bilan tushuniladi.

Xalqning amaliy san'at namunalarini o'rganishda mahalliy xalq ustalarining ijtimoiy yo'nalishini aniqlash, yakka va jamoa bo'lib bajariladigan ishlarning o'lka tabiati bilan chambarchas bog'likligi o'ziga xos jihatlarni belgilaydi, shuningdek, xalqning yashash tarzini va urf-odatlarini ham mujassamlashtiradi. Talabalar manbalarni o'zlashtirish jarayonida naqsh elementlarining kelib chiqishini va qo'llanilishini aniqlab, amaliy san'at va qo'l hunarmanchiligi haqidagi bilimlarini oshirib boradi. Masalan, bu xalq xo'jalik buyumlarining nafis did bilan shakllarning estetik jihatdan muayyan bir

shaklga kelishini har bir davrga mansub xalq xo'jalik buyumlarida ko'rishimiz mumkin. Uning tashqi ko'rinishini naqsh element kompozitsiyalari bilan to'ldirilib borishining har bir davrga mansub o'zgachaligi bor. Shuningdek, bu bezak naqshlarining takomillashib borishi esa, xalqning estetik didining o'sganligidan dalolatdir. Bu esa o'z navbatida xalqning tarixini ham belgilab beradi.

Talabalarining muzeydagi amaliy-bezak buyumlar bilan tanishishi ularda xalq ustalarining ijodiy mehnatidan zavqlanish tuyg'usini uyg'otadi, turli xil materiallarni badiiy ishlash malaka va ko'nikmalarni egallashiga yordam beradi.

Yuqoridagilardan amin bo'ldikki, bo'lajak arxitektorlarning innovatsion faoliyatini milliy qadriyatlar asosida rivojlantirish borasida olib borilgan tadqiqot ishlari tahlili, shuningdek, amaliy ish tajribalar natijalari bu borada quyidagilar alohida ahamiyat kasb etishni ko'rsatdi: model bo'lajak arxitektorida innovatsion faoliyatni milliy qadriyatlar asosida rivojlantirishning nazariy asoslarini ishlab chiqish; Qoraqalpoq milliy amaliy san'atiga oid elektron qo'llanmani yaratish; innovatsion texnologiyalar muhitida bo'lajak arxitektorlarda xalq amaliy san'atiga oid innovatsion faoliyatni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish zarur.

Keltirilgan vazifalarni amalga oshirish uchun quyidagi tavsiyalarni beramiz: fan-texnika va texnologiyalarning eng so'nggi yutuqlari va ularning amaliy ahamiyati haqidagi ma'lumotlar bazasi hamda uni muntazam ravishda takomillashtirilib borish imkoniyatiga ega bo'lish; bo'lajak arxitektorlarda xalq amaliy san'atiga oid innovatsion faoliyatni rivojlantirishga mos keluvchi pedagogik texnologiyalar bazasiga ega bo'lish; turli amaliy san'at elementlariga mos keluvchi didaktik vositalar bilan munosabatda bo'lish haqidagi ma'lumotlar bazasi va metodik ta'minotni tashkil etish va ulardan texnologik jarayonni olib borishda (bilim, ko'nikma va malakalardan amaliy faoliyatda foydalanishda) foydalana olish; yangi innovatsion ishlab chiqarishning ilmiy asoslari bilan tanishish; texnik obyektlar bilan texnologik jarayonlar asosida amaliy ko'nikmalar ega bo'lish; arxitektor kasb egasi uchun zarur bo'lgan har- xil shaxsiy xislatlar, fazoviy bilim, naqqoshlik, amaliy bezak san'ati, arxitektorlik va dizaynerlik qobiliyatlariga esa bo'lishi kerak.

Bo'lajak arxitektorlarning innovatsion faoliyatini rivojlantirishda muzey manbalari asosida rivojlantirish bosqichlari:

1- bosqich. Bo'lajak arxitektorlarning innovatsion faoliyatini muzey manbalari asosida rivojlantirishda kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish jarayonida malaka talablarini bajarishga qaratilgan harakatlar majmuasi deb qaraladi va innovatsion faoliyatning kamida ikkita komponentini o'zlashtirib olishi.

2- bosqich. Bu bosqichda bo'lajak arxitektorlarda muzey materiallari asosida innovatsion faoliyatini rivojlantirish uchun ko'nikmalarni o'zlashtirish hamda o'zida innovatsion faoliyatning kamida uchta komponentini puxta o'zlashtirib olishi.

3- bosqich. Mazkur bosqichda bo'lajak arxitektorlar o'zining faoliyatini tanqidiy tahlil qilish; vaziyatlarga nostandart yechimlar topish; pedagogik yangiliklarni o'zlashtirish; amaliy faoliyatida qo'llay olish; ilmiy-metodik adabiyotlardan foydalanish; zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish; ko'nikmalariga ega bo'lishi hamda metodik faoliyatning kamida to'rttasini puxta egallashi kerak.

4- bosqich. Ushbu bosqichda o'quv jarayoni davomida o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarning tub mohiyatini anglash, kasbiy kompetensiyalarni innovatsion oshirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanib, nostandart o'quv mashg'ulotlarini ishlab chiqish va o'tkazish kabilar nazarda tutiladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, bo'lajak arxitektorlarning innovatsion faoliyatini milliy qadriyatlar asosida rivojlantirish borasida olib borilgan tadqiqot ishlari tahlili, shuningdek, amaliy ish tajribalar natijalari bu borada quyidagilar alohida ahamiyat kasb etishni ko'rsatdi: model bo'lajak arxitektorida innovatsion faoliyatni milliy qadriyatlar asosida rivojlantirishning nazariy asoslarini ishlab chiqish; Qoraqalpoq milliy amaliy san'atiga oid elektron qo'llanmani yaratish; innovatsion texnologiyalar muhitida bo'lajak arxitektorlarda xalq amaliy san'atiga oid innovatsion faoliyatni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish zarur. Demak, bo'lajak arxitektorlarning innovatsion faoliyatini milliy qadriyatlar asosida rivojlantirishning pedagogik asoslariga tayanib aytishimiz mumkinki, ilm-fanning rivoji bevosita ta'lim tizimiga ham bog'liqdir.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 14 avgust 2018 йилдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” ПФ-5847-сон Фармони. <https://lex.uz>

2. Уразимова Т.В. Предварение традиционного национального художественного наследия в произведениях каракалпакских художников. Автореф. дис...на соиск.уч.степ. канд. искусств. -Т.: 1993. – С.24.

3. Аляминов Х.И. Таълим мазмунида ўлкашунослик. // “Халқ таълими”. 2001. №6. 63-64-б.

REZYUME. Mazkur maqolada dars va darsdan tashqari mashg'ulotlar jarayonida muzey kolleksiyasidagi taniqli asarlarning reproduksiylaridan, slayd va fotosuratlaridan foydalanish juda yaxshi natijalar berishi, ko'rgazma zallarini, muzey ekspozitsiya zallarini tomosha qilish bo'lajak arxitektorlarning innovatsion faoliyatini rivojlantirishdagi ahamiyati va rivojlantirish bosqichlari yoritib beriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещается, как использование слайдов и фотографий, репродукций из известных произведений из музейных коллекций в процессе урочных и внеурочных занятий дает очень хорошие результаты. Также рассматривается значение посещения выставочных залов и музейных экспозиций в развитии инновационной деятельности будущих архитекторов и описываются этапы этого развития.

SUMMARY. In this article, are highlighted the use of reproductions, slides and photographs of well-known works from the museum collection in the course of lessons and extracurricular activities gives very good results, the importance of viewing exhibition halls, museum exposition halls in the development of innovative activities of future architects and the stages of development.

KIMYO FANINI O'QITISH JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISHDA SUN'IY INTELEKTDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

X.N.Xasanova – pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent

Navoiy viloyati pedagogik mahorat markazi

Tayanch so'zlar: sun'iy intellekt, kompyuter texnologiyalari, aqlli ta'lim, topshiriq, texnologiya, ijodkorlik, tezkorlik, dastur, gadjet, proctoring.

Ключевые слова: искусственный интеллект, компьютерные технологии, интеллектуальное образование, назначение, технологии, творчество, скорость, приложение, гаджет, прокторирование.

Key words: artificial intelligence, computer technology, intellectual education, purpose, technology, creativity, speed, application, gadget, proctoring.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 17-dekabrda "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" PQ-358-son qarorida ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida sun'iy intellekt

texnologiyalarini joriy qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizning sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanuvchi dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga kirishiga erishish, shuningdek, "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasida bel-

gilangan maqsad va vazifalar ijrosini ta'minlash belgilangan.

Sun'iy intellekt texnologiyalari (SI) – bu kompyuter tizimlari va dasturiy ta'minotlarni yaratishga qaratilgan soha bo'lib, ular inson aqli va tafakkuri kabi intellektual qobiliyatlarni takrorlashga, simulyatsiya qilishga yoki unga o'xshash natijalar chiqarishga qodir. Sun'iy intellektning asosiy maqsadi – murakkab masalalarni avtomatik ravishda hal qilish, qarorlar qabul qilish, ma'lumotlarni tahlil qilish va o'z-o'zini o'rgatish jarayonlarini optimallashtirishdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. 1956-yilda birinchi marta John McCarthy tomonidan qo'llanilgan "Sun'iy intellekt" atamasi so'nggi yillarda internet qidiruv tizimlarida, aholi orasida, zamonaviy texnologiyalar haqida so'z yuritilganda eng keng qo'llaniladigan atamalardan biri sanalmoqda. Alan Tyuring, Djon Makkarti, Marvin Minksi, Nataniel Rochester, Klod Shenonlar tomonidan ushbu sohada olib borilgan tadqiqotlar sun'iy intellektning yanada rivojlanishiga va uning turli sohalarga keng miqyosida kirib borishiga imkon yaratdi. Transport sohasida navigator qurilmalari, meditsina sohasida murakkab jarrohlik amaliyotlarini o'tkazish, individual holda tanadagi turli ko'rsatkichlarni mustaqil o'lchash va olingan ma'lumotlar asosida salomatlik borasida tegishli xulosalarga kelish, tadbirkorlik sohasida mahsulotlarga bo'lgan ehtiyojni aniqlash va ularni savdo majmualariga yo'naltirish, injenering sohasida esa tegishli qurilmalar va jihozlarni boshqarish jarayonini avtomatlashtirish sohasida va boshqa ko'plab sohalarda qo'llanilmoqda. Dunyoning eng rivojlangan IT sohasi bilan shug'ullanuvchi kompaniyalari, jumladan Microsoft, Alphabet, Amazon, Nvidiya, IntuitiveSurgicallar sun'iy intellektning turli variantlarini yaratish va amaliyotga tadbqiq etish borasida faoliyat yuritmoqdalar.

Tadqiqot metodologiyasi. "Sun'iy intellekt" odatda aqliy faoliyat natijasida yechiladigan muammolarni mashina yordamida hal qiluvchi texnologiyadir.

Sun'iy intellektdan asosan kimyo fani o'qituvchilari uchta yo'nalishda foydalanishlari mumkin:

1. Darslarga tayyorgarlik jarayonida.
2. Dars jarayonida.
3. O'quvchilar bilimni baholash jarayonida.

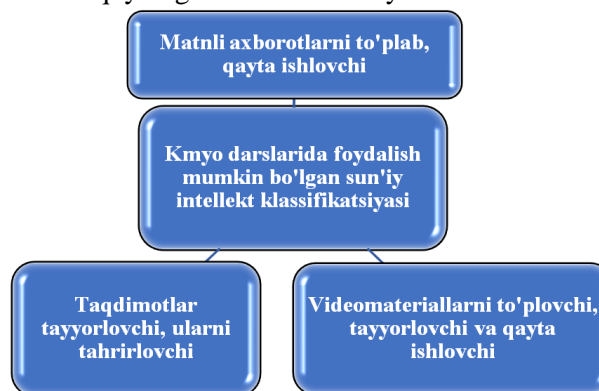
"Sun'iy intellekt"ning bu qadar keng miqyosida qo'llanilishi uni ta'lim sohasida o'qitish samaradorligini oshirish maqsadida qo'llashga ham quyidagi ehtiyojlarni paydo qilmoqda:

XXI asr ta'lim oluvchilarga yuqori talablar qo'yimoqda, jumladan o'z sohasida ilmiy bilimlarga ega bo'lish, xorijiy tillardan bir nechtasida erkin so'zlasha olish, kompyuter va zamonaviy axborot texnologiyalari borasida zaruriy ko'nikmalarga ega bo'lish, erkin muloqot, samarali hamkorlik, ijodkorlik va sohasida yangi bilimlarga intilish, yangiliklar qilishdan, izlanishdan to'xtamaslik va boshqalarni.

1-rasm. Sun'iy intellektdan ta'limda foydalanishga ehtiyoj yuzaga kelishining sabablari

Tahlil va natijalar. Bunday avlodni tarbiyalash uchun esa dars beruvchi mutaxassislar ham zamonaviy dars jarayonini tashkil qila olish ko'nikmasiga ega bo'lgan bo'lishi lozim. Bu jarayonda Sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Mavzuga oid bo'lgan katta hajmdagi ma'lumotlarni yig'ish, ularni tahlil qilish, yangi mavzu bayonining taxminiy rejasini tuzish, darsning qisqacha loyihagini tayyorlash, ko'rgazmaviy materiallar, taqdimotlar tayyorlash va boshqa bir qancha qulayliklarni beruvchi sun'iy intellekt ta'limda mavjud bo'lgan ko'plab muammolarni hal qilish imkonini beradi. Kimyo darslarida foydalaniladigan sun'iy intellekt turlarini quyidagicha klassifikatsiyalash mumkin:

2-rasm. Kimyo darslarida qo'llaniladigan sun'iy intellekt turlarining klassifikatsiyasi

Sun'iy intellektning matnli axborotlarni tahlil qilish va qayta ishlash imkoniyatini beruvchi turlari:

1. **ChatGPT** - tomonidan yaratilgan yuqori qobiliyatli, foydalanuvchi so'rovlariga javob berish uchun katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilishga mo'ljallangan sun'iy intellekt dasturi.

2. **GigaChat** - muayyan hajmdagi matnli axborotni to'plab, jamlab beradigan bot.

3. **AI Wiz-chat-bot GPT4** yordamida intellektual faoliyatingizni 10 barobar tezlashtirib beruvchi, 350 dan ortiq tayyor shablonlarga ega bo'lgan, matnlar orasiga tayyor rasmlarni joylashtirish imkoniyatiga ega bo'lgan sun'iy intellekt turi.

4. **Jenni All** – insho yozib beradi.

5. **Jasper All** – istalgan narsani yozib beradi.

6. **Claude**-kontentlar, senariy, sotuvga yordam beruvchi matnlar tayyorlab beradi.

7. **Mentimeter**-onlayn konferensiyalarda maxsus kod orqali taqdimotni yuklash va ko'rish, so'rovnomalarni o'tkazish va ishtirokchilar bilan jonli muloqotni tashkil qilishga imkon beradi.

Sun'iy intellektning rasmlar va video materiallarni tahlil qilish va qayta ishlash imkoniyatini beruvchi turlari:

1. **Dall-E-2** – istalgan matndan rasm yasab beradi.

2. **LUMA AI** – so'rovingiz asosida video yaratib beradi.

3. **Midjourney** – har qanday tasvirni yarata oladi.

4. **Copilot** – matn orqali rasm yasaydi.

5. **Pika Art** – rasmlarni portlatadi, g'ijimlaydi, kesadi, ko'rinishini o'zgartirib beradi.

6. **Krea AI** – real vaqt davomida matnni rasimga aylantirib beradi.

7. **LumaLabs** – eski rasmlarni jonlantiradi.

8. **Kandinsky** – rasm chizishga imkon beruvchi sun'iy intellekt.

Sun'iy intellektning taqdimotlar yaratish va ularni qayta ishlash imkoniyatini beruvchi turlari:

1. **Plus AI**- taqdimot yaratadi.

2. **SlidesPilot** – qisqa vaqt oralig'ida taqdimotni yaratib, unga kerakli rasmlar materiallarni kiritadi va uni word, pdf formatlarga keltiradi.

3. **Gamma App** – muayyan mavzu asosida ma'lumotlarni to'plab taqdimot yaratuvchi sun'iy intellekt turi.

Qolaversa neyroset yordamida bugungi kunda og'zaki ma'ruzalarni yozma ko'rinishga keltiradigan,

Adabiyotlar

1. Stuckey, Marc, Lippel, Marianne, Eilks, Ingo. Teaching chemistry about Stevia – a case of cooperative curriculum innovation within PROFILES in Germany. //CEPS Journal 4 (2014) 1. -P.69-83.

2. Nazarov X.N. Robotlar va robototexnik tizimlar. Darslik. – «Mashhur press», 2019, 236-b.

3. Angeles J. Fundamentals of Robotic Mechanical Systems Theory, Methods, and Algorithms. -VerlagNew York, Inc., 2003. –P. 545.

4. Kurfess T. Robotics and automation handbook. CRC Press LLC, 2005 –P.519.

5. Рассел С., Норвиг П. Искусственный интеллект: современный подход / Artificial Intelligence: a Modern Approach /Пер. с англ. и ред.К.А.Птицына. 2-е изд. - М.: Вильямс, 2006 – С.8-17.

6. Po'latov A., Muhamedova S. Kompyuter lingvistikasi. –Toshkent: 2009

REZYUME. Ushbu maqolada sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalangan holda kimyo darslarini takomillashtirish masalalari tahlil qilingan. Fanni o'qitishda mustaqil fikrlash, ijodkorlik va tadqiqotchilik faoliyatini yaxshilashga, kimyo fanidan ilmiy bilimlarni qabul qilish, mustahkamlash va ular asosida muayyan xulosalar chiqarishda sun'iy intellektning o'rni haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются вопросы совершенствования уроков химии с использованием возможностей искусственного интеллекта. Рассматривалась роль искусственного интеллекта в преподавании химии в совершенствовании самостоятельного мышления, творчества и исследовательской деятельности, закреплении и вынесении научных выводов.

SUMMARY. This article analyzes the issues of improving chemistry lessons using the capabilities of artificial intelligence. The role was considered .artificial intelligence in teaching chemistry in improving independent thinking, creativity and research activities, consolidating and making certain scientific conclusions based on them.

ПРИМЕНЕНИЕ “СКАФФОЛДИНГ”- ПОДХОДА В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Г.Ибраимова – докторант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: ёрдам кўрсатиш, инглиз тилини ўргатиш, бошланғич синф ўқувчилари, бошланғич таълим, тилни ўзлаштириш, таълим ислохотлари, моделлаштириш, йўналтирилган амалиёт.

Ключевые слова: вспомогательная поддержка, преподавание английского языка, ученики начальной школы, начальное образование, овладение языком, образовательные реформы, моделирование, управляемая практика.

Key words: scaffolding, english language teaching, primary school students, primary education, language acquisition, educational reform, modeling, guided practice.

В последние годы Узбекистан добился значительных успехов в совершенствовании своей системы образования, уделяя особое внимание изучению иностранных языков. Английский язык был определен как важнейший навык, предоставляющий учащимся средства доступа к глобальным знаниям, культурному обмену и возможностям международной карьеры. Этот приоритет отражен в многочисленных государственных политиках и постановлениях, направленных на раннее языковое образование, в частности, вопрос отношения к обучению иностранному языку рассмотрен в Постановлении Президента Республики Узбекистан от 19 мая 2021 года №5117 «О мерах по выведению продвижение иностранных языков в Республике Узбекистан на качественно новый уровень»: «...образование на иностранных языках неслучайно, что необходимость развития в качестве приоритета политики, коренного повышения качества образования в этой области, привлекать квалифицированных преподавателей сфере и повысить интерес населения к изучению иностранных языков» [1].

В частности, стратегия Скаффолдинг оказывается эффективной для оттачивания как рецептивных, так и продуктивных навыков английского языка. Данная стратегия реализует обучение, которое поддерживает навыки и знания детей для достижения более высокого уровня компетенции. Обучающимся нравится заниматься в благоприятной атмосфере, но если задания урока очень легкие, обучающиеся не получают развития, то на таких уроках им становится скучно. Также если учитель дает сложные задания у обучающихся это вызывает тревогу. У учителя основная задача на урок-это создать благоприятную обстановку для развития и добиться продуктивного обучения. На уроках английского языка для снижения сложности процесса обучения и одновременно позволить обучающимся сосредоточиться на мыслительной деятельности высокого порядка для построения новых знаний поможет стратегия Скаффолдинг.

Исследователи подчеркивают важность раннего начала обучения языку, поскольку младшие школьники обычно демонстрируют более высокую адаптивность и когнитивную гибкость при освоении новых языков. Было высказано предположение, что, как и в случае с освоением первого языка, гипотеза критического периода (ГКП) применима и к освоению второго языка, в которой считается, что после определенного возраста «становится либо трудно, либо невозможно» успешно освоить первый или второй язык из-за «изменений в развитии мозга» [2].

Многие исследователи разработали определение скаффолдинга, однако многие концепции разделяют одну и ту же идею о том, что скаффолдинг относится к шагам или этапам, предоставляемым для помощи учащимся в достижении их потенциального развития, а область, в которой происходит скаффолдинг, называется ZPD(The Zone of Proximal Development) Зона ближайшего развития (ЗБР), которую следует ввести в определение, выглядит следующим образом: «Это расстояние между фактическим уровнем развития, определяемым путем самостоятельного решения проблем, и уровнем потенциального развития, определяемым путем решения проблем под руководством взрослых или в сотрудничестве с более способными сверстниками». Поддержка позволяет учителям представлять сложные языковые задачи в управляемых этапах, что соответствует образовательным принципам, основанным на Зоне ближайшего развития (ЗБР) Выготского, которая утверждает, что дети лучше всего учатся, когда задачи немного выходят за рамки их независимых возможностей, но достижимы под руководством [3].

Вышеупомянутые теории предполагают, что учителя несут главную ответственность за помощь своим ученикам в самостоятельном выполнении своих задач. В том же ключе Брунер подчеркнул, что, предоставляя поддержку, учителя не имеют в виду создание более легкой задачи, а скорее, чтобы дать возможность учащимся выполнить задачу с помощью.

В переводе с англ. scaffolding – “строительные леса”. Метафора была предложена для описания процесса обучения школьника в зоне ближайшего развития Дж. Брунером. Давая определение Скаффолдингу, можно указать, что это процесс, который дает возможность обучающему выполнить задание или достичь целей, которые находятся за пределами его индивидуальных усилий возможностей. Преимущество использования стратегии Скаффолдинг в том, что она является эффективной в улучшении взаимодействия в классе снижает тревожность в классе, повышает готовность к общению и способствует сотрудничество обучающихся [4].

В педагогическом контексте существует три шкалы поддержки: условная, совместная и интерактивная. Условная означает, что она зависит от существующего поведения, которое будет определять любой тип помощи, необходимый для поддержки учащихся. Она является совместной, когда достижение является результатом совместного достижения. Наконец, она является интерактивной, когда действия открыты для взаимодействия, в котором между учителем и учащимися происходят переговоры. Использование scaffolding в обучении английскому языку для учащихся начальной школы в Узбекистане, с упором на недавние указы президента и другие национальные реформы образования, которые пропагандируют инновационные методы обучения. “Скаффолдинг”, как педагогический инструмент, позволяет учителям адаптировать свою поддержку в зависимости от потребностей учащихся, способствуя созданию поддерживающей среды, которая улучшает усвоение языка и когнитивное развитие.

“Скаффолдинг” подразумевает предоставление временной поддержки учащимся, которая помогает им достичь учебных целей, которые они не смогли бы достичь самостоятельно. Дж.Брунер описал “Скаффолдинг” как «процесс контроля той части задачи, которая выходит за рамки возможностей учащегося».

Этот подход имеет решающее значение для молодых учащихся в Узбекистане, которые начинают изучать английский язык, поскольку он позволяет учителям постепенно передавать ответственность от себя к ученикам. В классе английского языка есть несколько методов поддержки:

1. Размышления вслух

В процессе размышлений учителя вербализуют свои мыслительные процессы, помогая ученикам развивать навыки решения проблем и стратегии понимания. Читая рассказ, учитель может сделать паузу и описать свои рассуждения для понимания определенного словаря, помогая ученикам развивать схожие подходы.

2. Направляемая практика

Направляемая практика – это когда учителя контролируют учеников, когда они пытаются выполнить задания самостоятельно. Это может включать в себя работу учеников над диалогом на английском языке при поддержке своего учителя, постепенно переходя от направляемой к самостоятельной практике. Исследования Кэмерона рекомендуют направляемую практику для юных учеников, поскольку она развивает как владение языком, так и уверенность [5].

3. Начало предложений и подсказки

Предоставление начальных предложений, таких как «Я думаю...» или «Я чувствую...», позволяет юным ученикам начать составлять свои предложения, даже если у них проблемы со словарным запасом. По словам Эллиса, подсказки и начала предложений формируют языковую уверенность и позволяют учащимся более активно участвовать [6].

4. Моделирование

Моделирование, ключевой метод поддержки, позволяет учителям демонстрировать использование языка, прежде чем ученики попробуют это самостоятельно. Например, во время урока лексики учитель может моделировать произношение и применение слов в разных контекстах, помогая ученикам понять использование слов и структуру предложений. Этот метод согласуется с исследованиями Гиббонса, который подчеркивал, что моделирование имеет решающее значение для усвоения языка, особенно для учеников младшего возраста [7].

В Узбекистане скаффолдинг соответствует национальным целям образования, создавая инклюзивную среду обучения, которая учитывает различные уровни владения языком учащихся. Это особенно важно в начальных школах, где учащиеся находятся на разных этапах развития в освоении языка. Скаффолдинг обеспечивает управляемые шаги, которые улучшают понимание языка и постепенно развивают основные языковые навыки.

Хотя скаффолдинг доказал свою эффективность, внедрение этих методов может быть сложным, особенно в начальных классах, где многие учителя могут иметь ограниченную подготовку по современным педагогическим методам. Для решения этой проблемы следует внедрить программы профессионального развития, ориентированные на скаффолдинг. Образовательная система стремится повышать квалификацию учителей и повышать образовательные стандарты посредством обучения интерактивным методам. Примером эффективного скаффолдинга может быть повествование с использованием наглядных пособий. Первоначально ученики описывают изображения при

поддержке учителя, постепенно переходя к описанию сцен и, в конечном итоге, пересказывая историю самостоятельно. Этот прогрессивный подход формирует словарный запас, структуру предложений и уверенность в повествовании. Этот метод поддерживает Маклафлин, который обнаружил, что визуальный скаффолдинг помогает молодым ученикам развивать повествовательные навыки.

Подводя итог, можно сказать, что роль учителя — посредника, который использует язык как «психологический инструмент для поддержки обучения учащихся посредством социального взаимодействия».

Можно предположить, что учащиеся могут получить оптимальное обучение, если они хорошо поддерживаются учителем, который надлежащим образом использует язык в классе. Чтобы стать

эффективным учителем, учителя английского языка для юных учеников должны обладать продвинутым уровнем владения английским языком. Тем не менее, владение английским языком в классе также важно. Другими словами, учитель английского языка должен не только хорошо владеть языком, но и обладать педагогическими знаниями в использовании языка для поддержки учащихся, вовлекая их в контекстное и осмысленное взаимодействие.

Таким образом, это исследование дает рекомендации для программ обучения учителей по разработке сбалансированного подхода к решению проблемы владения языком. Подход, который необходим для улучшения не только владения языком учителями, но и их навыков использования целевого языка для поддержки своих учащихся в достижении оптимального обучения.

Литература

1. Указ Президента Республики Узбекистан №5117 «О мерах по организации стимулирования изучения иностранных языков» от 19 мая 2021 г.
2. Lightbown P and Spada N. (2013). How languages are learned 4th edn. Oxford: Oxford University Press. 2013. -P.92
3. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press. 1978. -P.86.
4. Bruner J. Child's Talk: Learning to Use Language. -New York: Norton. 1983. -P. 60.
5. Cameron L. Teaching Languages to Young Learners. Cambridge University Press. 2001. -P 98.
6. Ellis P. Principles of Instructed Language Learning. Oxford: Blackwell. 2005. -P 94.
7. Gibbons P. Scaffolding Language, Scaffolding Learning: Teaching Second Language Learners in the Mainstream Classroom. Heinemann. 2002. -P.27.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада бошланғич мактаб ўқувчиларига инглиз тилини ўқитишда моделлаштириш, овоз чиқариб мулоҳаза қилиш, жумлани бошлаш ва бошқариладиган амалиёт каби стратегияларнинг роли муҳокама қилинади. Ушбу усуллар ўқитувчиларга масъулиятни аста-секин талабаларга юклайдиган, тилни ўзлаштиришга ҳам, танқидий фикрлашга ҳам ҳисса қўшадиган тизимли ёрдам кўрсатишга имкон беради.

РЕЗЮМЕ. В данной статье обсуждается роль скаффолдинг стратегий, как моделирование, размышление вслух, начало предложений и управляемая практика в преподавании английского языка учащимся начальной школы. Эти методы позволяют учителям оказывать структурированную поддержку, которая постепенно перекладывает ответственность на учащихся, способствуя как овладению языком, так и критическому мышлению.

SUMMARY. This article discusses the role of scaffolding strategies such as modeling, think-alouds, sentence starters and guided practices in teaching English to primary school students. These methods enable teachers to provide structured support that gradually shifts responsibility to students, promoting both language acquisition and critical thinking.

МУСОБАҚА ФОАЛИЯТИ ДАВРИДА ЮҚОРИ МАЛАКАЛИ СПОРТЧИЛАР НАТИЖАЛАРИНИНГ ЎСИШ САМАРАДОРЛИГИ ТАҲЛИЛИ

П.Калжанов – доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Р.Калжанов – ўқитувчи

Нукус инновацион институти

Таянч сўзлар: волейбол ўйинчилари, мусобақа, олтин медаллар, халқаро мусобақалар, тенденция.

Ключевые слова: волейболисты, соревнования, золотые медали, международные соревнования, командные лодки, тенденция.

Key words: volleyball players, competitions, gold medals, international competitions, team boats, trend.

Қириш. Волейбол ўйини барча мамлакатларда машҳур бўлган спорт туридир шунигиндек волейбол – бу динамик спорт тури, турли спринтлар, сакрашлар билан тавсифланади. Ўйин

давонида қайта-қайта содир бўладиган юқори шиддатдаги ҳаракатлар, рақобат, ижро муваффақияти бу ҳаракатнинг тузилиши антропометрик кўрсаткичларга боғлиқдир. Бугунги кунда мамлакатимизнинг барча ҳудудларида, хатто узоқ яқин қишлоқ манзилларида ҳам жисмоний машғулотлар ва спорт турлари билан шуғулланишга барча имкониятлар ва шароитлар яратилган. “Бу борада белгиланган чоратадбирларнинг амалга оширилиши жисмоний тарбия ва оммавий спортнинг жамиятимиз ҳаётидаги ролини янада кучайтириш, аҳолининг барча қатламларида соғлом турмуш тарзини шакллантириш, ёшларга ўз қобилияти ва истеъдодларини рўёбга чиқаришлари учун барча шароитларни яратиш орқали уларни оммавий тарзда спортга, соғлом турмуш тарзига ошно қилиш, қолеверса нуфузли халқ аро майдонлар даватанимиз байроғини баланд кўтариб келаётган машхур спортчиларимиз сафларини тобора кенгайтиришга хизмат қилади [1].

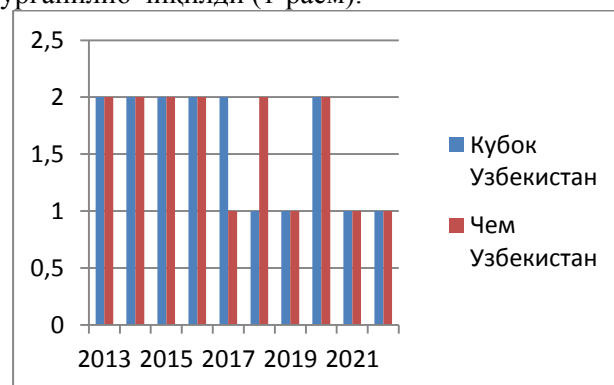
Методлар. Жаҳонда шуғулланувчилар сони жиҳатидан оммалашган спорт турларидан бири волейболда саралаш, тезкорлик каби тенденциялар тобора ортиб бормоқда. Техник–тактик усулларнинг ранг баранглиги ошиб, уларнинг самарадорлигини таъминловчи тезкор ҳаракатлар, сакрашлар, рақиб ҳужумини бартараф этиш учун тўсиқ қўйиш каби мураккаб техник тайёргарликларни намойиш этиши томошабинларда янада ишқибозликни кучайтиришга олиб келмоқда қолаверса, волейбол спорт турини оммалашувига имкон яратмоқда.

Шу сабабдан, волейбол спорт турига ёшларни саралаш ва улар билан ўтказиладиган ўқув-машғулотларни илмий асосда ёш хусусиятларини инобатга олган ҳолда ташкиллаштириш замон талаби бўлиб қолмоқда. Жаҳон амалиётида волейбол спорт турига танлаш саралаш ва тарихтисосликка йўналтириш турли ёш гуруҳларига мансуб волейболчиларни тайёрлаш хусусиятлари, техник ва тактик таёргарлик, жисмоний тайёргарлик сифатларини тарбиялашга йўналтирилган кўплаб илмий тадқиқодлар олиб борилган. Хозирги вақтда малакали волейболчиларнинг жисмоний иш қобилиятини шакллантириш асосида мусобақаларга тайёрлаш тизимини оптималлаштириш, такомиллаштириш методикасини зарурати етарли даражада ўрганилмаганлигини ҳисобга олиб шу йўналишда комплекс илмий тадқиқодлар олиб бориш зарурати юзага келмоқда.

Тан олиш лозимки, айна кунда мазкур йўналишда ҳал қилиниши керак бўлган муаммолар, бартараф қилиниши керак бўлган камчиликлар мавжуддир. Бундай муаммолар аксарият спорт ўйинлари амалиётида, айниқса

юқори малакали, рақобат бардош волейболчилар тайёрлашга ихтисослашган спорт мактаблари, спорт клублари, олий спорт маҳорат мактаблари, албатта терма жамоалар фаолиятида яққол кўзга ташланади. Бугунги кунда қорақалпоғистон волейболнинг салоҳияти ва мавқеа, афсуски, халқаро профессионал волейболга мос модел кўрсаткичларидан анча пастдир. Бироқ юртимизда истеъдодли ва профессионал волейболчилар тайёрлаш тизимида яратилган камчиликларни борлиги спорт натижаларига бевосита ўз таъсирини кўрсатмоқда. Аммо юртимизда истеъдотли ва профессионал волейболга лойиқ спорт захиралари ёки юксак маҳоратли ўйинчилар мавжуд бўлсада кузатувлар шундан далолат берадики, ихтисослашган спорт жамиятлари, клублар ва терма жамоаларда шуғулланаётган барча ёшдаги ва турли малакага эга волейболчилар жисмоний, техник-тактик ва функционал тайёргарлик жиҳатидан малакали хорижий волейболчиларга қараганда анча бўш эканлиги кўрсатилган.

Муҳокама. Статистикада, соҳа мураббийи, олим ва ходимларига муайян спорт турлари ва спортчиларнинг муаммоли жойлари, спорт натижаларининг пасайиши ва яқшиланишини кузатишга, нима устида ишлаш кераклигини, қандай машғулотларни кучайтириш кераклигини аниқлашга ва муаммони уз вақтида тушуниш имконини беради [2]. Спортни нафақат ҳаяжонли томоша сифатида ва мамлакат номини дунёга танитишда энг кучли восита сифатида кўриш ҳозирги кунда мамлакат сиёсатида ражасига кўтарилган. Шу сабабдан мамлакатимиз маълум бир натижа кўрсатадиган спорт турларига маблағ ажратиш ёки қайси спорт турига йўналтиришдаги қарорларни қабул қилишда статистика асосий омиллардан биридир [3]. Мақоламизда Қорақалпоғистон Республикаси волейбол ойинчиларининг охириги 10-йилликда ички мусобақаларида кўрсатган натижалари статистик ўрганилиб чиқилди (1-расм).

1-Расм. Қорақалпоғистон Республикаси волейбол ойинчиларининг охириги 10 йилликдаги кўрсатган натижалари.

Натижа. Жахонда шуғулланувчилар сони жиҳатидан энг оммалашган бугунги волейболда ўта кескин ўзгарувчан йўналишлар бўйлаб фавкулудда вазиятлар талабларига мос равишда ижро этиладиган техник-тактик усуллар, уларнинг самарадорлигини таъминловчи тезкор ҳаракатланишлар, сакрашлар, йиқилиб ўйнашлар ҳажми шиддати борган сари ортиб бормоқда. Замонавий волейболда деярли барча ўйин усуллари (хужум зарбалари, тўсиққўйиш, тўп узатиш, тўп киритиш) таянчсиз ҳолатда яъни сакраб ижро этилади.

Шу мақсадда мавжуд бўлган спорт турларида эришилган натижаларни таҳлил қилиш ва истикболли йўналишларни аниқлаш долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

Хулоса. Қорақалпоғистон Республикаси волейбол спорт мактабининг охириги 10 йилликда

енг сермахсул мавсуми 2021-2022 йилга тўғри келиши натижаларнинг пасайиши 2023 йилга тўғри келиши аниқланди.

Қорақалпоғистон Республикаси волейбол ойначиларининг натижаларини умумий анализ қилиш ва якуний хулоса сифатида айтиш мумкин 2020-йилда натижаларнинг аста секин пасайишини ва 2023-йилга келиб энг пассив ҳолатига келганлиги ва 2021-2022 йилдан қайта тикланиш даври бошланганлиги аниқланди. Бунга сабаб сифатида Қорақалпоғистон Республикасидаги экологик ҳолатнинг охириги йилларда оғирлашиши волейбол ойначилари учун муҳим бўлган сувнинг айни тайёргарлик давриларида кам бўлиши ва етарлича инвентарлар билан таъминланмаганлиги сабаб қилиб кўрсатиш мантикий тўғри бўлади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 январдаги ПФ-5924-сон “Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва спортни янада такомиллаштириш ва оммалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони.
2. [Электронный ресурс] <https://cyberleninka.ru/article/n/matematiceskaya-statistika-v-sporte/viewer>.
3. Айрапеев Л.Р. Учебник для вузов. -Т.: «Зарқалам», 2006. –С. 240.
4. Уматов А.А. Малакали волейболчиларда жисмоний иш қобилиятини шакллантириш ва уни баҳолаш методикасини ишлаб чиқиш. 2020.
5. Содиқов А.Т. 1-4 синф оқувчиларининг жисмоний тарбия дарсларидаги машқлар нагрукасини меёрлаш, 1997.
6. Пўлатов А.А. Мусобақа оралиғини ташкил қилиш асосида таеквандо чиларнинг техник-тактик тайёргарликларини такомиллаштириш, 2023.
7. Беляев А.Б., Савин М.Б. Волейбол. Учебник. ИСБН 978-5-98724-059-5. 2009. -С. 360.
8. Волков Л.П. Теория И методика детского и юношеского спорта. – Киев: «Олимпийская литература», 2002. –С. 294.
9. Матвеев Л.П. Общая теория спорта и её приклад. Изд. четвёртое, испр. и доп. -СПБ. [И др.]: Лан, 2005.-377, [1]с.: ил., табл.; 21см.; ИСБН 5-8114-0585-05: 3000.
10. Фурманов А.Г. Подготовка волейболистов. –Минск: МЕТ, 2007. -С.329. w.w.w.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қорақалпоғистон Республикаси волейбол ўйначиларининг охириги 10 йилликдаги мусобақаларда кўрсатган натижалари статистик анализ қилинган ва спортчилар натижаларининг камчилиги ва устун тарафлари буйича хулосалар келтирилган.

РЕЗЮМЕ. В статье проанализированы результаты волейболистов Республики Каракалпакстан за последние 10 лет и сделаны статистические выводы относительно преимуществ и недостатков в результате спортсменов.

SUMMARY. The article analyzes the results of volleyball players of the Republic of Karakalpakstan over the past 10 years and makes statistical conclusions about the advantages and disadvantages of athletes as a result.

MNEMONIK MASHQLAR VOSITASIDA INGLIZ TILIDAN O‘QUVCHILARNING NUTQIY KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

A.Ye.Karlibayeva – doktorant

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: mnemonika, nutqiy ko‘nikmalar, kommunikatsiya, leksik birliklar, semantik tahlil, lingvistik iboralar.

Ключевые слова: мнемоника, речевые навыки, коммуникация, лексические единицы, семантический анализ, лингвистические данные.

Key words: mnemonics, speech skills, communication, lexical units, semantic analysis, linguistic data.

Jahon ta’lim tizimida o‘quvchilarning nutqiy yondashuvlarni qo‘llashga bo‘lgan ehtiyoj ko‘nikmalarini shakllantirishda zamonaviy pedagogik kuchaymoqda. Xususan, xorijiy tillarni o‘qitishda

o'rganilayotgan til egalarini mnemonik mashqlar vositasida mukammal o'zlashtirishga xizmat qilishi bilan bog'liq yangicha yondashuvlar paydo bo'lmoqda. Ayniqsa, mnemonik mashqlar vositasida ingliz tilidan o'quvchilarning nutqiy ko'nikmalarini shakllantirish, muvaffaqiyatli munosabat o'rnatish ko'nikmasini shakllantirishga o'z hissasini qo'shishi bilan ahamiyatli deb qaralmoqda.

Mamlakatimizda ingliz tilini o'qitishning zamonaviy konsepsiyalari mohiyati hamda mazmuni, ta'lim jarayonida integratsiya, xorijiy tillarni o'qitish masalalari va o'rganish jarayoniga innovatsiyalar G.H.Bakieva, L.T.Axmedova, J.J.Jalolov, T.K.Sattarov, M.Djusupov, D.U.Xashimova, X.D.Paluanova, A.A.Nasirov, K.Sh.Muradkasimova, F.M.Rashidova, S.A.Nazarova, A.B.Rahmonov, S.N.Abdullaeva, A.X.Jo'raev, D.M.Djuraev, D.A.Tadjibaeva, S.A.Ziyaeva tomonidan olib borilgan.

Chet tilini o'qitishda nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish yo'llarini U.K.Nosirova, N.V.Obuxov, R.F.Gabdulxakova va bir qator boshqa olimlar shuningdek, E.Y.Malushko, S.V.Samarskaya, A.G.Solomatina, P.V.Sisoyeva, T.L.Gerasimenko, T.V.Kolesova va boshqa olimlarning tadqiqot ishlari, shuningdek, Selli Eshton-Xey, Masudul Xassan, R.Chakrakodi, Djeremi Xarmer, R.Roberts kabi xorijiy tadqiqotchilarning ishlari bag'ishlangan.

Ko'p sonli ilmiy-amaliy tadqiqotlarda ingliz tilini o'qitish uchun nutqiy ko'nikmalarni shakllantirishga va ularni baholash mezonlarini aniqlashga qaratilgan. Ammo, shu paytgacha uzluksiz ta'lim tizimida mnemonik mashqlar vositasida ingliz tilidan o'quvchilarning nutqiy ko'nikmalarini shakllantirish metodikasi tadqiq qilinmagani bois nazariy tahlil va eksperimental tadqiqotlar uchun ochiqliciga qolmoqda.

Mnemonika qonunlari nazariy jihatdan XIX asrda alohida rivojlanishga erishdi. Ko'p sonli ilmiy-amaliy tadqiqotlarda ingliz tilini o'qitish uchun nutqiy ko'nikmalarni shakllantirishga va ularni baholash mezonlarini aniqlashga qaratilgan. Ammo, shu paytgacha uzluksiz ta'lim tizimida mnemonik mashqlar vositasida ingliz tilidan o'quvchilarning nutqiy ko'nikmalarini shakllantirish metodikasi tadqiq qilinmagani bois nazariy tahlil va eksperimental tadqiqotlar uchun ochiqliciga qolmoqda.

Mnemonika qonunlari nazariy jihatdan XIX asrda alohida rivojlanishga erishdi [7]. Mnemonika (yunoncha: μνημονικός "*mnēmonikos*" – eslab qolish san'ati) – sun'iy assotsiatsiyalar hosil qilish yo'li bilan esda olib qolishni osonlashtiruvchi va xotira hajmini kengaytiruvchi usullar tizimi [6] hisoblanadi.

Mnemonika atamasi yunoncha so'zdan kelib chiqqan: mneme-xotira va techne-san'at, hunarmandchilik. Kozarenkoning ta'rifiga ko'ra mnemonika – bu "asoslangan ichki yozuv tizimi, vizual tasvirlar

orasidagi aloqalarni miyada to'g'ridan-to'g'ri yozib olish yodlangan ma'lumotlarning muhim elementlarini belgilash" [8] - deya hisoblaydi.

Mnemonika texnologiya pedagogik yo'nalish sifatida M.A.Ziganov, A.K.Kolechenko, Matyugin, T.B.Polyanskaya, I.Rybnikova, Ye.D.Safronova va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan. Mnemonika texnologiya bilan bir qatorda pedagogik mnemonika bizga psixologikdan farqli o'laroq ma'lumotlarni tezda eslab qolishni hal qilishga imkon beradigan texnologiya, boshqacha aytganda o'quvchilarga dasturni o'zlashtirishda yordam berishda va yaratishda xotirani rivojlantirish turli usullari yordamida qulay muhit hisoblanadi.

Mnemonikada qadimgi yunonlar ko'plab ma'lumotlarni yod olish uchun tasavvurdagi obrazlardan foydalanish mumkinligini aniqlashgan va shunday texnikalarni o'rganuvchi fanni mnemonika deb atashgan. Ushbu kitobda «super» xotirali insonlar sirlari, mnemotexnika turlari, ularni raqamli, matnli ma'lumotlarni, odamlarning ism-shariflari va boshqa kerakli ma'lumotlarni, tarixiy sanalarni eslab qolishda qo'llash usullari, xorijiy tillarni to'g'ri o'rganish yo'llari bayon qilingan. Bu bilimlar o'quvchilarning turli fanlarni o'zlashtirishlari, xorijiy tillarni oson o'rganishlarida qo'l keladi [6].

Ma'lumki, ma'lum bir materialni odam tomonidan samarali yodlash va ko'paytirish xotira shakllari bilan bog'liq. Materialni yodlash va ko'paytirish jarayonlarida irodaning ishtirok etish xususiyatiga ko'ra, xotira ixtiyoriy va g'ayriixtiyoriyga bo'linadi. Bu taklif qo'yidagicha ko'rish mumkin:

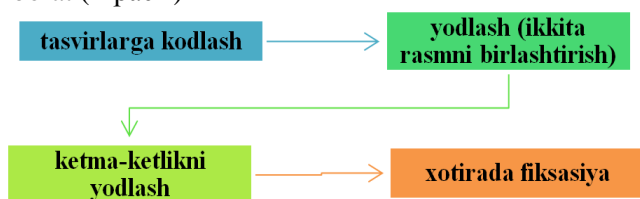
Birinchidan, o'quvchi avtomatik ravishda ko'p harakat qilmasdan, maxsus mnemonik vazifani (yodlash, tanib olish, saqlash yoki ko'paytirish) bajarish imkoniyati mavjud. Ammo, ushbu ma'lumotlarni yodlash, esda saqlab qolish, o'quvchilardagi xotirani yaxshilashda mnemonik mashq vositasida olib borish eng samarali usul hisoblanadi.

Mnemonika, yodlash san'ati, mnemonika – jami fokuslar va usullar, sun'iy uyushmalar tuzish orqali xotirani osonlashtiradi va xotirani oshiradi. Shunday qilib, mnemonika bu kod tushirilgan formulalardan bir turi siz bilan bog'liq tasvirlarni osongina uyg'otishingiz mumkin bo'lgan ongsiz ong yoki bu zanjirning boshqa havolasi hisoblanadi.

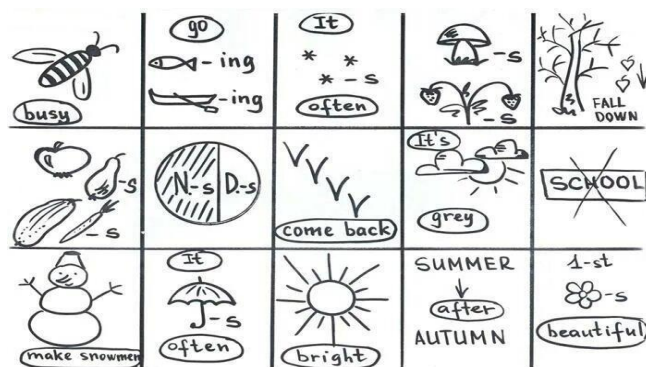
Mnemonika xotira nuqtayi nazaridan o'quv faoliyati – bu materialni yodlashga bo'lgan sa'y-harakatlarning mustaqilligi, materialni yodlashga ongli e'tibor qaratishi va o'quv materialini izchil va chuqur anglash shart. Shuning uchun, ushbu material ushbu harakatning maqsadli tarkibiga kiritilgan bo'lsa, u beixtiyor eslab qolinishi mumkin. Ammo ixtiyoriy yodlash amalga oshiriladigan harakatning maqsadli tarkibiga kiritilmagan narsa, ushbu materialga yo'naltirilgan mustaqil yodlashdan ko'ra yomonroq

esda qoladi. Bularning barchasi, birinchi navbatda, yodlash amalga oshiriladigan subyektning harakati qanday tashkil etilganligi va nimaga yo'naltirilganligiga bog'liq. Shuning uchun, beixtiyor, beixtiyor yodlash faqat ishning ishi bo'lmasligi mumkin, uni bilvosita tartibga solish mumkin. Shunday qilib, pedagogik nuqtayi nazardan, eng muhim vazifa o'quv jarayonini tashkil etishdir, shunda muhim material talabalar tomonidan eslab qolinadi va u nafaqat ushbu material bilan ishlaganda, balki uni eslab qoladi. Yuqorida tavsiflangan xotira faoliyatining qonuniyatlarini chet tilining leksik birliklarini yodlashda ham aks etadi.

Mnemonik yodlash kўйидаги to'rt bosqichdan iborat (1-расм)

Mnemonika – kerakli ma'lumotlarni yodlashni osonlashtiradigan va assotsiatsiyalarni (aloqalarni) shakllantirish orqali xotira hajmini oshiradigan maxsus texnika va usullar to'plami: mavhum obyektlar va faktlarni vizual, eshitish yoki kinestetik tasvirga ega bo'lgan tushunchalar va tasavvurlar bilan almashtirish, obyektlarni xotirada mavjud bo'lgan ma'lumotlar bilan bog'lash, yodlash, ikkinchidan, talabada bunday vazifa albatta o'zi ixtiyoriy ravishda yodlash yoki ko'paytirish jarayonini talab qiladi. (2-rasm)

Mnemonik texnikaning eng mashhur tasnifi:

1. Harf-tovushli mnemonika (bir xil harflar va tovushlarning mavjudligi, zarur bo'lgan ma'lumotlarga qisman o'xshashlikni yaratish uchun yodlash);
  2. Qofiyalar (so'z yoki iboralarning undosh juftlarini yaratish, o'z ichiga olgan materialni yodlash);
  3. Assotsiatsiya usuli (yorqin, g'ayrioddiy tasvirlarni topish, qaysidir yodlangan ma'lumotlar bilan bog'lash);
  4. Sxematik-tasviriy mnemonika (turli xil sxemalardan foydalanish, jadval, kartinka, yaxshiroq yodlash uchun rasmlar);
  5. Harf-tovushli mnemonika (bir xil harflar va tovushlarning mavjudligi, zarur bo'lgan ma'lumotlarga qisman o'xshashlikni yaratish uchun yodlash).
- Xulosa sifatida shuni ta'kidlash joizki, mnemonika A1 darajali o'quvchilarga ingliz tili darslarini yaxshi o'zlashtirishda assotsiatsiv, sxematik, qofiyalar usuli yordamida tilni muvaffaqiyatli o'rganish, o'qish, yozish, tinglab tushinish, gapirish ko'nikmalarining shakllanishida ahamiyatli hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Бабаниязова Н. Қорақалпоғистон Республикаси В1 даражали ўқувчиларни инглиз тилининг феъл лексикасини модуль технологияси асосида ўқитиш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Тошкент: 2018, 11-б.
2. Очилова В. Талабаларга инглиз тилидаги лексик бирликларни метакогнитив ёндашув асосида ўргатиш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Тошкент: 2022, 14-б.
3. Илюшина А.В., Царева Л.М. Мотивация студентов медицинского вуза к межкультурному взаимодействию. // Личность в меняющемся мире: здоровье, адаптация, развитие: сетевой журн. 2019. Т. 7, №3 (26). -С. 469-478. Доступно по ссылке: <http://humjournal.rzgm.ru/art&id=388>. (дата обращения: 29.01.2022) doi: 10.23888/humJ20193469-478.
4. Митрофановна К.А. Обучение иноязычной лексике медицинской сферы студентов-медиков. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата педагогических наук.
5. Muxtorov M. Oliy ta'lim muassasalari talabalarining B2 darajada leksik kompetentsiyasini rivojlantirish metodikasi. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. –T.: 2023, 13-b.
6. Мнемоника — Википедия (wikipedia.org)
7. Мнемотехнические приёмы запоминания: [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://nsportal.ru/detskiy-sad/logopediya/2014/10/25/mnemo>. Дата доступа: 16.11.2019.
8. Козаренко В.А. Учебник мнемотехники. Система запоминания «Джордано». – М.: «Самиздат», 2007. - С.350. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://mnemonikon.ru/uchebnik.htm>. Дата доступа: 11.12.2019.

REZYUME. Maqolada umumta'lim maktab o'quvchilarini ingliz tilidan nutqiy ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan mnemonik mashqlar va uning ahamiyati haqida ma'lumot berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена информация о мнемонических упражнениях и их значении, направленных на формирование у учащихся общеобразовательных школ речевых навыков английского языка.

SUMMARY. The article provides information about mnemonic exercises aimed at developing the lexical competence of students of higher educational institutions in English, and their meaning.

ORATORLIQ ÓNERINIŇ TÚRLERI HÁM FORMALARI

A.J.Kossheterova – *stajyor oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Tayanch so‘zlar: notiqlik san’ati, o‘qıtıvchining nutq madaniyati, notiqlik tushunchasi, notiqlik ma’ daniyati tarixi, notiqlik turlari.

Ключевые слова: ораторское искусство, культура речи учителя, понятие ораторского искусства, история ораторской культуры, виды ораторского искусства.

Key words: the art of oratory, the teacher's speech culture, the concept of oratory, the history of oratory culture, types of oratory.

Xalqımız arasında sózge sheshen, sóz ustası, sheber sózlilik, sózdi baplaydı, gápti dóndiredi, shıraylı hám kórkem sóyleydi degen atamalar bar. Keltirilgen sóz hám atamalardıń barlıǵı sóylew úlgilerin bildiredi. Hár bir insan eger ol sóylewde nuqsanı menen dunyaǵa kelgen bolmasa sóyleydi. Biraq hámmede birdey gápke sheshen hám kórkemlep sóylewge iye bolabermeydi. Sóylewdegi sheberlik yaǵnıy oratorlıq óz aldına qábilet esaplanadı. Shınayı oratorlar oratorlıq ónerine tuwma qábilet penen bir qatarda óz sóylew tili hám sóylew sheberligi ústinde tınımsız islew nátiyjesinde erisedi.

Ótmishte hám ótmishke baylanıslı ádebiyatlarda óz aldına sóylew sheberligi bolǵan oratorlıq kórinisleri adamlardıń kúndelikli sóylewinen hám sóylew iskerliginen parqlanǵan. Oratorlıq óneri hámme ushın da tán bolmaǵan [6].

Oratorlıq óneri biziń eramızdan aldınǵı VII ásirde payda bolǵan. Bul ónerdiń payda bolıwı áyyemgi dáwirlerge tuwrı kelse de, bul óner házirgi künge kelip te óz kúshin joǵaltqan emes [2]. Búgingi kúnimizde eń áhmiyetli óner túrine aylanıp barmaqta.

Jámiyetimizde hár túrli kásip iyeleri bir-biri menen baylanısta is júritiwine hám óz-ara birge islesiwine qaray hár túrli kásip iyeleriniń dúzilisine mólsherlep olarǵa tikkeley baylanıslı bolǵan sózler, gápler jazıladı, aytıladı. Túrli formada gáp dúziledi jumıs barısında qollanıladı. Sonlıqtan da, kúndelikli turmısımızdaǵı hár túrli kásip, jámiyetshilik jaǵdaylarına qaray oratorlıqtıń da túrleri, bólimleri payda bolǵanlıǵı bizge belgili. Mısalı:

Sıyasıy jámiyetlik oratorlıqtıń túrine – mámleket hám jámiyettegi is-ilajlar haqqında júz bergen áhmiyetli waqıyalar, májlisler, konferenciya, seminarlarda oqılatuǵın bayanatlar kiredi. Bulardan basqa da, mámleketlik dárejede ótkeriletuǵın ushırasıwlarında shıǵıp sóylenetuǵın bayanatlar, sózler bar.

Akademiyaq oratorlıqqa – barlıq ilimiy-teoriyaq konferenciyaq, ilim kandidatları hám doktorlıq dissertaciyaq qorgawdaǵı bayanatlar, opponentler pikirleri, joqarı oqıw ornın pitkeretuǵın bakalavr hám magistrlerdiń pitkeriw qanıgelik jumısları hám dissertaciyaqarınıń juwmaqlarında islenetuǵın bayanatlar, bildiriwler, shıǵıp sóylewler, opponent, baha beriwshilerdiń sózleri kiredi.

Auditoriya oratorlıǵı – universitet, institut, licey, kolledj, mektep oqıw orınlarınıń tınlawshıların óz ishine qamtıyadı. Hár qıylı metodikalıq kitaplar, oqıw qollanbalar, sabaqlıqlar tiykarında lekciyaq oqıladı hám sóylep beriledi.

Sociallıq-turmıslıq toparlardaǵı oratorlıq – bul hár bir shólkemlerde ótkeriletuǵın hár qıylı májlislerde shıǵıp sóylewler, yubiley bayramları, dańqlı sáneler, basqada bayramlardaǵı shıǵıp sóylewler kiredi.

Saxna oratorlıǵı (kino, teatr aktyorları, koncert baslawshıları, yamasa koncertti alıp barıwshı aktyorlar kiredi) – bular awız eki formadaǵı oratorlıq túri esaplanıp, tınlawshı tamashagóyler esabına tiyisli ulıwma ádebiy kórkem túrde, kewilge qonımlı háziller menen ámelge asırılatuǵın sáwbet esaplanadı. Olar basqa shıǵıp sóylewlerden parqlanıp turadı.

Teleradio jurnalistikası oratorlıǵı – bunda kórsetiw, yamasa esittiriw alıp baratuǵın jurnalist, diktorlar ádebiy tilde hámme ushın túsinetuǵın jaǵdayda sóz sóylewi, sózlerdi anıq túsiniwli, rawshan túrde nıq sóylep aytadı. Sóylep turǵanda bir sózdi qaytalamaw, aljaspaw ushın jazılǵan tekstler ústinde qunt penen tayarlanıwı lazım.

Toy, mereke ótkeriwdegi oratorlıq – toylardı, merelerdi ótkeriwde kóshe, awıl biyleriniń kátqudalıǵı, basqarıw usılı, ádilligi hár qıylı jaǵdaylarda túsindiriw, oylasıq, basqarıw sheberligi ayrıqsha bolıwı tiyis. Bunnan tısqarı házirgi künde toylarda, ásirese jaslar toyında, toydı jaqsı alıp baratuǵın orator baslawshılarımız sanı kóbeyip kelmekte. Olar toydı kewildegidey qúdiretli, unamlı sózler menen aqıl-násiyat aytıp, sawatlı, mádeniyatlı, hámmeniń kewlinen shıǵıp basqaradı. Ol merekenıń aqırı da jaqsı juwmaqlanadı. Al geyde sawatsız, mádeniyatsız sózler menen bet ashardı ashatuǵınlardı da ushıratamız. Olardı ekinshi márte toylarǵa shaqırtıpaydı. Jurtshılıq tárezi.

Oratorlıq óneriniń kishi formaları da bar. Olar dialog-monolog sózlerden quralǵan bolıp, onsha úlken emes ushırasıwlarında, jeke sóylesiwlerde, óz-ara pikir almasıwda eń zárúrli kishi túrdegi formalar esaplanadı.

Monolog usılı – bul jeke adamnıń sóz sóylewinde ushırasadı. Ol ózi sóylep, ózi yadlaǵan tekstlerin aytıp beredi. Onda soraw-juwap bolmaydı. Tayar tekstke qurıladı.

Dialog sóylewde soraw-juwap, hár qıylı jarısıw, tartısıw, bir áhmiyetli nárseni biliw, óz-ara gúrrin hám basqa da usıllarda kórinedi. Bular ápiwaye dialogtan turmay, milliy úrip-ádetler, milletimizdiń qádiriyatları, ótmishi, búgingi jámiyetimizdiń alǵa rawajlanıwında talap etiletuǵın áhmiyetli máselelerge, ilim-bilim, tárbiya mashqalalarına qurılıwı shárt. Bunıń hár birinde waqıt (reglament) esapqa alınıwı talap etiledi. Hár bir ushırasıwda orator sabır-taqatlı, ózin jaqsı tuta biliwi, shın kewilden, jańılısa beriwden, tamaǵın qırıp jótele beriwden, bir sózdi tákirarlay beriwden ózin tıyıw lazım. Bunda sózdi «jeti ólshep, bir kesip» sóylew, aytıw kerek. Abdulla Oripovtıń:

Mine ótip aldın qutlı ayınan,

Endi suw ishkeyseń turmıs sayınan,

Jeti ólshep bir kes, jetpis ólshep kes.

Lekin kes, yashullı aytqan jayınan.

- degeni hámme oratorlar ushın ádiwli mısıl bola aladı desek qátelespeymiz [5]. Jıynalıslarda, ushırasıwlarında álpayım sóylep, jaǵımlı sózler menen, ullı shayırlarımızdıń yaqı citatalar keltirip ótilse hám sózler sózimizdiń mazmunı tıńlawshılardı ózine tartatıwında qızıqlı hám anıq dáliller menen keltirilse, hámme aldında úlken húrmetke iye bolıwımız sózsiz.

Orator hár qanday májlis, ushırasıwlarında teksti jazıp alıp tayarlıq kórip sóylegeni maqul. Sebebi, tıńlawshılar aldına shıqpastan aldın, hár bir sózimizdiń aldın ala izbe-izligin bilip oǵan tayarlıq kóretuǵın bolsaq, májlis yaqı ushırasıw barısında ózimizdi ana gúrlim erkin sezemiz. Tekstke qarap, geyde oqıp sóylew oratordıń gápiniń jaqsı, izbe-iz, mazmunlı shıǵıwın támiynleydi. Biraq, bunıń unamsız

tárepide bar. Bunday jaǵdaylarda tıńlawshılardıń sanasında oratorǵa degen isenimsizlik páseyip qızıǵıw joǵalıwı múmkin. Sol ushın orator ushırasıwǵa aldın ala tayarlıq kórip barsa maqsetke muwapıq boladı.

Orator til normaların jaqsı iyelewi, kórkem ádebiyatlardı kóp oqıwı, úyreniwı, tájiriybeli oratorlardıń is usılların úyreniwı, olardıń qalay sóyletuǵının, óz-ara pikirler almasıwın, tıńlawshılardıń múnásibetin gúzetip barıwı tiyis. Teleradio hám televideniye sózlerine, gazeta-jurnallar tiline, tekstine kóp itibar beriwı kerek. Orator (sheshen) óz sóziniń mazmunına, ideyasına, kompoziciyalıq qurılısına, uyqasıǵı, izbe-izligine, sóziniń kem-kem gózzallanıwı, kórkemlenip barıwına názer salıp, baqlap, qayta-qayta óz ústinde izlenip barsa ǵana jaqsı orator bola aladı. Bunnan tısqari oratorlıq ónerı tek belgili bir kásip iyelerine emes, hár bir insandı kerek desek, qátelespegen bolamız. Sebebi, jámiyetimizdiń, milletimizdiń, úr-ádetlerimizdiń, ulıwma aytqanda mádeniyatımızdıń rawajlanıwı ushın hár bir puqara óz ana tilinde sheber hám mádeniyatlı sóylewge umtılıwı tiyis.

Juwmaqlap aytqanda, oratorlıq ónerı - bul sóz sheberligi, dawıs tonı arqalı aytilajaq oydı jumsaq, kewilge qonımlı etip jetkerip beriw mádeniyatı esaplanadı. Bul óner házirgi kúnde, tek oqıtıwshılıq yaqı kórkem ónerde ǵana emes hár bir salada óziniń girewli ornına iye bolıp tabıladı. Qaysı tarawdı alıp qarasaqta oratorlıq ónerı yaǵnıy sóylew sheberligi hám sóylew mádeniyatı bolmasa, ol kásiptiń alǵa ilgerlewi qıyın, sebebi, hár bir kásipte, sol kásiptiń tutınıwshılarınıń qálew hám mıtájliklerin esapqa alsaq ǵana rawajlanıw boladı.

Ádebiyatlar

1. Omonov H.T., Xodjayev N.X., Madiyarov S.A., Eshhanov E.U. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. –Toshkent: 2009. 178-b.
2. Xoliqov A. Pedagogika mahorat. –T.: «Iqtisod-Moliya», 2010.
3. Xoliqov A. Pedagogika mahorat. –T.: «Iqtisod-Moliya», 2011, 166-b.
4. Kayqovus. «Qobusnoma» (Forischadan Muxammad-Rizo Ogahiy tarjiması) S.Dolimov. -T.: «O‘qituvchi», 2006.
5. Paxratdinov Yu., Ábdimuratov Á. Oratorlıq ónerı tiykarları. Oqıw qollanba. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2020, 214-b.
6. Xalikulova G.E. Notiqlik san’ati va uning turlari. // «Science and education» scientific journal.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада notiqlik madaniyati paydo bo‘lishi va uning turlari haqida nazariy asoslari, tahlillari keltirib o‘tilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены теоретические основы и анализ возникновения ораторской культуры и её видов.

SUMMARY. In the article presents the theoretical foundations and analysis of the emergence of oratory culture and its types.

OLIIY MATEMATIKA FANINI O‘QITISH JARAYONIDA TALABALARNING MUSTAQIL ISHLASH KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH

G.A.Qayumova – *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent*
Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Tayanch so‘zlar: oliy matematika, mustaqil ishlash, kompetensiya, mustaqil o‘rganish, o‘quv faoliyat, platforma, o‘quv faoliyat.

Ключевые слова: высшая математика, самостоятельная работа, компетентность, самостоятельное обучение, учебная деятельность, платформа, деятельность.

Key words: higher mathematics, independent work, competence, independent learning, educational activity, platform, educational activity.

Ta’lim sohasida respublikamiz miqyosida olib borilayotgan barcha islohotlar yosh avlodning porloq kelajagini ta’minlashga qaratilgan. Istiqolning ilk yillaridayoq bu borada qabul qilingan bir qator qonun va hujjatlar fikrimiz dalilidir. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini tubdan takomillashtirishga qaratilgan “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun, ushbu sohadagi islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirishga mo‘ljallangan “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” hamda uning uzviy davomchisi sifatida “O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”ni keltirib o‘tish joiz [1].

Oliy matematika fanni o‘qitish talabalarga mustaqil ishlash uchun ajratilgan soatlarni bo‘sh vaqtlaridan unumli foydalangan holda bajarishi o‘qituvchi tamonidan tayinlanadi. Bu albatta talabalarining mustaqil ta’lim olish imkoniyatlaridan oqilona foydalanishi hamda mustaqil ta’lim turining ahamiyatini anglashlari uchun tushuntirish ishlarni olib borish kerak [2].

Hozirgi kunda talabalar “Oliy matematika” fanini o‘rganishda talaba nafaqat chuqur va mustahkam bilimlarni egallashi, balki ularni amaliyotda qo‘llash ko‘nikma va malakalarini ham egallashi, kasbiy faoliyatga tayyorgarligini shakllantirishi muhim vosita sifatida amalga oshirishi kerak. Ba’zan o‘qish vaqtidagi aksariyat qiyinchiliklar talabalarda mustaqil ishlash ko‘nikmalari qisman shakllanganligidan mustaqil ishlash faoliyatidagi muommolarga duch kelishadi. Buning uchun talabalarining mustaqil ishlash kompetensiyasini rivojlantirishning tarkibiy qismi va ularning mustaqil ishlash faoliyatini baholash uchun quyudagi bosqichlardan foydalanamiz.

Oliy ta’lim muassasasida talabalarini oliy matematika fanini o‘qitishda mustaqil ishlash kompetensiyasini rivojlantirish bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Talabalarining mustaqil ishlashi uchun maqsadlarni tanlash imkoniyatlari. Bunda talabalar uchun belgilangan kelajakdagi kasbiy muammolarga qaratilgan tizimlar, kasbiy nazariyalar, kasbiy texnologiyalar va boshqalar bilan tanishishni aks ettiruvchi kurslarning maqsadlari aniqlanadi. Bunday tanlangan maqsadlardan talabalarining kasbiy tayyorgarliklari uchun kasbiy o‘z-o‘zini nazorat

qilishni bilish, ularning mustaqil ishlash kompetensiyasini rivojlantirishda o‘z-o‘zini nazorat qilishning turli shakllaridan foydalanishni hisobga olish.

2. Talabalarining mustaqil ishlash kompetensiyasini rivojlantirishning tarkibini tanlash. Talabalar mustaqil ishlashning mazmunini tanlash uchun individual psixologik xususiyatlari (o‘quv qobiliyati, mashg‘ulot, aql-idrok, motivatsiya, o‘quv faoliyatining xususiyatlari) hamda o‘z-o‘zini tarbiyalash manbalari (adabiyot, tajriba, tekshirish) yordamida o‘zini rivojlantiruvchi bosqichlarning tanlash imkoniyatining yaratilishi.

3. Talabalar vazifalarni loyihalash texnologiyasi. Talabalarining mustaqil ishlashi uchun topshiriqlar har xil darajadagi maqsadlarga mos kelishi, har bir taklif qilinayotgan fanning mazmunini aks ettirishi va bilish faoliyatining har xil turlari va darajalarini o‘z ichiga olishi kerak bo‘ladi.

Zamonaviy oliy ta’limning raqamli sharoitlardagi talablari o‘quv materiallarini o‘zlashtirish talabalarining mustaqil ishlash kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan va ularning mustaqil ishlash kompetensiyalarini rivojlantirishda raqamli ta’lim platformasidan foydalanishda misollarning murakkabligiga ko‘ra maqsadli uyg‘unlashtirilgan holda aks etadi [5]. O‘qituvchi rahbarligida talabalarining mustaqil ishlashni tashkil etish, bilim olish va mustahkamlash qobiliyatini rivojlantirib, o‘quv jarayonidagi eng samarali yo‘nalishdir. An’anaviy shakllar bilan bir qatorda zamonaviy ta’lim texnologiyalariga asoslangan usullardan foydalanish kerak bo‘lgan mustaqil ishlarni nazorat qilish muhim ahamiyat kasb etadi [4].

Mustaqil ishlarining ortib borayotgan o‘rni va ahamiyatini hisobga olgan holda o‘quv jarayonini tashkil etish masalalari ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bunda talabalar mustaqil ishlashi faoliyatining tashkiliy jihatlaridan biri bu nazorat ishlari (testlar)ni mustaqil bajarish uchun topshiriqlar tayyorlashda o‘qituvchi quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

-ta’lim jarayonida talabalarining mustaqil ishlash faoliyatining asosiy tarkibiy qismlari, izlanuvchanlik xususiyatlariga mos kelishi;

-talabalarining mustaqil ishlash faoliyatini

shakllantirish va talabalarning kasbiy fazilatlarini rivojlantirish jarayonida, fanni o'rganish imkoniyatlarini kengaytirish;

-mustaqil ishlash faoliyatining turlarini uzluksiz o'zgartirish bilan fan tarkibida o'quv jarayonini tashkil etish [6];

-o'quv jarayonini talabalar faoliyatining alohida tarkibiy qismlariga mos bo'lishi;

-har bir topshiriqning hajmi haqiqiy va talabani test uchun ajratilgan vaqtga tayyorgarligi bilan bajarilishi;

-yetarlicha aniq javoblarni talab qiladigan savollarni kiritish maqsadga muvofiq, masalan, ta'rif berish, formula yozish, grafik chizish, diagramma tuzish, har qanday ko'rsatkichlarning son qiymatlarini berish, diagramma, jarayonni tahlil qilishi;

-har bir topshiriqda o'quv adabiyotlarida mustaqil o'qish uchun material, shuningdek o'qilgan ma'ruza materiallari to'g'risida savollar bo'lishi muhim hisoblanadi [3].

Misol sifatida matematika fanini o'qitishda talabalarning mustaqil ishlash kompetensiyani rivojlantirish uchun oliy matematika fanining "Tenglamalar sistemasini yechish usullari" hisoblash uchun bir nechta usullarini ko'rib chiqamiz.

Matritsa usuli: Murakkab sistemalar uchun eng qulay usul, lekin teskari matritsani topish uchun qo'shimcha hisob-kitoblarni talab etiladi. Talabalarning mustaqil ishlash kompetensiyani rivojlantirish uchun oddiy sistemalar uchun o'zgaruvchilarni yo'q qilish usuli yoki Kramer usuli qulayroq bo'lishi mumkin, murakkab sistemalar uchun esa matritsa usuli yaxshiroq. Kompyuter dasturlari masalan, Borland Delphi7 dasturlash tili, Math10.com ushbu hisob-kitoblarni avtomatlashtirishga yordam beradi. Bunda Borland Delphi7 dasturlash tili, Math10.com platformasidan matritsalar va tenglamalar tizimlari bo'limini tanlab olamiz. Unda chiziqli tenglamalar sistemasini matritsa usulida yechimi topiladi.

Misol. Ushbu chiziqli algebraik tenglamalar sistemasini yechish talab qilingan bo'lsin:

$$\begin{cases} x + 2y + z = 4 \\ 3x - 5y + 3z = 1 \\ 2x + 7y - z = 8 \end{cases}$$

Berilgan tenglamaning mos matritsali ko'rinishini quyidagicha yoziladi:

$$\begin{pmatrix} 1 & 2 & 1 \\ 3 & -5 & 3 \\ 2 & 7 & -1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x \\ y \\ z \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 4 \\ 1 \\ 8 \end{pmatrix}$$

$$a_{ij}^{(k+1)} = a_{ij}^{(k)} + c_{ik} a_{kj}^{(k)}, \quad b_i^{(k+1)} = b_i^{(k)} + c_{ik} b_k^{(k)},$$

$$c_{ik} = -\frac{a_{ik}^{(k)}}{a_{kk}^{(k)}}, \quad i, j > k \text{ matritsalar elementlari formu-}$$

lari va shartdan foydalanib ozgarmas koeffitsiyentlar va ozod hadlarni hisoblaymiz. Berilgan chiziqli algebraik tenglamalar sistemasini uch noma'lumli uchta tenglamadan iboratligi hisobga olinadi. Birinchi galda proporsionallik koeffitsiyentlari c_{21} , c_{31} , c_{32} ning qiymatlari hisoblanadi, so'ngra $k = 1$ va $k = 2$ bo'lgandagi koeffitsiyentlar va ozod hadlar qiymatlari aniqlanadi.

$k = 1$ hol uchun koeffitsiyentlar qiymatlari:

$$c_{21} = -\frac{a_{21}^{(1)}}{a_{11}^{(1)}} = -\frac{3}{1} = -3;$$

$$a_{21}^{(2)} = a_{21}^{(1)} + c_{21} a_{11}^{(1)} = 3 + (-3) \cdot 1 = 0;$$

$$a_{22}^{(2)} = a_{22}^{(1)} + c_{21} a_{12}^{(1)} = -5 + (-3) \cdot 2 = -11;$$

$$a_{23}^{(2)} = a_{23}^{(1)} + c_{21} a_{13}^{(1)} = 3 + (-3) \cdot 1 = 0;$$

$$c_{31} = -\frac{a_{31}^{(1)}}{a_{11}^{(1)}} = -\frac{2}{1} = -2;$$

$$a_{31}^{(2)} = a_{31}^{(1)} + c_{31} a_{11}^{(1)} = 2 + (-2) \cdot 1 = 0;$$

$$a_{32}^{(2)} = a_{32}^{(1)} + c_{31} a_{12}^{(1)} = 7 + (-2) \cdot 2 = 3;$$

$$a_{33}^{(2)} = a_{33}^{(1)} + c_{31} a_{13}^{(1)} = -1 + (-2) \cdot 1 = -3;$$

$k = 2$ hol uchun koeffitsiyentlar qiymatlari:

$$c_{32} = -\frac{a_{32}^{(2)}}{a_{22}^{(2)}} = -\frac{3}{11};$$

$$a_{31}^{(3)} = a_{31}^{(2)} + c_{32} a_{21}^{(2)} = 0 + (3/11) \cdot 0 = 0;$$

$$a_{32}^{(3)} = a_{32}^{(2)} + c_{32} a_{22}^{(2)} = 3 + (3/11) \cdot (-11) = 0;$$

$$a_{33}^{(3)} = a_{33}^{(2)} + c_{32} a_{23}^{(2)} = -3 + (3/11) \cdot 0 = -3;$$

Ozod hadlar qiymatlari:

$$b_1^{(1)} = 4;$$

$$b_2^{(2)} = b_2^{(1)} + c_{21} b_1^{(1)} = 1 + (-3) \cdot 4 = -11;$$

$$b_3^{(2)} = b_3^{(1)} + c_{31} b_1^{(1)} = 8 + (-2) \cdot 4 = 0;$$

$$b_3^{(3)} = b_3^{(2)} + c_{32} b_2^{(2)} = 0 + (3/11) \cdot (-11) = -3;$$

Natijaviy matritsa quyidagi ko'rinishni oladi:

$$\begin{pmatrix} 1 & 2 & 1 \\ 0 & -11 & 0 \\ 0 & 0 & -3 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x \\ y \\ z \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 4 \\ -11 \\ -3 \end{pmatrix}$$

Matritsani matritsaga ko'paytirish xossasidan foydalanib quyidagi tenglamalar sistemasini kelib chiqadi:

$$\begin{cases} x + 2y + z = 4 \\ -11y = -11 \\ -3z = -3 \end{cases}$$

Javobi: $x = y = z = 1$.

Yuqorida tenglamalar sistemasini sonli usuldan foydalanib yechimini topdik, bu usulda yechimni topish biroz qiyinroq va vaqt talab qiladi. Bularni hisobga olgan holda tenglamalar sistemasini yechishda dasturlash tillaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Borland Delphi7 dasturlash tilini ishga tushiramiz:

Delphi7->File->New->Console Application.

Tenglamadan foydalangan holda Delphi7 muhitida dastur kodi quyidagicha tuziladi:

Kompilyatsiya jarayonidan so'ng Delphi 7 Console oynasidagi natija quyidagicha bo'ladi:

```

ozod hadlarni kiriting
B(1)=4
B(2)=1
B(3)=8
noma'lumlar oldidagi koeffitsiyentlarni kiriting
A(1,1)=1
A(1,2)=2
A(1,3)=1
A(2,1)=3
A(2,2)=-5
A(2,3)=3
A(3,1)=2
A(3,2)=7
A(3,3)=-1
Tenglama yechinlari:
X(1)= 1.0000
X(2)= 1.0000
X(3)= 1.0000
    
```

Yuqorida chiziqli algebraik tenglamalar sistemasini yechishni sonli usullarda o'rganib Delphi 7 muhitida yechimini topdik. Bunda talabalar "Oliy matematika" kursida matritsalar bilan ishlash, ular ustida turli amallar bajarish, n noma'lumli chiziqli tenglamalar sistemasini yechishning turli usullarini Delphi 7 dasturlash tilida o'rganish orqali Delphi 7 muhitida ishlash ko'nikmalarini oshiradi. Bu esa amaliy jihatdan samarali natijalar beradi.

Shunday qilib, oliy matematika fanni o'qitish jarayonida talabalarning mustaqil ishlash kompetensiyani rivojlantirish mazmunining muammolarni shakllantirish, muammoni hal qilish usullarini tahlil qilish, optimal natijani topish hamda uning to'g'riligini isbotlashga qodir bilimlarni faol yaratuvchilari sifatida tarbiyalash bilan birga mustaqil ishlash faoliyatini rivojlantirishga imkoniyat yaratadi. Talabalarning mustaqil ishlash kompetensiyalarini rivojlantirish, muvaffaqiyatli kasbiy faoliyat uchun chuqur bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishga imkon beradi.

Adabiyotlar

1. "O'zbekiston respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'grisida"gi. PF 4947-sonli Farmoni www.lex.uz.
2. Якушкина Л.П. Технология организации внеаудиторной самостоятельной работы студентов в вузе: Диссертация кандидата педагогических наук: 13.00.08. -Орел: 2007. -С.210.
3. Tadjiev M., Mamadaliev K. Designing the process of teaching mathematics. "Science and Technology Publishing House". -T.: 2014. -P. 17-47.
4. Qayumova G.A. Raqamli ta'lim muhitida talabalarni mustaqil ishlash kompetensiyasini rivojlantirish diss. ...p.h.d. -T.: 2023.
5. Qayumova G. The role of information technologies in the development of competences of independent work in the digital environment. //Science and Innovation. 2022. T. 1. №. 8. -P. 505-508.
6. Qayumova G. Raqamli muhitda ta'lim sifatini oshiruvchi omillar. //Science and innovation. 2022. T. 1. №. B5. -P. 289-292.
7. Raxmonov B.R., Timurkulova R. Raqamlashgan muhitda bo'lajak matematika o'qituvchilarining axborot kompetensiyasini rivojlantirishning mohiyati. Евразийский журнал математической теории и компьютерных наук. 4(2), 7-11. 2024.
8. Raxmonov B. Students in interdisciplinary communications in the development of information competence possibilities of it-technologies. //Science and Innovation. 2022. T. 1. №. 8. -P. 509-514.
9. Rakhmonov B. Talabalarning akt kompetensiyasini shakllantirishda fanlararo aloqadorlikni hisobga olib mustaqil ta'limni tashkil etish modeli. //Science and innovation. 2022. T. 1. №. B5. -P. 285-288.
10. Ilmominazarov B.X., Turdiev U.K. and Erkinova D.A. «Метод слабой аппроксимации для задачи Коши для одномерной системы уравнений типа Хопфа». Mathematical notes of NEFU 29.4 2022. 11-20.
11. Турдиев У.К. «Система уравнений типа Римана, возникающая в двухжидкостной среде: Система уравнений типа Римана, возникающая в двухжидкостной среде». Modern problems and prospects of applied mathematics 1.01. 2024.
12. Турдиев У. Решение и моделирование задачи Коши //International Scientific and Practical Conference on Algorithms and Current Problems of Programming. 2023. T. 1. №. 01.
13. Movlonov M.K. «The role of science blocks in teaching future engineers to solve issues related to manufacturing practice». Academia Repository 4.11. 2023. -P. 119-122.
14. Movlonov M.K. «Finding the optimal solution to algorithmic programming issues through graphs». Academia Science Repository 4.6. 2023. -P. 591-594.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada oliy matematika fanni o'qitish jarayonida talabalarning mustaqil ishlash kompetensiyani rivojlantirish faoliyatini tashkil etish va nazorat qilish, talabalarning mustaqil o'rganish jarayonida fan bo'yicha bilim ko'nikmaning hosil bo'lishi, o'quv jarayonining to'g'ri tashkil etilishiga bog'liq, ko'p jihatdan o'quv jarayonida talabalarning qiziqishi sabablariga asoslangan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются организация и контроль самостоятельной работы, развитие компетентностной деятельности студентов в процессе обучения высшей математике, формирование знаний и умений по естественным наукам в процессе самостоятельной учебы студентов, правильность учебного процесса. зависит от организации и во многом базируется на причинах интереса студентов к образовательному процессу.

SUMMARY. This article discusses the organization and control of activities to develop students' independent work competence in the process of teaching higher mathematics, the formation of knowledge and skills in the subject in the process of independent study of students, the correct organization of the educational process, largely based on the reasons for the interest of students in the educational process.

MENEJMENT NAZARIYASI ASOSIDA UMUMIY O'RTA TA'LIM TASHKILOTLARIDA BOSHQARUV TEXNOLOGIYALARINI JORIY QILISHNING TARIXI

M.Q.Mamayusupova – o'qituvchi

Namangan davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: umumiy o'rta ta'lim, boshqaruv, boshqaruv evolyutsiyasi, ta'lim tashkilotlari, ta'lim tizimi, ta'lim va tarbiya, boshqaruv metodlari, pedagogik boshqaruv, menejment maktabi.

Ключевые слова: общее среднее образование, управление, эволюция управления, образовательные организации, образовательная система, образование и воспитание, методы управления, педагогическое управление, школа менеджмента.

Key words: general secondary education, management, management evolution, educational institutions, educational system, education and upbringing, management methods, pedagogical management, school of management.

Ta'lim va tarbiya tushunchalarining o'zaro birligi va ajralmasligi, ya'ni ularni yaxlit holda tushunish zaruriyati umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari o'quvchilari uchun tashkil etiladigan ta'lim-tarbiya jarayonlarining tizimga xos xususiyatlarga ega ekanligini tasdiqlaydi.

O'zbekiston Respublikasining yangilangan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning 9-moddasida umumiy o'rta ta'lim turli bo'limlarga ajratilgan.

"Umumiy o'rta ta'lim (I – XI sinflar) bosqichlari quyidagilardan iborat:

boshlang'ich ta'lim (I – IV sinflar);

tayanch o'rta ta'lim (V – IX sinflar);

o'rta ta'lim (X – XI sinflar)" [1], deb keltirilishi ham umumiy o'rta ta'lim uch bosqichdan iborat bo'lgan tizim ekanligini va bu bosqichlarni o'zaro bog'liqligini ta'minlash uning tizimga xos xususiyatlarga ega ekanligini ifodalaydi.

Demak, uzluksiz ta'lim tizimi asosiy turlaridan biri bo'lgan umumiy o'rta ta'limning har bir bosqichlarida ham tashkil etiladigan ta'lim-tarbiya jarayonlari dars mashg'ulotlari hisoblanadigan nazariy, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari, sinfdan tashqari mashg'ulotlar hisoblanadigan to'garak mashg'ulotlari, davra suhbatlari, uchrashuvlar, intellektual-ijodiy tadbirlar, fanlar olimpiadalari, sport musobaqalari va tanlovlar, san'at festivallari, fan kechalari hamda maktabdan tashqari mashg'ulotlar hisoblanadigan ekskursiya va ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar, mustaqil ta'lim va tarbiyaviy munosabatlar jarayonlarini qamrab oladi. Mazkur ta'lim jarayonlari ham tizimga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning o'zaro bog'liqligi va aloqadorligini ta'minlashning zarurati umumiy o'rta ta'lim jarayonlarini yaxlit holda tizim sifatida tavsiflashga asos bo'ladi.

"O'z-o'zini tarbiyalash ichki tuyg'ular yordamida milliy qadriyatlarini, inson hayotidagi yutuq va muammolarni, tajribalarni o'rganish, ko'nikma va malakalar hosil qilish, ya'ni mustaqil rivojlanish jarayonidir" [6:16]. Ta'lim-tarbiya jarayoni qanday tashkil etilmasin, o'z o'zini tarbiyalashsiz uni amalga oshirib bo'lmaydi.

Mustaqil ma'lumot avlodlar tajribasini, fan-texnika yutuqlarini o'z ichki tuyg'ulari asosida mustaqil o'rganishga qaratilgan harakatlar majmuining natijasi bo'lib, insonning shaxsiy qobiliyatlarini rivojlantirish jarayoni hisoblanadi. Mustaqil ma'lumot inson shaxsi

rivojlanishida, tajribalarni egallashida qulayliklar yaratilsa, mustaqil ta'lim esa ta'lim olishning asosi hisoblanadi.

"Mustaqil ta'lim – bu insonning o'zi tanlagan vositalar va adabiyotlar yordamida avlodlar tajribasini, fan-texnika yutuqlarini o'rganishga yo'naltirilgan shaxsiy harakatlar jarayoni. Bunda insonning ichki dunyosi, his-tuyg'ulari, mustaqil fikrlash qobiliyati asosiy rol o'ynaydi" [2:235]. Demak, umumiy o'rta ta'lim jarayonlari samaradorligi nafaqat ta'lim-tarbiya jarayonini ilmiy asosda tashkil etishga, balki mustaqil ta'limni yo'lga qo'yish, hozirda ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlar va bajarilayotgan ishlar bo'lajak mutaxassislar o'zlari uchun zarur bo'lgan barcha axborot hamda ma'lumotlarni mustaqil topish va yig'ish mahoratini, ularni tahlil eta olish malakasini egallagan bo'lishlarini xayotning o'zi taqozo etmoqda.

"Tarbiyaviy munosabatlar insonlarning o'zaro tajriba almashinishi, tajribalarni o'zlashtirishi, qo'llashi, ular o'rtasidagi doimiy munosabat, ya'ni aloqalar tizimi bo'lib, inson-inson, inson-texnika-inson, inson-kitob-inson, inson-tabiati-inson, inson-san'at-inson kabi tarbiyaviy munosabatlar shaklida vujudga keladi va mazkur jarayonda inson ikkinchi bir insonga bevosita o'zining xatti-harakatlari bilan yoki vositalar yordamida ta'sir o'tkazishi mumkin, bu jarayon ixtiyoriy ta'lim tashkilotlaridagi rahbarlar bilan xodimlar, o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi munosabatlarni ham qamrab oladi" [3:74].

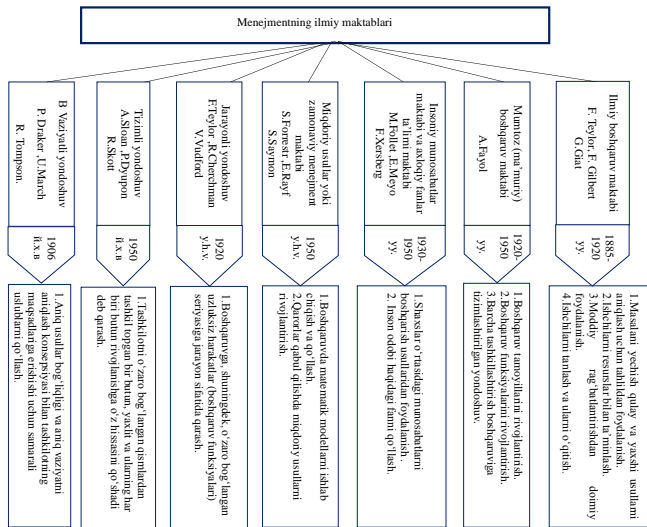
Tarbiyaviy munosabatlar insonlar o'rtasidagi doimiy munosabat (aloqalar) bo'lib, ular inson shaxsini rivojlantirishga, ya'ni mustaqil ma'lumot, mustaqil ta'lim olish va o'z-o'zini tarbiyalashni shakllantirishga xizmat qiladi, shuningdek, bu pedagogik jarayon hisoblanadigan insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda turli shakllarda namoyon bo'ladi, ya'ni mazkur jarayonda ishtirok etayotgan ma'lum bir insonning bilimi, muomala va muloqot madaniyati, kiyinishi, gavda harakatlari, qobiliyati, fan-texnika, san'at va tabiatga bo'lgan munosabati hamda qiziqishi ikkinchi bir insonga va boshqa insonlarning faoliyatiga, ya'ni fikrlashi, tasavvuri va dunyoqarashining o'zgarishiga hamda tafakkurining rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Boshqaruv ilmiy fan sifatida evolyusiyasi yo'li bilan tashkil bo'ldi. Bu tarixiy yo'lda menejmentni

rivojlanirishning biri-biridan farqlanuvchi maktablarini XX asning birinchi yarmidan boshlab tavsiflay boshladilar. “Xronologiya jihatidan bu maktablar quyidagi tartibda qo‘yilgan:

1. Ilmiy boshqaruv maktabi (1885-1920);
2. Boshqaruvning mumtoz yoki ma‘muriy maktabi (1920-1950);
3. Inson munosabatlar maktabi (1930-1950);
4. Miqdoriy usullar maktabi (1950-yillardan)” [3:37].

Boshqaruvning mumtoz yoki ma‘muriy maktabining maqsadi - tashkilotlarni muvaffaqiyatli boshqarishning universal tamoyillari va usullarini yaratishdan iborat edi. Menejmentning ilmiy maktablarini rivojlanish xronologiyasi va olimlarning yo‘nalish doirasida qo‘shgan xissasini (1-rasm)da ko‘rishingiz mumkin.

1.1. rasm Menejmentning ilmiy maktablari

Boshqaruvning mumtoz yoki ma‘muriy maktabining maqsadi - tashkilotlarni muvaffaqiyatli boshqarishning universal tamoyillari va usullarini yaratishdan iborat edi. Bu maktabning asoschilari A.Fayol va M.Veber tashkilotlarni boshqarishning usullari va tamoyillarini ishlab chiqdilar.

“Inson munosabatlari maktabi asosiy kuchini jamoaga qaratib, ishchilarning ijtimoiy ehtiyojlarini ko‘paytirishga e‘tibor berdi. Insonning odobi va axloqi maktabi o‘zlarining diqqat va e‘tiborlarini shaxslararo munosabatlarni yaxshilash, motivlashtirish, liderlik, alohida ishchilarning individual qobiliyatlarini o‘rganish masalalariga qaratdi” [4:12].

Miqdoriy usullar maktabining tavsifnomasi modellar, belgilar, miqdoriy ahamiyatlarning muhokamasidagi so‘zbozliklarni mantiqli asoslarga almashtirish hisoblanadi. Ularning usullari matematika, kibernetika, statistika fanlarining yutuqlariga asoslanadi. Boshqaruv qarorlarini tayyorlashda matematik usullar va matematik modellardan foydalaniladi.

AQSh muhandisi va olimi “F.Teylor (1856-1915) menejmentni o‘rganishga kirishgan birinchi

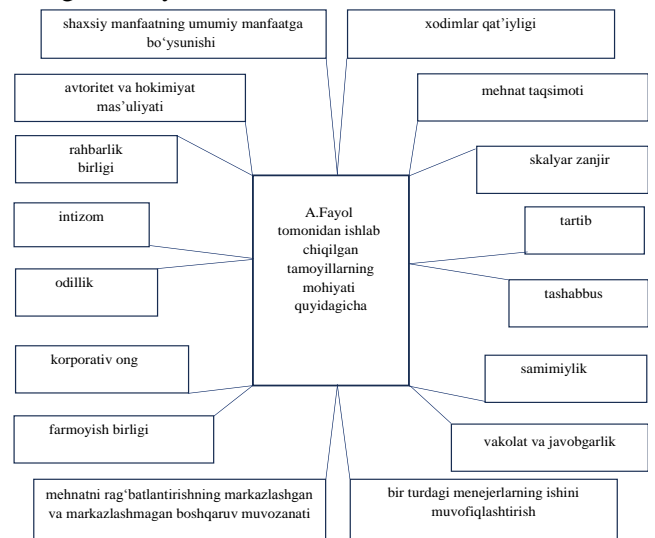
mutaxassislardan, uni inson samaradorligi emas, tashkil qilish faoliyati samaradorligi qiziqirgan bo‘lib, ilmiy boshqaruv maktabining rivojlanishiga asos soldi va “Ilmiy boshqaruv” maktabi asoschisi sifatida mehnatni me‘yorlash asoslarining metodologiyasini ishlab chiqdi, amaliyotga ishchilarni tanlab olish, joylashtirish va mehnatni rag‘batlantirish ilmiy yondashuvini tatbiq qildi” [2:11].

Boshqaruv nazariyalarining rivojlanishi F.Gilbert va L.Gilbertlar nomi bilan ham bog‘liq, ular mehnat harakatlari sohasida tadqiqotlar o‘tkazib, ish joyini tashkil qilishning ilmiy tamoyillarini ishlab chiqdilar” [2:12].

Teylor va Gilbret o‘z faoliyatlarini oddiy ishchidan boshlashgan va bu, shubhasiz, ularning tashkilot bilan boshqaruv to‘g‘risidagi tasavvurlariga ta‘sir etgan edi. Ulardan farqli ravishda, ko‘proq klassik maktabi kabi tanish bo‘lgan ma‘muriy boshqaruv maktabining mualliflari boshqaruvning oliy bo‘g‘in rahbarlari sifatida bevosita ish tajribasiga ega edilar. Ismi shu maktabning vujudga kelishi bilan bog‘liq bo‘lgan va ba‘zan menejmentning otasi deb atashadigan Anri Fayol boshqaruv nazariyalari asoschilaridan biri boshqarish jarayonining 5 ta asosiy funksiyalari: rejalashtirish, tashkil qilish, kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo‘yish, rahbarlik (motivlash) va nazoratni ajratib ko‘rsatadi.

Anri Fayol 1916-yilda menejmentning kun tartibiga boshqaruv intizomi masalasini qo‘ydi va bu fanni o‘quv yurtlarida o‘qitish zarurligini isbotlab berdi. Shuning uchun ham, Anri Fayol menejment tarixida ilmiy boshqaruv maktabining mumtoz (klassik) asoschisi bo‘lib qoldi.

Anri Fayolning boshqaruv bo‘yicha tamoyillarining qisqacha bayoni (2-rasm) da keltirilgan, Fayol ularni birinchi bor ta‘riflab bergan paytdan beri sodir bo‘lgan o‘zgarishlarga qaramay hozirgacha foydalidir.

1.2. rasm A.Fayol tomonidan ishlab chiqilgan tamoyillar

Menejment tizimining shakllanishi, faoliyat yuritishi va rivojlanishi uchun ko'rsatib o'tilgan asosiy tamoyillardan tashqari yana qo'shimcha tamoyillarga rioya qilish zarur, ular boshqaruv tizimining barcha tizimlari uchun umumiy hisoblanadilar.

O'zbekiston qadimgi taraqqiyot mamlakati. Uning hududida arxeologik va me'morchilikga oid minglab yodgorliklar saqlanib qolgan, ilmiy markazlar va muzeylarda o'lkaning ko'p asrlik tarixidan guvohlik beruvchi ko'p miqdordagi qo'lyozma va ashyolar saqlanmoqda.

Pedagog olim S.Karimov fikrlariga ko'ra "Avesto"da jamiyatni boshqarish uchun Ilohiy Nizom va odil Nizom zarurligi aytilib, davlat mahkamalarida va jamoat tashkilotlaridagi barcha yo'nalishlar shu Nizomlar doirasida faoliyat

ko'rsatishlari kerak bo'ladi. Bu ta'limotlar tizimini zardushtiylar o'zlarining ilohiy uchlik, ya'ni – ezgu so'z, ezgu fikr, ezgu amal tamoyillarida mujassamlashtirgan" [5:37].

Mamlakatimizda menejment nazariyasi va amaliyotining rivojlanishiga xissa kushgan akademiklar M.Sharifxujaev, S.S.Gulomov, R.X.Djuraev, professorlar Sh.M.Zaynuddinov, Yo.A.Abdullaev, K.A.Abduraxmonov, ta'lim menejmentining rivojlantirish yunalishida professorlar Sh.Kurbonov, J.G.Yuldoshev, R.ShAxlidinov, E.Seytxalilov, M.Kuronov, S.T.Turgunov, L.V.Peregudov, M.X.Saidov, U.L.Inoyatov, X.F.Rashidov va boshka kator olimlarning mazkur soxadagi tadqiqotlari va ilmiy ishlarini urganish aloxida axamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risida Qonuni 2020 yil 23 sentabr, O'RQ-637-son
2. Джуряев Р.Х., Тургунов С.Т. Таълим менежменти ўқув қўлланма. –Тошкент: «Voris» 2006. 235-б.
3. Акмалова Д.Т. Обеспечение эффективности деятельности субъектов педагогического процесса посредством применения технологий системного подхода. Ученый XXI века. Международный научный журнал № 5-1 (86), апрель 2022 год, -С. 71-74
4. Turg'unov S.T., Akmalova D.T. Oliy ta'lim muassasalarida pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish jarayonlarini takomillashtirish strategiyalari. Xalq ta'limi. O'zbekiston respublikasi xalq ta'limi vazirligining ilmiy-metodik jurnali. №6 (Maxsus son). –Toshkent: 2021. 6-12-б.
5. Pardaev O.M. Menejment. O'quv qo'llanma. – T.: "Iqtisodiyot dunyosi", 2019. 37-b.
6. Sharifxujaev M., Abdullaev Yo. Menejment. -T.: "O'qituvchi", 2001, 16-b.

REZYUME. Ushbu mavzu ta'lim tizimini rivojlantirishda boshqaruvning murakkabligi va uning har bir tarixiy davridagi o'zgarishlar, zamonaviy boshqaruv usullari va innovatsion yondashuvlar bilan bog'liqligini tahlil qiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется сложность управления в развитии системы образования и ее связь с изменениями в каждый исторический период, современными методами управления и инновационными подходами.

SUMMARY. This topic analyzes the complexity of management in the development of the educational system, changes in management practices at different historical stages, and their connection with modern management methods and innovative approaches.

TA'LIMDA SIFATLI BAHOLASH: O'Z-O'ZINI BAHOLASH VA NOSTANDART YONDASHUVLAR

N.G.Meyliyeva – *assistent o'qituvchi*

Navoiy davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: ta'lim, baholash, inson kapitali, sifat, pedagog, o'z-o'zini baholash, nostandart baholash, ipsativ baholash, fidbek, innovatsion yondashuv, Benjamin Bloom, taksonomiya, ta'lim jarayoni, samaradorlik, rivojlanish.

Ключевые слова: образование, оценивание, человеческий капитал, качество, педагог, самооценка, нестандартное оценивание, ипсативное оценивание, обратная связь, инновационный подход, Бенжамин Блум, таксономия, образовательный процесс, эффективность, развитие.

Key words: education, assessment, human capital, quality, pedagogue, self-assessment, non-standard assessment, ipsative assessment, feedback, innovative approach, Benjamin Bloom, taxonomy, educational process, efficiency, development.

Kirish. Oliy ta'lim tizimida yuzaga kelgan muammolarni qisqa muddatda bartaraf etish yuzasidan keyingi yillarda sohani tubdan isloh etish, tizimli islohotlarni amalga oshirish va jahon standartlariga moslashtirish borasida aniq, izchil va keng ko'lamli kompleks choralar amalga oshirildi. Soha taraqqiyoti-

ga yo'naltirilgan qonunlar, o'nlab muhim farmon, qaror va dasturlar qabul qilindi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi farmoni bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi sohadagi yangi islohotlar

uchun dasturulamal vazifasini bajarmoqda. “**Yangi O‘zbekiston-2030**” dasturida Ta’lim sohasini isloh qilish, sifatli ta’limga urg‘u berilgan [1]. Shu munosabat bilan muhtaram prezidentimiz Oliy majlisga murojatlarida inson kapitali haqida nutq so‘zladilar. Barcha qilayotgan ishlarimiz insonlar uchun, xalqning tinch totuv hayoti uchun deb bildirdilar. Amerikalik iqtisodchi, inson kapitali (ish kuchining shakllanishi) nazariyasi asoschisi Gery Becker shunday degan **inson kapitali** — bu iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishda muhim rol o‘ynaydigan shaxsiy bilimlar, ko‘nikmalar, tajribalar va sog‘liq kabi omillarni o‘z ichiga oladigan tushuncha. Inson kapitali nazariyasi iqtisodiy rivojlanish, ta’lim va ijtimoiy adolat kabi sohalarida keng qo‘llaniladi. “Ta’lim inson kapitalining asosiy komponentidir. Yuqori ta’lim darajasi, ixtisoslashgan bilimlar va ko‘nikmalar inson kapitalini oshiradi” [2].

Asosiy qism. Ta’lim bu misli ko‘rilmagan cho‘qqi deyishimiz mumkin. Sababi hali isbotlanmagan muammolar talaygina, ularni yechish yo‘llari esa bir talay. Ta’lim jarayoni asosan subyekt va obyektidan tashkil topgan. Ya’ni, bilim beruvchi (professorlar, pedagoglar) va bilim oluvchilar (talaba, o‘quvchilar). Pedagog bilim berish uchun o‘qiydi, o‘rganadi, talaba esa kelajagi yaxshi bo‘lishi uchun o‘rganadi. Ta’limda ikkalasini ham subyekt, ham obyekt deb olishimiz mumkin bo‘ladi. Sababi ikkalasi ham o‘z ustida ishlayapdi, rivojlanayapdi. Bundan kelib chiqib hozirgi kunda inson kapitali sifatida pedagoglar va bo‘lajak pedagoglarni oldik. Sababi, shundaki sifatli kadr ishlab chiqish, jahon standartlariga javob bera oladigan, raqobatbardosh kadrlarni yetishtirishimiz kerak. Raqobatbardosh kadrlarni biz qanday yetishtirishimiz kerak. Biz bilamizki, O‘zbekistonga xalqaro baholash tiplari kirib kelgan. Misol uchun, PIRLS, PISSA, TIMSS. Bu orqali yurtimizda test sinovlari ham bo‘lib o‘tmoqda. Ya’ni o‘quvchilarimiz bilimi xalqaro baholash tizimida yetarli darajadali sinab ko‘rilmoqda. Lekin hammamizga ma’lumki bu baholash jarayonining natijasi ijobiy emas. Buning sababi esa pedagoglar o‘quvchilarning bilim darajasini to‘g‘ri baholay olishmayapti. Buning uchun o‘quvchilar o‘zlashtirayotgan bilimni tahlil qilishlari kerak, pedagoglar esa jahon standartlariga mos holda bilim darajasiga ega bo‘lishi kerak. Amerikalik mashhur psixolog pedagog **Benjamin Bloom** baholashga shunday ta’rif bergan, **baholash** — bu biror narsaning (masalan, bilim, ko‘nikma, faoliyat) sifatini, darajasini yoki qiymatini aniqlash jarayoni. Baholash orqali shaxslar yoki guruhlar o‘zlarining qobiliyatlarini, yutuqlarini yoki muammolarini tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar [3]. Haqiqatdan ham to‘g‘ri baholash natijaning sifatli bo‘lishiga olib keladi. Benjamin Bloom baholash jarayonida yetakchilik qiladigan maqsadlarni sanab o‘tgan. Bular: bilish, tushunish, amalda qo‘llash, tahlil, sintez, xulosa. Qachonki, pedagog baholash jarayonida shu maqsad-

larga rioya qilgan holda baholay olsa, natija 100% sifatli ta’lim bergan bo‘lishadi. Ushbu jadvalda pedagogning o‘quvchiga nisbatan ishlash strukturasi yoritilgan.

Ta’lim sohasidagi barcha tahsil oluvchilar va ta’lim beruvchilar uzluksiz ravishda ilm olishlari kerak. Ilmsiz inson go‘yoki bir xas cho‘p. Uni kimdir olib u yerga yoki bu yerga uloqtirishi mumkin. Biz pedagoglar va bo‘lajak pedagoglar buni istamaymiz, albatta. Baholash jarayon biroz murakkab. Ayniqsa shaxs sifatida o‘zini va o‘zgaralar tarafidan baholash.

Amerikalik olim **Benjamin Bloom** ta’limning sifatli va samaradorligi faqatgina o‘qituvchining o‘quvchiga berayotgan bilimni sinash orqalidir, ya’ni o‘zo‘zini baholash imkoniyatini yaratish zarur deb hisoblagan. Shundayda bizning pedagoglarimiz xuddi shunday baholash tizimini yurityaptilarmi?

Amerikalik psixolog olim, o‘z-o‘zini boshqarish va o‘z o‘zini baholash sohalarida yetakchi mutaxassis Barry J. Zimmermann ta’riflariga ko‘ra **o‘z-o‘zini baholash** - bu shaxsning o‘z bilim va ko‘nikmalarini, shuningdek, o‘z faoliyatini baholash qobiliyatidir. Bu jarayon pedagoglarga o‘z kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi, natijada ta’lim sifatini oshirish imkoniyatini beradi. O‘z o‘zini baholash kompetentligi bo‘lajak pedagoglarning professional rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu kompetentlik o‘z bilim va ko‘nikmalarini tanqidiy tahlil qilish, o‘z o‘zini rivojlantirish va ta’lim jarayonida samarali ishlashi uchun zarur [4]. Ayni damda, bu fikr ta’lim egalari uchun haqiqat deb qarash kerak. Doimiy tahlil, nazorat, qiyoslash – o‘shish uchun bir uchqun deb bilishimiz kerak. O‘shish ko‘rsatkichlarimiz bir joydan siljimas ekan demak unda xohish yo‘q. O‘zgarishni xohlamagan va o‘zgarishni to‘g‘ri qabul qilmaydiganlar ta’limni sifati uchun panjara deb bilaman. Ushbu jadvalda pedagog uchun o‘z o‘zini baholay olish namunasi keltirilgan.

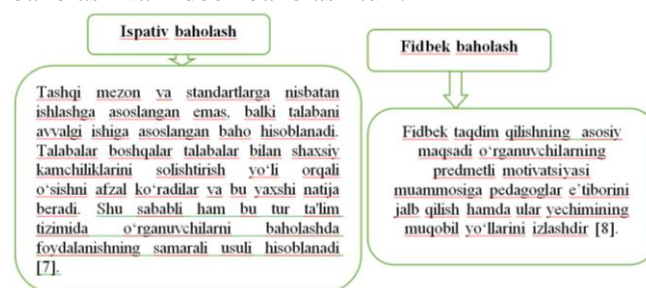
№	Maqsad	Tasnif
1	Refleksiv fikrlash	O‘z-o‘zini baholash jarayonida pedagoglar o‘z tajribalarini tahlil qilish va ulardan o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘lishlari kerak. Bu refleksiv fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.
2	Maqsadlarni belgilash	O‘z-o‘zini baholash uchun pedagoglar o‘z maqsadlarini aniq belgilab olishi zarur. Bu, o‘z faoliyatini yaxshilash va yangi bilimlarni o‘zlashtirishga yo‘naltirishga yordam beradi.
3	Feedback olish	O‘z-o‘zini baholash jarayonida boshqa hamkasblaridan va talabalaridan feedback olish muhimdir. Bu o‘z faoliyatini baholashda obyektivlikni oshiradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Hozirgi globallashuv davrning asosiy muammolaridan biri bu sifatli ta'lim va uning natijaviyligidir. Ta'limni sifati va samaradorligi uchun hamma birdek harakat qilmoqda. Yurtboshimizning say harakatlari ustundir. Yurtboshimizning hamma uchun tegishli o'lgan fikrlarini keltirib o'tmoqchi edim "Ta'limsiz-najot yo'q". Mashhur PISA tadqiqoti asoschisi, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) bosh kotibining ta'lim siyosati bo'yicha maxsus maslahatchisi Andreas Shlyaxerning ta'limga bo'lgan qarashlari shunday edi, "Ta'lim - jamiyat kelajagi. Mamlakatingiz iqtisodi kelajak bilan bog'liq. Maktablar bugun sizning iqtisodingiz, ertaga jamiyatingiz bo'ladi. Ta'lim siyosati doimo iqtisodiy siyosat bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Hech bir mamlakat malakali kadrlar bazasini rivojlantirmay turib va mehnat bozorida yuqori malakali kadrlar uchun yaxshiroq sharoit yaratmay turib, iqtisodiy muvaffaqiyatga erisholmaydi" [5]. Bu ayni haqiqat. Sababi yurtboshimiz ham ta'lim va tarbiya eng quyi pog'onadan boshlanadi ya'ni maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilaridan degan edilar. Shunday ekan tarbiyalanuvchilar o'z o'zidan ma'lumki, tarbiyachilardan ta'lim va tarbiya olishadi. Ularni esa Oliy ta'limda mutaxassislar ya'ni kim professor-o'qituvchilar bilim berishadi. Ular bilimni jahon standartlariga moslangan milliy g'ururimiz ufurub turgan darsliklar, o'quv qo'llanmalardan olishadi. Buni qarangi, ta'limni zanjirlanganini. Bu zanjirdan bittasi bo'lmasa bilingki, ta'limda oqsoqlanish bo'ladi. Bular sifatli ta'lim modeli uchun poydevordir.

Muhokama va Tahlillar. Azaldan ta'limni nazorat qilishda uchta komponent muhim hisoblangan. Ular xuddiki zanjir sifatidadir. Bular albatta o'quv dasturi, o'qituvchi pedagog va baholash. Bular birbiriga bog'langan. Sababi o'quv dasturdagi mavzular fanga oid bo'lmasa o'qituvchi darsini to'g'ri taqsimlay olmaydi va sifatli ta'limni berolmaydi. Sifatli ta'lim pedagog tomonidan to'liqligicha yetkazilmasa talaba ham to'liq bilimga ega bo'lmaydi. Bu o'rinda baholash ham o'z o'zidan buziladi. Sifatli ta'lim samaradorligida baholash muhim hisoblanadi. Baholashning esa bir necha turlari bor. Masalan reproduktiv (anketa, so'rovnomma, ochiq tes yoki yopiq test), produktiv- no'anaviy usullardagi baholash. Ammo hozirgi tez sur'atda rivojlanayotgan bir davrda bu baholash usullar standart baholash usuliga kiradi. Endilikda jahon standartlariga mos holda ta'lim olish uchun nostandart baholash turlaridan foydalanmoq lozim. Nostandart baholash nomidan ham ko'rinib turibdiki an'anaviy baholashdan farq qiladi. Ta'lim va baholash sohasida mashhur tadqiqotchilar. **Dylan Wiliam** va **Paul Black** "Assessment and Classroom Learning" nomli maqolasida nostandart baholash haqida fikr bildirgan. Nostandart baholash – bu o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini baholashda

an'anaviy test va baholash usullaridan farqli o'laroq, kreativ va individual yondashuvlarni qo'llashdir [6]. Ushbu usul ta'lim jarayonida o'quvchilarning qobiliyatlarini yanada to'liqroq va chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bundan kelib chiqadiki, biz an'anaviylikdan ya'ni bir xillikdan, bir xil qolipdan vos kechishimiz kerak. Vos kechishimiz uchun esa asoslar bor. Nostandart baholashning afzallilari bor albatta. Bunda Benjamin Bloomning taksonomiyasidagi yetakchi maqsadlarga tayanamiz. Nostandart baholash orqali pedagog hamda o'quvchi o'zini-o'zi baholay olish qobiliyatiga ega bo'ladi, Bu orqali o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malaka yanada mustahkamlanadi, bundan tashqari eng muhim qismini aytib o'tishim lozim, pedagog o'quvchining kuchli va zaif tomonini, ya'ni qayerda oqsoqlanayotganini tez va aniq bilib oladi. Yana bir yangi baholash tizimi ham joriy qilinishi kutilmoqda, hali bu amaliyotda sinov-tajriba jarayonida. Bular Ipsativ baholash va Fidbek baholash turi.

Olimlarning tahlillariga ko'ra, ipsativ baholash o'rganuvchilar uchun ancha qulay sababi yonidagi va atrofidadigilarga nisbatan o'zini solishtirish yo'li orqali o'z o'zini baholaydi. Bu yaxshi natija. Nimada oqsoqotganini qayerda va qanday kamchiligi va yutuqlari bor. Zaif tomoni qayer va kuchlilik tarafi qanday buni o'zi tahlil qiladi. Shu orqali baholaydi. Tashqi tarafdin kuch ta'sir ettirmasdan baholash yo'li. Ipsativ baholashning yana bir ijobiy xususiyati shundaki, u o'z o'zini baholay olish orqali o'ziga bo'lgan ishonchning ortadi. Mustaqil tarzda bu ishlarni qiladi.

Fidbekning yutuqli tomoni shundaki, u pedagogning professional rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Pedagogning vaziyatni to'g'ri baholash ko'nikmasini takomillashtiradi, vujudga kelgan har qanday vaziyatda talabalar uchun mos ravishda yondashuvni qidirishga imkon beradi, til bilan bog'liq yangi bilimlarning shakllanishiga va rivojlanishiga imkon beradi. Fidbekning asosiy maqsadi o'quvchilarga aniq va konstruktiv bilim berish orqali ularni kuchli va zaif tomonini o'zi aniqlashi va shu orqali baholash. Aniqroq qilib aytсам, aniq maqsadni ko'zlagan holda vaqtdan unumli foydalanish, maqsad sari yetaklaydigan yo'lni yaqinlashtirish yo'llarini topadi. Bu esa ta'limda sifat samaradorligiga asos bo'la oladi.

Xulosa. Ta'lim jarayonidagi baholashning ijobiy natijalari, Benjamin Bloomning taksonomiyasi

asosida shakllangan maqsadlarni amalga oshirish bilan bog'liqdir. O'z-o'zini baholash va nostandart baholash usullarining samarali qo'llanilishi, pedagoglar va talabalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni mustahkamlash, shuningdek, ta'lim sifatini yanada oshirish imkoniyatlarini yaratadi. Natijada, pedagoglar o'z faoliyatini doimiy ravishda tahlil qilib,

ilmiy asoslangan yondashuvlar orqali ta'lim jarayonining samarador-ligini oshirishlari lozim. Bu esa nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki jamiyat va mamlakat taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyatga ega. Shunday qilib, ta'lim sohasidagi sifatli o'zgarishlar, innovatsion yondashuvlar va ilmiy asoslar orqali amalga oshirilishi kerak.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrda Oliy Majlisga qilgan murojaati – /“O'zbekiston ovozi” gazetasi.
2. Gary Becker – “Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis” 1964.
3. Benjamin Bloom – “Taxonomy of Educational Objectives” 1956.
4. Zimmerman.B.J. Attaining self regulation: a social cognitive perspective. In M.Boekaerts & P.R.Pintrich (Eds.). Handbook of self regulation. -P. 13-39. -New York: «Academic Press» 2000.
5. Gazeta. Uz
6. Dylan Wiliam va Paul Black “Assessment and Classroom Learning” maqolasi. 1998.
7. Gwyneth Hughes, Elizabeth Wood and Kaori Kitagawa. Use of self-referential (ipsative) feedback to motivate and guide distance learner, London: 2014. –P. 3.

REZYUME. Maqola ta'lim tizimidagi baholash jarayonlarini innovatsion yondashuvlar orqali tahlil qiladi. Unda inson kapitalini rivojlantirish, pedagoglarning o'z-o'zini baholash va nostandart baholash usullarining ahamiyati muhokama qilinadi. Ta'lim sifatini oshirish uchun zamonaviy baholash metodlari, jumladan, ipsativ va fidbek baholashlari keltiriladi. Benjamin Bloomning taksonomiyasi asosida ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish imkoniyatlari ko'rsatiladi. Maqolaning maqsadi ta'lim sohasida sifatli o'zgarishlarni amalga oshirish, pedagoglarning faoliyatini doimiy ravishda tahlil qilish va innovatsion yondashuvlarni joriy etishdir. Shuningdek, bu jarayonlar nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki jamiyat va mamlakat taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi.

РЕЗЮМЕ. Статья анализирует процессы оценивания в системе образования через призму инновационных подходов. В ней обсуждаются важность развития человеческого капитала, самооценки педагогов и нестандартных методов оценки. Приводятся современные методики оценки качества образования, включая ипсативную и обратную связь. Основываясь на таксономии Бенжамина Блума, рассматриваются возможности повышения эффективности образовательного процесса. Цель статьи заключается в реализации качественных изменений в сфере образования, постоянном анализе деятельности педагогов и внедрении инновационных подходов. Также подчеркивается, что эти процессы имеют важное значение не только для личного развития, но и для прогресса общества и страны в целом.

SUMMARY. The article analyzes assessment processes in the education system through the lens of innovative approaches. It discusses the importance of developing human capital, teachers' self-assessment, and non-traditional assessment methods. Modern assessment methodologies for quality education are presented, including ipsative and feedback assessments. Based on Benjamin Bloom's taxonomy, the article explores opportunities for enhancing the effectiveness of the educational process. The aim of the article is to implement quality changes in the education sector, to continually analyze teachers' activities, and to introduce innovative approaches. It also emphasizes that these processes are significant not only for personal development but also for the advancement of society and the country as a whole.

GEOGRAFIYA SABAQLARININ SĪPAT HĀM NATIYJELILIGIN TĀMIYINLEWDE KÓRGIZBELI QURALLARDĪN ĀHMIYETI

A.S.Nurlanov – *úlken oqıtrwshı*

Ājiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: tabiat, maktab, qit'a, geografiya, moddiy baza, ko'rgazmali qo'llanma, xarita, mineral, tog' xalqi, kinoprojektor, o'quv filmi.

Ключевые слова: природа, школа, материк, география, материальная база, наглядная пособия, карта, минерал, горная парода, кинопроектор, учебный фильм.

Key words: nature, school, continent, geography, material base, visual aid, map, mineral, mountain range, film projector, educational film.

Geografiya – tábiyat hám jámiyettiń óz-ara baylanısa rawajlanıwın kompleksli, kóp qırılı hár tárepleme uyreniwshi pánlerden esaplanadı. Geografiyalıq qabıqta júz beretuǵın litosfera plitalarınıń jılısıwı, materiklerdiń payda bolıwı, tawlardıń kóteriliwı, klimat poyaslarınıń tarqalıwı,

landshaftlardıń qalıplesiwi, topıraq, ósimlik hám haywanat dúnyasınıń payda bolıwı sıyaqlı tábiyiy geografiyalıq processler úyreniledi.

Tábiyattı úyreniw bul quramalı process bolıp oqıwshılardıń dúnyaǵa kózqarasın oyatadı. Mekteplerde oqıtılauǵın geografiya sabaqlarınıń

oqıw materialları mazmunın har qanday metodlar arqalı tek bilimler jınaǵın yadta tutıwdan ǵana emes, al, olardı isenimli dárejege aylandırıp sabaqtı jetilistiriwshi, oqıwshılardıń yadında uzaq waqt saqlap qalıwdı támiynleytuǵın kórgizbeli qurallar bolıp tabıladı.

Geografiya páninen sabaq alıp barılatuǵın oqıw bólmelerinde barlıq kerekli kórgizbeli qurallar, kartalar, taw jumısları hám minerallar, ósimlik, topıraq kollekcıyalari, hawa rayın baqlaw ushın kerekli meteorologiyalıq ásbap-úskenerleri, bunnan tisqari texnika qurallarınan, oqıw filmlerin kórsetiw ushın televizor, videomagnitafon hám kinoproektor, ekranda geografiyalıq suwretler proektsiyaların kórsetiw ushın diaproektor hám kadaskop, tábiyiy proceslerdi kórsetiwshi hár qıylı modeller bolıwı zárúr.

Tilekke qarsı házirgi geografiya oqıw bólmelerinde kópshilik kórgizbeli qurallar hám texnikalıq ásbap úskenerlerdiń jetispewshiligi sebepli teoriyalıq shınıǵıwlar karta hám prezintaciya usılında suwret hám tekst formasında alıp barılsa, ámeliy shınıǵıwlar tábiyattı baqlaw, hawa rayın baqlaw, orındaǵı ólshew jumısları hám tájiriyeberler ótkeriwdi ámelge asırıw derlik joqtıń qasında.

Keleshegimiz bolǵan jaslarımızdıń tálim hám tárbiyalıq intellektualıǵın rawajlandırıwǵa qaratılǵan oqıw tárbiya procesinde bilimlendiriwdiń innovaciyalıq forma hám usılların engiziw maqsetinde Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevtıń 2018-jul 5-sentyabrdegi “Xalıq bilimlendiriwın basqarıw sistemasın jetilistiriw haqqında”ǵı PP-5538 Pármanında házirgi mektep bilimlendiriwdegi bir qatar kemshilikler atap ótilgen [1:9].

Sonıń ishinde mektep bilimlendiriwiniń sıpatı, oqıtıwshılardıń bilim dárejesin hám pedagogikalıq sheberligin, xabar kommunikaciyalıq texnologiyaların qollaw hám materiallıq texnikalıq bazasınıń jeterli dárejede emesligi sınaǵa alınǵan edi.

Mektep baǵdarlamalarınıń quramalasqan túrleri házirgi kúnniń talabına say tálim-tárbiya beriwge oqıwshılardıń bilim hám kónlikpelerin rawajlandırıwǵa qayshı keledi. Oqıw jobasına kirgiziletuǵın materiallardı pedagogikalıq hám socialogiyalıq talaplarǵa say tańlap alınsa maqsetke muwapıq bolar edi. Sonıń ushında mektep jasındaǵı balalarǵa házirgi dáwir ilimi tarawlarınan jıynalǵan joqarı dárejedegi bilim beriw emes, al jaslardı kámil insan bolıp qalıpsiwine hám rawajlanıwına múmkinshilik beretuǵın zárúr bilimler menen tárbiyalıq kónlikpelerdi úyreniwge járdemlesiw bolıp tabıladı.

Házirgi zaman mekteplerinde tárbiyalıq protseslerdi basqarıw degende balalardaǵı tábiyat tárepinen berilgen unamlı qásiyetlerdi rawajlandırıw yamasa onıń sotsiallıq ortalıqta ózin unamsız tutıwın, tártipsizlik etpewin qadaǵalap barıw ǵana emes al hár

bir insannıń ózin ózi tárbiyalaytuǵın ózinde fizikalıq hám ruwxıy kúshlerdi mudamı rawajlandırıwshi zárúrlikti qalıplestiriw bolıp tabıladı [2:26].

Materiallıq bazalardıń mazmunına geografiya kabinetindegi kórgizbe qurallar, oqıw-tájiriye uchastkası hám janlı tábiyat obyektleri kiredi. Kórgizbeli qurallar oqıwshılardıń óz betinshe ámeliy hám laboratoriyalıq jumıslardı ámelge asırıwǵa geografiya kabinetindegi zamanagóy úskenerler menen tanısıp hám geografiyalıq maydandhada baqlaw júrgiziw arqalı teoriyalıq bilimnıń ámeliyatta qollanıwın bekkemlewge járdemlesedi.

Kórgizbelilik haqqında belgili pedagog alım K.D.Ushinskiy kórgizbelilik teoriyasın rawajlandırıwda hám onıń oqıwshılar bilim alıwdaǵı áhmiyetine sıpatlama berip bilay degen edi “balaǵa qanday bolmasın belgisiz bes sózli úyret, olar sol sózdi úyreniw ushın uzaq waqt qıynaladı hám waqtın ótkeredi. Al, súwretleri menen jigirma sózdi úyretseń bala sol waqtta barlıǵın ózlestiredi” K.D.Ushinskiy atap kórsetilgenindey kórgizbeli oqıtıwdıń paydası sonnan ibarat, oqıwshı sóz benen predmet arasındaǵı baylanıstı úyrenedi [5:290].

Geografiya páni boyınsha tusinik hám qubılıslardı oqıwshılardıń qabıllawın rawajlandırıw, baqlawdıń maqsetke baǵdarlanǵan hám shólkemlestirilgen procesine aylandırılıwı ushın hár bir temanı ózlestiriwde kórgizbeli qurallardan paydalanıp olar ústinde turaqlı jumıs alıp barıwdı talap etedi. Sezim, kóriw arqalı qabıllawdı rawajlandırıwda geografiya sabaqlarında kóz aldında keltiriwdi hám túsiniklerdi durıs qalıplestiriw maqsetinde qabıl etiletuǵın hárqıylı kórgizbeli qollanbalar úlken áhmiyetke iye.

Materikler hám okeanlar tábiyiy geografiyasın oqıtıw waqtında kórgizbelilikni támiynlewshi hár qanday illyustraciya hám plakatlarda, pribor, dawıshlı qurallarda kórsetiletuǵın janlı hám jansız obyektlerdiń úlken hár qıylı túrleri jatadı. İlimiy-texnikalıq progrestniń rawajlanıwı menen oqıw kabinetlerine kompyuter mashinaları hám oǵan baylanıshlı elektron oqıwlıqlar, sayt, DVD, SD diskalar kirip keldi. Mine, bul kórgizbelilik quralları menen támiynlengen geografiya kabinekti, janlı tábiyat múyeshi, oqıw-tájiriye uchastkası hám geografiyalıq maydanshaları oqıw sıpatın támiynlewshi tiykarǵı derekler bolıp tabıladı [3:43].

Materikler hám okeanlar tábiyiy geografiyası boyınsha kórgizbeli oqıw qollanbaları júdá hár qıylı bolıp keledi. Sabaqlardı úyreniw obyektlerinen ibarat bolǵan qollanbalardı úlken eki gruppaga natural predmetlerge hám oqıtıw ushın arnawlı túrde tayarlanılǵan predmetler menen qubılıslardıń súwretleniwine bóliwge boladı. Natural predmetlerge taw jumısları, minerallar, metallar, topıraqlardıń úlgeri, ósimlikler, haywanlar jatadı.

Natural predmetler ásirese materikler hám okeanlar tábiyiy geografiyasın oqıtıw ushın zárúr, sebebi olar

oqıwshılarda kóz aldığa keltiriwdi hám túsiniqlerdi predmetlerdiń ózlerin tikkeley seziw arqalı qabıllaw tiykarında payda etiwge múmkinshilik beredi.

Predmetti oqıwshılardıń barlıǵı jaqsılap kóriwi ushın, ol klass taxtasına jaylastırıladı yamasa muǵallimniń otıratuǵın stolınıń ústine biyigirek etip qoyıladı. Tiri haywanlardı demonstraciya jasap kórsetiw oqıwshılardıń olardıń tek sırtqı kórinisi ǵana emes, al júrislerin de, ádetlerin de olardıń shıǵaratuǵın seslerin de qabıllawǵa múmkinshilik beredi. Bul balalardıń sanasında eń tolıq hám anıq kóz aldığa keltiriwlerdi támiyinleydi. Súwretlep kórsetiletuǵın kórgizbeli qollanbalarǵa (súwretlemeler, diafilmler, diapozitivler) hám kólemlı qollanbalarǵa (modeller, maketler, mulyajlar) bólinedi. Ámeliy jumıslardı orınlaw maqsetinde úskene priborlardan tiodalit, nivelir, barometr, dojdomer hám t.b. paydalanıladı.

Oqıw filmleri-kinofragmentler, kinokalcovka, qozǵalmalı kórsetiwdi beredi. Reńli oqıw filmlerin kórsetiw arqalı filmdegi predmet hám qubılıslardı jan-jaqlama bay tásirler tiykarında qabıl etiwge járdem etedi. Oqıw filmlerin qollanıw procesinde bilimlerdi dawıslı hám kóriw uqıplılıqları nátiyjesinde ózlestiriw múmkinshiliklerine iye boladı. Oqıw filmleri arqalı keń oqıw informaciyasın alıwǵa da járdemlesedi.

Oqıw kartinaları-tegis qaǵaz betindegi kórgizbeli qollanbalar bolıp tábiyattıń qubılıs yamasa obyektleri súwretlengen boladı. Materikler hám okeanlar tábiyiy geografıyası sabaǵında hár qıylı hám hár túrdegi oqıw kartinaları qollanıladı. Mısalı «Sharshara», «Jıra», «Aralas toǵaylar», «Dala», «Tundra», «Taw», «Alap», «Delta» hám t.b.

Materikler hám okeanlar tábiyiy geografıyası sabaqlarında kóbinese qosımsha klass jumıslarında alıp barılatuǵın úlken diywalı súwretler albomlar qollanılsa, al, úlken súwretler bolmaǵan jaǵdayda hár bir oqıwshıǵa kórsetiliwi kerek bolǵan eń kishi formattaǵı súwretlerdi paydalanıwǵa boladı.

Materikler hám okeanlar tábiyiy geografıyası oqıtıw procesinde muǵallım oqıwshılardıń olardıń burın kórmegen kóplegen obyektleri menen qubılısları haqqında maǵlıwmat beredi. Biraq eń tásirsheń hám qızıqlı gúrriń de, ol jaqsı súwretler menen súwretlenip kórsetilmese, jetkilikli dárejede tolıq hám anıq kóz aldığa keltiriwdi bere almaydı [4:78].

Materikler hám okeanlardıń tábiyiy geografıyasın oqıtıwda globus tilluri ásbapları aytarlıqtay úlken áhmiyetke iye. Eger plan jer betiniń onsha úlken emes uchastkalarınıń iri masshtablı súwretleniwlerge ótiwge múmkinshilik berse onda globus jer betiniń durıs

konfigurası menen onıń tolıq súwretleniwini beredi. Al, tilluri ásbapı bul jerdiń quyash átirapında aylanıwın oqıwshılardıń kóz aldına keltiretuǵın ásbap bolıp esaplanadı. Geografıya maydanshasında shınıǵıwlar, klassta hám tábiyat qoynında baqlaw jumısları hám tájiriybeler ótkeriw oqıwshılardıń te

oriyalıq alǵan bilimlerin ámeliy konlikpelerin qalıplestirip olardıń yadında uzaq saqlanıwın támiynleydi.

Materikler hám okeanlar geografıyası sabaqlarında, sonday-aq kólemlı súwretleniwshi modeller túrinde keńnen qollanıw da áhmiyetli bolmaqta. Model bul predmettiń yamasa geografıyalıq obyektiniń barlıq detalların tákirarlawshı uqsas, biraq forması kishi predmet bolıp tabıladı. Modellerdiń úyretiwdegi áhmiyeti júdá úlken, sebebi tegis súwretlewden ayırmaslıǵı, olar úyrenilip atırǵan predmet yamasa obyekt haqqında keńislikte kóz aldığa keltiriwdi payda etedi.

Materikler hám okeanlar geografıyası sabaqlarında qumnan, saz ılaydan relieftiń kórinisin beretuǵın modeller jasaw ushın paydalanıladı, bul oqıwshılardıń kóz aldığa keltiriwlerine járdem beredi. Sabaq waqtında modellerden paydalanıw bul ásirese obyektlerdiń natural túrinde kórsetiw múmkin bolmaǵan jaǵdayda júdá áhmiyetli orın tutadı. Modeller tábiyatta kórilgenlerdi, kóz aldığa keltiriwlerdi bekkemlew quralı retinde xızmet atqaradı.

Geografıya páni boyınsha klastan tis jumıslarda tábiyat qubılısların baqlaw, topıraq, ósimlik qatlamların úyretiw, hawa rayın baqlaw, atmosferalıq qubılıslardı baqlaw, ólshew hám ósimlikler hám haywanatlar rawajlanıwı ústinen tájiriybeler alıp barıw ushın mektep qasında shólkemlestirilgen geografıyalıq maydanshalar derlik joqtıń qasında. Házirgi mektep geografıya xanalarında sabaqlardı alıp barıw dástúriy oqıtıw usıllarında kartadan paydalanıp awızeki túsindiriw metodları menen sheklenip, joqarıda ayılǵan kórgizbeli qurallardıń jetispewshiligi sebebli oqıwshılardıń sabaqqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın oyata almay atırımız.

Juwmaqlap aytqanda, mektep bilimlendiriwinde materiallıq bazalardı támiynlep, pedagog qanıgelerdıń bilimi hám tárbiyalıq iskerligin zaman talaplarına say durıs shólkemlestirip, oqıwshılardıń sabaqta erkin pikirlep, belsendiligi rawajlandırısaq keleshek jaslarımızdıń ana tábiyatımız hám jámiyet ortasındaǵı ózara tásir hám baylanıslarǵa ilimiy dialektik kózqarasın qalıplestirip sabaqtıń sapası hám nátiyjeliligine erisiwimizge keń múmkinshilikler jaratıladı.

Ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Xalıq bilimlendiriwini basqarıw sistemasın jetilistiriw haqqında»ǵı PP-5538 sanlı Parmanı. <https://lex.uz/docs/-3893445?ONDATE=30.12.2021>
2. Харчев А.Г. "Социология воспитания" -М.: 1990.
3. Абдуганиев И. "География дарсларида таълимнинг техника воситаларидан фойдаланиш". –Т.т: 2004.
4. Курбаниязов Р., Матсаидова С., Егамбердиев М. "Материклар ва океанлар табиий географиясини ўқитиш методикаси". –Ургенч: 2000.
5. Ushinskiy K.D. *Izbr.ped.soch.* -М.: 1977. Т. 2 -S. 290.

REZYUME. Maqolada o‘quvchilarning nazariy o‘zlashtirgan bilimlarini amaliyotda mustahkamlash, maktab geografiya darslarining sifati va samaradorligini ta‘minlashda ko‘rgazmali o‘qitishning ahamiyatiga oid ayrim masalalar muhokama qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается о некоторых вопросах о важности наглядных пособия, в укреплении теоретически полученных знаний учащихся в практике, обеспечивающих качеств и результативности школьных уроков географии.

SUMMARY. In the article mentioned the most important periods including the youth’s coming into existence as perfect person and the increasing of the consequences of education together with upbringing affairs on some points of the secondary schools.

BOLAJAQ OQÍTÍVSHÍLARDA ÁDEP-IKRAMLÍLÍQ KÓNLIKPELERDI JETILISTIRIWDE ETNOPEdagogIKALÍQ QÁDRİYATLARDÍN ÁHMIYETI

A.K.Pazlov – pedagogika ilimleriniñ kandidati, professor

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: bo‘lajak o‘qituvchilar, odob-axloq, qadriyat, ko‘nikma, etnopedagogika, xalq pedagogikasi, yosh avlod, muammo, etnopedagogik meros, etnik guruh, millat, kommunistik mafkura.

Ключевые слова: будущие преподаватели, этика, ценности, обычаи, этнопедагогика, народная педагогика, молодое поколение, проблема, этнопедагогическое наследие, этническая группа, нация, коммунистическая идеология.

Key words: future teachers, ethics, values, customs, ethnopedagogy, folk pedagogy, younger generation, problem, ethnopedagogical heritage, ethnic group, nation, communist ideology.

Kirisiv. Dúnyada bolip atırǵan quramalı processler, sóylesiwler, bir-birlerin túsinisiwler nátiyjesinde unamlı sheshimin tabıwı múmkin bolǵan máseleler, geypara mámleketlerde urıs qurallarınan paydalanıw, kúsh-kórsetiw, eki jaqtıń bir-birleri menen bolǵan urıslarınan máplenip qalıw, internet tarmaqlarınan anıq bolmaǵan, jalǵan maǵlıwmatlardı tarqatıw hám basqada usıǵan uqsas is-háreketler kem-kemnen háwij alıp atırǵanlıǵı hámmemizge belgili. Mine, bul kórinisler házirgi waqıtta jaslar minez-qulqında etnopedagogikalıq qadriyatlar járdeminde ruwxıy-ádep-ikramlılıq sıpatlardı qalıplestiriw, kónlikpelerin jetilistirip barıw zárúrligin keltirip shıǵaradı hám usı másele kúnniń eń aktual máselelerinen birine aylanıpta úlgerdi.

Respublikamızda keyingi waqıtlarda xalıq pedagogikasın etnopedagogika dep ataw dástúri orın ala basladı. Al, etnikalıq toparlardıń, xalıqtıń, millettiń basqalarǵa qaraǵanda ózine tán bolǵan ózgesheliklerin úyrenetuǵın ilimdi «etnopedagogika» termini menen atawdı birinshilerden bolıp G.N.Volkov usınǵan edi.

Mashqala ádebiyatlardı úyreniw, baqlaw, eske túsiriw, salıstırıw siyaqlı pedagogikalıq metodlardan paydalanılǵan halda úyrenildi.

Úyrenilgen ádebiyatlarımızǵa tiykarlangan halda ásirler dawamında qalıplesip, rawajlanıwın dawam etip atırǵan xalıqlardıń ótmishi, mádeniyatı, tálim-tárbiya tarawındaǵı jetiskenlikleriniń ájayıp durdanaları bizge xalıq pedagogikasi arqalı kelip jetkenligine isenimimizdi payda ettik. Xalıq pedagogikasi bolsa, rawajlanıw menen qalıplesiwdiń uzaq tariyxıy jolların basıp ótip, biziń dáwirimizge jetip hám ilimiy pedagogika payda bolaman degen sheshe jas áwladtı kamalǵa jetkiziwde birden bir tárbiya

mektebi xızmetin atqardı. Xalıq pedagogikasi máseleleri boyınsha bir qatar ilimpazlar monografiyalıq miynetlerin shıǵardı, sabaqlıqlar jazdı, dissertaciyalıq jumısların qorgap (Axiyarov K.Sh., Burxinov D.M., Volkov G.N., Izmaylov A.E., Syavavko E.I., Pirliev K., Hoshimov K., C.Ochil., Sheranova M., Farsaxonova D.h.t.b.) shıqtı.

Pedagogikalıq ádebiyatlarda, pedagogikalıq ilimizertlew jumıslarında tek ǵana etnopedagogika máselesine itibar berilip qoyilmastan, al, usı etnopedagogikalıq materiallardan, ondaǵı toplanǵan qadriyatlardan, úrp-ádet, dástúrlerden shańaraqta, ulıwma bilim beriw mekteplerinde, jámiyetlik orınlarda jaslarǵa tálim hám tárbiya beriw islerinde paydalanıp barıw unamlı nátiyjelerge eristiretuǵınlıǵı dálillenip atır. Bul materiallarda bolajaq muǵallimlerde tayarlawshı pedagogikalıq joqarı oqıw orınlarında etnopedagogikalıq qadriyatlardan paydalanıw hám anıq nátiyjelerge erisiw jolları haqqında da maǵlıwmatlar beriledi. Anıǵıraǵı, ilimpazlardan T.V.Anisenkova óz izertlew jumısında awıllıq mektep muǵallimlerin etnopedagogikalıq jaqtan jaqtan tayarlawǵa óz itibarın qaratsa [2], N.G.Arzamasceva [3] hám S.N.Fedorovalar [10] joqarı oqıw orınlarındaǵı bolajaq social pedagoglarda etnomádeniy kompetentlikti qalıplestiriw máselelerine kewil bóledi. O.I.Davidova bolsa mektepke shekemgi bilimlendiriw qánigeligi boyınsha bilim alıp atırǵan studentlerdi etnopedagogikalıq jaqtan tayarlaw máselesiniń sheshimin tabıwdı ılayıq dep esaplaydı [4].

Sonday-aq, D.R.Kerimova óz ilimiy jumısında Daǵıstanlı baslawısh mektep oqıwshılarına ekologiyalıq tárbiya beriw islerinde etnopedagogikalıq miyraslardıń tiykarǵı faktorlardıń

biri ekenligine kewil awdarsa [6], G.Yu.Nagornaya bolajaq baslawısh klass muǵallimleriniń oqıw procesinde etnopedagogikalıq mádeniyatın rawajlandırıwǵa ayrıqsha itibar qaratadı [8]. M.M.Mamadnosirova shańaraqtaǵı óspirim jasındaǵı qızlardı ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawda etnopedagogikanıń elementlerinen aqlǵa muwapıq paydalanıwdıń ózine tán pedagogikalıq ózgesheliklerin esapqa alıwdıń abzallıǵın uqtıradı [9].

Burın SSSR dep atalıwshı awqamnıń quramınan ajralıp óz aldına shańaraq tiklegen avtonomiyalı Respublika hám oblastlarda da óz xalqınıń pedagogikasın, etnomádeniyatın, qádrیاتların, úrp-ádet-dástúrlerin úyreniw hám olardan mektep oqıwshılarına ádep-ikramlılıq mazmundaǵı maǵlıwmatlardı beriwge, olardan jaslardı ulıwma bilim beriw mekteplerinde oqıp júrgen waqıtlarınan baslap-aq ruwxıy-ádep-ikramlı etip tárbiyalaw islerine baylanıslı bolǵan birqansha ilim-izertlew jumısları alıp barıldı. Olardan Buryatıyadan E.G.Nomogoeva, Osetiyadan A.G.Besaeva, Yakutiyadan A.Ketirine, Tájikstannan M.M.Mamadnosirova, V.Madjidova, A.Nurov, Cheboksarıdan L.E.Pasmurova, Rossıyadan N.V.Perchun, Karachaidan A.M.Bairamukova, Dagestannan R.S.Israfilovlar ózleriniń doktorlıq hám kandidatlıq dissertaciyaların jaqlap shıqtı. M.A.Petrenko, A.D.Bezborodova hám A.M.Grizlovalar ózleriniń ilimiy miynetinde etnopedagogikalıq qádrیاتlardı jeke adamdı ruwxıy-ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawdıń quralı dep esapladı.

Respublikamızda da Ğárezsizliktiń sharapatı menen xalqımız etnopedagogikasın, xalıq pedagogikasın izertlew islerine keń jol ashıldı. Qaraqalpaq xalıq pedagogikasın izertlewge baylanıslı J.Bazarbaevtıń, Ó.Álewovtıń, A.Pazılovtıń, P.Shılmanovtıń miynetleri járiyalandı. «Qaraqalpaq etnopedagogikası» atlı miyette «Qaraqalpaq xalıq pedagogikası xalqımızdıń tálim-tárbiya tarawında pútkil ómir boyı dóretken biybaha ámeliy tárbiya durdanası» [7] sanaladı degen ájayıp pikirler berildi. Avtorlardıń kórsetiwı boyınsha qaraqalpaq etnopedagogikası óziniń qalıplesiw hám rawajlanıw barısında uzaq dawam etken tariyxıy jollardı basıp ótti hám ilimiy pedagogika payda bolaman degenshe, onnan keyingi waqıtlarda da jas áwlad tárbiyasında tiykarǵı joldı kórsetip turatuǵın tárbiya mektebi xızmetin atqardı.

J.Bazarbaev hám Ó.Álewovtıń «Maverennaxr xalıqlarınıń pedagogikası» atlı oqıw baǵdarlaması, P.Ábdimuratovtıń «Qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádet, dástúrleri hám olardıń jaslar tárbiyasındaǵı áhmiyeti», Á.Tájimuratovtıń «Qaraqalpaq xalıq pedagogikası» atlı miynetleri jariqqa shıqtı. Bul miynetlerde qaraqalpaq xalqınıń tálim hám tárbiya máselesindegi neshshe ásirler dawamında toplanǵan bay maǵlıwmatları, ámeliy tárbiya metodları hám

usılları, ayırım mashqalalarında sáwlelendirildi.

Nátiyjeler. Pedagogika pání boyınsha dúzilgen túsindirme sózlikte kórsetiliwi boyınsha “Ádep-ikramlılıq, - jámiyette qabıllanǵan jámiyetshilik pikiri menen maqullanǵan process.

Ádep-ikramlılıq - adamlardıń bir-birlerine, shańaraǵına, jámiyetke bolǵan múnábetlerinde júzege shıǵatuǵın is-háreketleri, minez-qulqları, ádeplilikleri kompleksi” [11] sanaladı.

Jaslardı ruwxıy-ádep-ikramlılıq jaqtan salamat etip tárbiyalaw isleri hár bir xalıqtıń ótmishi, ótkendegi mádeniy turmısı, tálim hám tárbiya máselesindegi aldınıǵı is tájiriybeleri menen tıǵız baylanıslı. Sebebi, «Hár qaysı xalıq yaqı milllettiń oy pikiri, turmıs tárizi, ruwxıy kóz-qarasları óz-ózinen, bos jerde qalıplespeytuǵınlıǵı belgili» [5].

Etnopedagogika ózinde xalqımızdıń ulıwma insanıyılıq hám milliy qádrیاتları, toplanǵan etnomádeniy durdanalarına tiykarlanıp jaslardı ruwxıy-ádep-ikramlılıqqa tárbiyalaw islerinde ózine tán etnikalıq ayırmashılıqlardı da sáwlelendiredi. Uzaqqa barmay-aq ózlerimizdiń baqlawlarımız hám salıstırmalı úyreniwimiz nátiyjesinde alınǵan maǵlıwmatlardı keltirip kóreyik. Máselen, ózbek tuwısqanlarımızdıń qádrیاتları boyınsha úyine miyman kelgende aldına burın sındırılmaǵan nandı ákelip sındırıp qoyadı. Qaraqalpaqlar nannıń zaya bolıwınıń aldın alıw maqsetinde nandı sındırıp qoymaydı. Ózbeklerde bir urtlam chay ishıp ketpese, qaraqalpaqlarda nan awız tiyip ketpese uyat sanaladı. Ózbeklerde kópshilik bolıp bir chaynekten chay ishipte otıra beredi, al, qaraqalpaqlarda adam basına bir chaynek chay berilmese kewli kenshimeydi. Ózbeklerde palawdı kóbinese piyshembi kúnleri pisirse, qaraqalpaqlarda tez-tezden pisire beredi. Ózbeklerde úydiń iyesi yamasa miymanlardan birewi sırtqa shıǵıp ketip, miymanlar otırǵan jayǵa qaytıp kirse «Assalawma aleykum» dep sálem berip kiredi, al, qaraqalpaqlarda bir sálemleskennen keyin sırtqa on ret shıǵıp qaytsada qayta-qayta sálem berip otırmaydı.

Türkmen aǵayınlerimizde burınları uzatılatuǵın qızlar kúyewiniń úyine alıp barılatuǵın dáskelerdiń ishinen gilemdi, kórpe, kórpeshe, dastıq hám basqalardı neshshe jıllar otırıp ózleri tayarlaǵan bolsa, qaraqalpaq qızlarında qara úyge tiyisli dáskelerdi ózleri tayarlaǵan. Qazaq aǵayınlerdiń qızları bolsa qonaqqa arnap soylıǵan janlıqtıń múshelerinen tabaq jasawda elege shekem heshkimnen qalıspaydı. Orta Aziya xalıqlarınıń barlıǵında da turmısqa shıǵatuǵın qızlardıń hámmesi barǵan jerinde ata-enesin, kúyewin, onıń tuwǵan-tuwısqanların húrmetlewge úyretiledi.

Mine, usıǵan uxsas mısallar basqa xalıqlardıńda etnopedagogikasınan orın alatuǵınlıǵın inabatqa alıp ilimpazlar chechen, Amur kazakları, bashkir, tuva, chuvash, karachay-balkar, mari, xantı-mansi, altay,

dağıstan, russ hám basqada xalıqlardıń etnopedagogikası hám onıń tiykarında mektepke shekemgi jastağı balalardan baslap, joqarı oqıw ornı studentleri arasında da óz xalıqlarınıń wákillerine tiyisli bolǵan etnopedagogikalıq materiallardan paydalanıw arqalı tárbiyalıq jumislardı shólkemlestiriwdi maqsetke muwapıq dep esaplaydı.

Demek, xalqımızdıń etnopedagogikası materiallarınan ornın paydalanıp barıw eń áhmiyetli wazıypalardıń birinen sanaladı. Sebebi, insaniyattıń barlıq urpaqları xalıq pedagogikası mektebinen etnopedagogikanıń ájayıp úlgilerinen sanalǵan qádratlarımızdıń úlgileri tiykarında tálim-tárbiya alıp er jetti. Toplangan bilim hám tálim-tárbiya tajiriybeleri, ruwxıy baylıqları úlken áwladtan kishkene áwladqa awız-eki pedagogikalıq qollanba sıpatında miyras etip qaldırıldı.

Tariyxqa kóz jiberip qarasaq etnikalıq toparlardıń, xalıqtıń, millettıń payda bolıwları jas áwlad tárbiyasın rawajlandırıwǵa, tárbiya jumisları mazmunın turaqlı túrde jańa mazmunlar menen bayıtıp barıwǵa tiykar jaratqan. Tárbiya tarawında ayrıqsha, ózine tán ózgeshelikler payda bolıp, ósip-rawajlanıp baratırǵan jas áwladta ulıwma insaniyılıq qádrیاتlar hám etnopedagogikamızǵa baylanıslı bolǵan milliy pazıyletlerdi tárbiyalawǵa ayrıqsha itibar berilgen, aldınǵı tájiriybeler júzege kele baslaǵan, olar ulıwmalastırılǵan. Nátiyjede, dúnyadaǵı basqa xalıqlar siyaqlı xalqımızdıń ózine ǵana tán bolǵan qaraqalpaq xalıq pedagogikası qalıplese baslaǵan.

Degen menen, xalqımız etnopedagogikasın úyreniw kommunistlik ideologiya húkim súrip turǵan bir waqıtları itibardan shette qaldı. Milliy qádrیاتlarımızdı, úrp-ádet, dástúrlerimizdi, mádeniyatımızdı, ayrım milliy oynılarımızdı tálim-tárbiya islerinde paydalanıwǵa derlik ruxsat berilmedi. Olar ashıqtan ashıq qısımǵa ushıradı. Qadaǵan etildi. Mektep baǵdarlamalarına kirgizilmedi. Onıń ornına Evropanıń, russ xalqınıń ádebiyatın, mádeniyatın, tariyxın, pedagogikasın, psixologiyasın úyreniw isleri zorlıq penen kirgizildi.

Burınları úyge kirgende de, shıqqanda da oń ayaqtan baslap kirip hám shıǵılıwı, dasturxanda qalǵan nannıń usaqların musorga taslamay, qolına jıynap alıp jep qoyıwdıń «sawap» dep esaplanıwı, nan japqan jeńgeylerdiń, qız-kelishkeklardıń tandırdıń tusınan ótip baratırǵanlarǵa nan awız tiydirmese uyat bolatuǵınlıǵı (Tandır japqan jeńgeylerden bar mirát, ilajıń joq awız tiymey ótiwge. I.Yusupov), nandı orınsız isirap qılmaw ushın úyine kelgen miymanlardıń aldına nandı sındırmay qoyıwı, kerek adamnıń nandı óziniń sındırıp jewi, kelinlerdiń azanda erte turıp qayın atası menen qayın enesine chay qaynatıp beriwleri (Erte turıp azanda, atań menen enenıń, chayın qaynat kelinshék. Bet ashardan), qaynata, qaynane, qayın, qaynaǵa,

biykesh, abıslarınıń húrmetin ornına qoyǵanlıǵınıń tımsalı sipatında ózine qolaylap at qoyıp alatuǵınlıǵın (Sarqıramanıń ber jaǵında, sıldıramanıń ar jaǵında, ulıma mańıramanı jey jaq. Kelinniń túsindiriwinen. (...Jılǵabay, Qasqırbay, Qozıbay degen qaynaǵalarınıń atları bolǵanı ushın olardıń atların keltirmegendegi kúni), awqattan keyin, jolǵa atlanarda, sapardan kelip jasıúlkenge sálemge kelgende jasıullınıń pátiya beriwi, jasıullınıń aqlıq-shawlıqlarına at qoyıwı, onıń shawlıqtıń alaqańnan may jalawı, toy-merekelerde qız-kelinsheklardıń taq turıp nan-bawırsaqlarǵa aylanıswı, er adamlardıń úlkeninen-kishkenesine shekem xızmette bolıwları, toy-merekelerdi basqarıwshı biylerdiń tapsırmalarınıń hámme ushın májbúriyiligi, úyge qonıqqa kergen miymanlardıń qolına suw alıwlar, kelinlerdiń tabaq alıwları, pátiyaǵa qol jayıwları, qız uzatıw, kelin túsiriw toyları, qullası hámmeside oǵada bay tárbiyalıq áhmietke iye bolıp, qaraqalpaq etnopedagogikasınan ornın alǵan.

Degen menen usınday oǵada ullı tárbiyalıq áhmietke iye bolǵan etnopedagogikalıq miyraslarımız ǵárezsizligimizden aldınǵı jılları durıslap qádirlenbedi, shala orıslasıp baslaǵan jaslarımız «pátiya waqıttı aladı» dep túsindi, nannıń usaqların terip jewge umtılganlardıń ústinen kúldi, úyge kirgende shıqqanda dus kelgen ayaǵınan paydalandı, azanda ata-enesiniń chayın qaynatıwdıń ornına ata-eneleri kelinniń chayların qaynattı, nan awız tiygiziw dástúri joǵala basladı. «Tariyxıy miyrastı asırıp-abaylaw, olardı úyreniw hám áwladlardan áwladlarǵa qaldırıw...» [1:29] kerekligin hesh kim túsingisi kelmedi. Tek ǵana ǵárezsizligimizdiń sharapatı menen bul másele «...mámleketimiz siyasatınıń eń áhmiyetli baǵdarlarınıń biri»ne [1:29] aylandı.

Al, mámleketimiz óz ǵárezsizligine eriskennen keyin ruwxıylıǵımızdıń qayta tikleniwine jol ashıldı. Sebebi, «Ruwxıy dúnya – insannıń, xalıqtıń, jámiyettiń, mámleketiń kúsh qúdireti» [7:6] ekenligine isenim arttı.

Házirgi waqıtta joqarıda atap ótilgen etnopedagogikalıq qádrیاتlardı úyreniw isleri ótmishtegi etnomádeniy bilimlendiriw haqqındaǵı aldınǵı hám milliy pedagogikalıq oylardıń shıǵısın hám tárepleme tallaw imkániyatın beredi. Bul úyreniletuǵın etnopedagogikalıq qádrیاتlarǵa baylanıslı materiallar bolajaq pedagogikalıq kásip iyelerine nelerdi beredi?

Birinshiden, etnopedagogikalıq qádrیاتlar járdeminde bolajaq oqıtıwshılar ádep-ikramlılıq kónlikpelerdi rawajlandırıwdıń sotsial-pedagogikalıq záruriyatlıǵın, shaxstıń tálim tárbiyasında tutqan ornın hám pedagogikalıq-psixologiyalıq imkániyatların anıqlaw múmkinshiligine iye boladı.

Ekinshiden, bolajaq oqıtıwshılar aldımennen ózlerinde ádep-ikramlılıq kónlikpelerdi

rawajlandırıwdıń pedagogikalıq shart-sharayatların, basqışların anıqlastırıp aladı hám olardan paydalanıw mazmunın ózbetinshe belgilew sharapatına miyasar boladı.

Úshinshiden, ózlerindegi ádep-ikramlılıq kónlikpelerdi rawajlandırıwda etnopedagogikalıq qádriyatlardan paydalanıwdıń mazmunın, formaların, quralların hám metodların ózbetinshe anıqlaydı.

Tórtinshiden, bolajaq oqıtıwshılar ózlerinde ádep-ikramlılıq kónlikpelerdi rawajlandırıwğa baǵdarlangan tájriybe sınaw jumsların shólkemkestiriw metodikasın jaratadı.

Juwmaqlap aytqanda etnopedagogikalıq qádriyatlardı úyreniw hám onıń materiallarınan tárbiyalıq jumslarda, ásirese, bolajaq oqıtıwshılarda ádep-ikramlılıq kónlikpelerdi jetilistiriw islerinde paydalanıw – bul ótken dáwirge qaytıw emes. Kerisinshe, xalqımızdıń abaylap, qásterlep, usı waqıtqa shekem ózinde saqlap, keyingi áwladlarǵa jetkerip bergen altınnan ziyat qádriyatlarınń bahalılıǵın túsiniw hám onı tárbiyalıq islerimizde paydalanıp, jetilistiriw barıw bolıp esaplanadı. Nátiyjede ádep-ikramlılıq kónlikpelerdi qalıplestiriwde onıń áhmiyeti kúnnen-kúнге artıp bara beredi.

Ádebiyatlar

1. Shavkat Mirziyoyev. Islom hamkorlik tashkiloti Tashqi ishlar vazirlari kengashi 43-sessiyasining ochilish marosimidagi nutq. 2016- yil 18-oktyabr. / Milliy taraqqiyot yo'limizni qatiyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. –Toshkent: «O'zbekiston» NMIU 2017. 29-b.
2. Анисенкова Т.В. Этнопедагогическая подготовка учителя к работе в сельской школе [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. Наук. – Смоленск: 2000.
3. Арзамасцева Н.Г. Формирование этнокультурной компетентности будущих социальных педагогов в вузе Автореф. дис. ...канд. пед.наук. – М.: 2000.
4. Давыдова О.И. Этнопедагогическая подготовка студентов – будущих специалистов дошкольного образования. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Барнаул : Барнаульский гос. пед. ун-т, 2000.
5. Каримов И.А. Жоқары мәнаўият – жеңилмес күш. И.Каримов. – Т.: «Манаўият», 2008. 7-б.
6. Керимова Д. Р. Этнопедагогическое наследие как фактор экологического воспитания младших школьников Дагестана. Автореф.дис. . канд.пед.наук. -М.: 1995.
7. Қарақалпақ этнопедагогикасы. Педагогикалық институт талабалары ушын оқыў қолланбасы. - Нөкіс: «Bilim», 2010. 128 б.(8)
8. Нагорная Г.Ю. Развитие этнопедагогической культуры будущих учителей начальных классов в учебном процессе: Дисс...канд. пед. наук. – Ставрополь: 1998. –С. 209.
9. Мамадносирова М.М. Педагогические особенности использования элементов этнопедагогики в нравственном воспитании девочек –подростков в семье. Автореф.дисс. ...канд.пед.наук. –Душанбе: 2020.
10. Федорова С.Н. Формирование этнокультурной компетентности будущих педагогов [Текст] : дис. ...д-ра пед. наук / С.Н. Федорова. – М.: 2006. -С. 520.
11. Хасанбаев Ж., Туракулов Х., Ҳайдаров М., Хасанбаева О. Педагогика фанидан изохли луғат. -Т.: “Фан ва технология”, 2008. 41-б.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада бо‘лажак о‘қитувчиларда одоб-ахлоқ ко‘никmalarini takomillashtirish ishlarida etnopedagogik qadriyatlardan foydalanish bo‘yicha olib borilgan tadqiqot ishlari, muammolari, kuzatish natijalari qiyosiy tarzda bayon qilinadi va uning ahamiyati ko‘rsatib o‘tiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье сопоставительно излагаются исследовательская работа, проблемы, результаты наблюдения по использованию этнопедагогических ценностей в работе по совершенствованию нравственных навыков у будущих учителей и показывается ее значение.

SUMMARY. The article comparatively describes the research work, problems, and results of observation conducted on the use of ethnopedagogical values in the work of improving the moral skills of future teachers, and shows its significance.

MAMLAKATIMIZDA INKLYUZIV TA'LIMNING HOZIRGI HOLATI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

G.N.Pirniyazova – o‘qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: integratsiya, inklyuziya, insonparvarlik, moslashtirish, maktab, maxsus ta’lim, inklyuziv ta’lim, inklyuziv sinf, korreksion sinf, maxsus pedagog.

Ключевые слова: интеграция, инклюзия, гуманизм, адаптация, школа, специальное образование, инклюзивное образование, инклюзивный класс, коррекционный класс, специальный педагог.

Key words: integration, inclusion, humanism, adaptation, school, special education, inclusive education, inclusive class, correctional class, special pedagogue.

Kirish. Inklyuziv so‘zi inglizcha so‘z bo‘lib, o‘quvchilarni umumta’lim maktablarida sog‘lom inklusif – qo‘shish, birlashtirish ma’nolarini anglatadi. Mazkur atama alohida ehtiyojga ega bo‘lgan bolalar bilan qo‘shib birgalikda o‘qitish jarayonini ifodalaydi

Hozirgi kunda bu soʻz nafaqat taʼlim, balki insonning jamiyatdagi oʻrni haqidagi yangi nuqtai nazarni aks ettiruvchi atamaga aylanmoqda. Inklyuziya zamonaviy taʼlimni rivojlantirishning Markaziy gʻoyasi boʻlib, jamiyatimizdagi chuqur ijtimoiy va qiymat oʻzgarishlariga taʼsir qiladi. Inklyuziya oʻz ichiga olgan jamiyat gʻoyasiga asoslanadi. Bu shuni anglatadiki, har qanday odam (boshqa irq, eʼtiqod, madaniyat, nogiron) ijtimoiy munosabatlarga kiritilishi mumkin. Ushbu qoʻshilish jamiyatning barcha aʼzolarining manfaatlariga, mustaqil yashash qobiliyatining oʻsishiga, barcha faoliyat turlarida huquqlarining tengligini taʼminlashga yordam berishi muhimdir. Buning ortida chuqur falsafiy muammo bor - "men va boshqasi" munosabatlari muammosi, ijtimoiy oʻzaro taʼsir sharoitida ongimizni shakllantirish muammosi.

Adabiyotlar tahlili. Inklyuziv maktabning maqsadi hamma oʻquvchilarga ijtimoiy hayotda, jamoada va jamiyatda faol ishtirok etishga imkon yaratib berish va jamiyatning bir aʼzosi sifatida bir-birlariga yordam berish, shu bilan birga toʻlaqonli aloqalarni taʼminlashdan iborat. Bu shunday bebaho qatʼiy talabki, bunda hamma maktab va jamiyat aʼzolari bir-biri bilan bogʻliq va oʻquvchilar nafaqat bir-birlari bilan taʼlim jarayonida oʻzaro aloqada boʻladilar, balki auditoriyalardagi qabul qilinadigan jarayonlarda ham bir-birlarini qoʻllab-quvvatlaydilar. Inklyuziv taʼlimning maqsadi — alohida taʼlim ehtiyojlari boʻlgan oʻquvchilar uchun maktabda maxsus vosita va metodlarni qoʻllash orqali maxsus pedagoglarni jalb etgan holda toʻliqsiz moslashtirilgan taʼlim muhitini yaratish, ularning jamiyatga samarali moslashuvi hamda toʻlaqonli uygʻunlashuviga xizmat qiladigan sifatli umumiy oʻrta taʼlim berishni taʼminlashdan iborat.

Maktablar alohida taʼlim olish ehtiyoji boʻlgan bolalar va ularning ota-onalariga korreksion pedagogik yordam olishida va kasbga yoʻnaltirishda har tomonlama yordam koʻrsatadi.

Inklyuziv taʼlimning vazifalari quyidagilardan iborat:

rivojlanishning turli imkoniyatlariga ega boʻlgan oʻquvchilar uchun har qanday kamsitilishni istisno qiladigan, barcha bolalarga teng munosabatda boʻlishni taʼminlaydigan yagona moslashtirilgan ijtimoiy muhitni yaratish;

jamoatchilik hamda taʼlim jarayonining barcha ishtirokchilarida alohida taʼlim ehtiyojlari boʻlgan oʻquvchilar muammolariga nisbatan bagʻrikenglik munosabatini shakllantirish;

taʼlim jarayonida sogʻlom bolalar bilan bir qatorda alohida taʼlim ehtiyojlari boʻlgan bolalarning aqliy va ijtimoiy salohiyatlarini rivojlantirish;

barcha oʻquvchilar uchun davlat taʼlim standartlariga muvofiq umumiy oʻrta taʼlim dasturlarini oʻzlashtirish uchun imkoniyat yaratish;

oʻquvchilarning har tomonlama rivojlanishi, emotsional-irodaviy sohasi, bilish faoliyatini faollashtirish, ijtimoiy koʻnikma va salohiyatini shakllantirish uchun shart-sharoitlar yaratish;

alohida taʼlim ehtiyojlari boʻlgan bolalarni tarbiyalayotgan oilalarga maslahat yordami berish hamda ota-onalarni farzandlariga taʼlim-tarbiya berish, pedagogik texnologiyalar, taʼlim-tarbiya metod va vositalarini qoʻllash sohasida xabardorlik darajasini oshirish, ularni psixologik-pedagogik jihatdan qoʻllab-quvvatlash; [1,3].

Mamlakatimizda hozirgi kunda taʼlim siyosati doirasida inklyuziv taʼlimni rivojlantirish masalasiga alohida eʼtibor keltirilmoqda. Bundan tashqari inklyuziv taʼlimni joriy etish va alohida taʼlim ehtiyoji mavjud bolalarni qamrab olish masalasi YuNISEFning Oʻzbekistondagi eng muhim ustuvor yoʻnalishlaridan biridir. Olib borilayotgan ishlar doirasida ajoyib natijalar bilan bir qatorda, tengsizlik hali ham davom etayotganini koʻrish mumkin. Bu, ayniqsa, qishloq joylaridagi maktabgacha yoshdagi bolalar va imkoniyati cheklangan bolalarga nisbatan seziladi. YuNISEF ushbu masalalarga alohida eʼtibor qaratib, taʼlim sifatini oshirishga harakat qilmoqda. 2025 yilga borib Oʻzbekiston maktablarning kamida 51 foizini inklyuzivlikka erishishni maqsad qilib qoʻygan. Bundan tashqari, bolalar uchun xavfsiz, xavfsiz va inklyuziv taʼlim muhitini yaratish respublika rivojlanishining ustuvor yoʻnalishlaridan biridir. Ushbu maqsadlar uchun 3 yil davomida 600 million AQSH dollaridan ortiq mablagʻ jalb etilishi rejalashtirilgan. Bu vazifa 2020-2025-yillarda inklyuziv taʼlimni rivojlantirish konsepsiyasi doirasida amalga oshirilmoqda. Masalan, 2022-oʻquv yilida Oʻzbekistonning barcha viloyatlaridagi 225 ta umumtaʼlim maktabi imkoniyati cheklangan bolalar uchun oʻz eshiklarini ochdi.

Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 13-oktabrda qabul qilingan 638-son "Alohida taʼlim ehtiyojlari boʻlgan bolalarga taʼlim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash toʻgʻrisida"gi qaror asosida inklyuziv taʼlimni targʻib va tashkil etish tartibi belgilanadi. Ushbu qarorga asosan inklyuziv taʼlimning maqsadi alohida taʼlim ehtiyojlari boʻlgan oʻquvchilar uchun maktabda maxsus vosita va metodlarni qoʻllash orqali maxsus pedagoglarni jalb etgan holda toʻliqsiz moslashtirilgan taʼlim muhitini yaratish, ularning jamiyatga samarali moslashuvi hamda toʻlaqonli uygʻunlashuviga xizmat qiladigan sifatli umumiy oʻrta taʼlim berishni taʼminlashdan iborat [2,4].

"Inklyuzivlik"ning oʻzi, xususiyatlaridan qatʼi nazar, mutlaqo barcha odamlarni toʻliq ijtimoiy hayotga kiritish jarayonidir. Inklyuziv taʼlim - bu barcha bolalar umumiy taʼlim tizimiga kiritilgan oʻquv jarayoni. Bu yerda "barcha bolalar" ni, yaʼni jismoniy, aqliy, intellektual, madaniy, etnik, til va boshqa

xususiyatlaridan qat’i nazar, aniq ta’kidlash muhimdir.

Bu shuni anglatadiki, bolalar o’z yashash joylarida ta’lim olish uchun teng imkoniyatlarga ega. Umumta’lim maktablari alohida ta’lim ehtiyojlarini hisobga oladi va o’quvchilarga zarur maxsus yordam ko’rsatadi. Va nihoyat, barcha bolalar tengdoshlari bilan teng ravishda o’rganishlari, rivojlanishi, ijtimoiylashishi va bir-biriga bag’rikenglikni o’rgatishi mumkin. Qaysidir ma’noda, "inklyuziv ta’lim" ni mafkura deb atash mumkin, chunki kontseptsiya barcha bolalar turli xil ta’lim ehtiyojlariga ega bo’lgan shaxslar ekanligi haqidagi g’oyaga asoslanadi. Shunda ta’lim tizimi oldida turgan vazifa turli ehtiyojlarni qondirish uchun moslashuvchanroq bo’lgan o’qitish va o’rganishga yondashuvni ishlab chiqishdir.

2020-yilda O’zbekistonda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi qabul qilingan. Birinchi bosqichlarda u alohida maktablar va hududlarda eksperimental sinflarni, masalan, alohida ta’limga muhtoj bolalar uchun boshlang’ich asosiy tuzatish sinflarini yoki 9-sinf o’quvchilari uchun ixtisoslashtirilgan guruhlarini ochishni o’z ichiga oldi. Konsepsiyaga muvofiq, 2021-2022-o’quv yildan boshlab ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalarida 11 yillik majburiy umumiy o’rta ta’lim, ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalarining 10-11-sinf o’quvchilarini kasbga o’rgatish maqsadida kasb-hunarga o’rgatish kurslari tashkil etildi.

Shuningdek, Respublika o’quvchilarni kasbga yo’naltirish va psixologik-pedagogik diagnostika markazida "Inklyuziv ta’lim laboratoriyasi" tashkil etildi. Uning vazifalariga umumta’lim maktablarida inklyuziv ta’lim uchun shart-sharoitlar yaratish, inklyuziv ta’lim sifati va samaradorligini aniqlash mezonlarini ishlab chiqish, shuningdek, ularning amalga oshirilishini nazorat qilish kiradi.

Inklyuziv ta’limning o’ziga xos xususiyati shundaki, u o’quv dasturiga emas, balki bolalarga qaratilgan. Bunga har bir bolaning, shu jumladan nogironligi bo’lgan va qo’shimcha yordamga muhtoj bo’lgan bolalarning ehtiyojlarini qondiradigan pedagogika orqali erishiladi. O’zbekistonning yangi ta’lim tizimi o’quvchilarga shunchaki akademik bilimlarni singdirish emas, balki ularda kundalik hayotda va kelajakda zarur bo’ladigan ko’nikmalarni shakllantirishga qaratilgan. Tizim erkin muloqot qila oladigan, fikrlaydigan, hayotdagi har qanday masala va muammolarga ijodiy yechim topadigan, jamoada

ishlay oladigan yoshlarni kamol toptirishga qaratilgan. Bu "4K" modeli (aloqa, hamkorlik, tanqidiy fikrlash va ijodkorlik) asosida yaratilgan yangi darslik dasturi bilan mustahkamlangan. Tizimga inklyuziyani rivojlantirish O’zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi zimmasiga yuklatilgan. Endilikda ta’lim muassasalarida imkoniyati cheklangan shaxslar uchun qulay yashash sharoitlarini yaratish, shuningdek, maxsus kadrlar tayyorlash vazifasi qo’yildi [3,5].

Mutaxassislarni ishlashni davom ettirishga rag’batlantirish va yangi o’qituvchilarni jalb qilish muhimdir. Shunday qilib, inklyuziv ta’lim sinflari o’qituvchilariga alohida ish sharoitlari uchun oylik ustama to’lanadi. Sinfda alohida ta’limga muhtoj bo’lgan bitta bola uchun - rasmiy ish haqining 10%.

O’zbekistonda turli loyihalar amalga oshirilmoqda. Masalan, o’tgan yili O’zbekiston "Inklyuziv ta’lim" loyihasini amalga oshirishni boshladi. Loyiha doirasida inklyuziv ta’lim bo’yicha mavjud metodologiya tahlili boshlandi, YuNISEF va boshqa ko’plab yetakchi xorijiy tashkilotlarning amaliyotchi ekspertlari umumta’lim maktablarida to’siqlarsiz muhit yaratish bo’yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqish uchun jalb qilindi;

MT Bolalar jamg’armasi YuNISEF O’zbekistonga inklyuziv ta’lim tizimini yaratishda yordam ko’rsatadi. Hamkorlik davomida bir qator muvaffaqiyatlarga erishildi, masalan, YuNISEF Xalq ta’limi vazirligining inklyuziv ta’limda defektolog va psixologlarning roli to’g’risidagi me’yoriy-huquqiy hujjatlari loyihalarini ishlab chiqishga hissa qo’shdi. Bundan tashqari, YuNISEF yordami bilan inklyuziv ta’lim bo’yicha 5 yillik ish rejasini ta’lim sektorining umumiy rejasiga kiritishni ta’minladi [4,6].

Konstitutsiyada davlat tomonidan bepul umumiy o’rta va boshlang’ich kasb-hunar ta’limi kafolatlanishi belgilab qo’yilgan. Maxsus ta’limga muhtoj bolalar uchun ta’lim tashkilotlari inklyuziv ta’lim va tarbiyani ta’minlaydi.

Xulosa. Davlat tomonidan inklyuziv ta’limni shakllantirish bo’yicha ko’rilayotgan choratadbirlarga qaramay, ishni xalqning o’zi olib borishi kerak. Jamiyatda nogironlarga nisbatan ko’plab stereotiplar mavjud bo’lib, bu tizimning rivojlanishiga salbiy ta’sir ko’rsatmoqda. Shunday ekan, jamiyat qanchalik bag’rikeng bo’lsa, dasturlarni amalga oshirish shunchalik oson bo’ladi. Va, eng muhimi, bolalarning xususiyatlaridan qat’iy nazar, umumiy tilni topish osonroq bo’ladi.

Adabiyotlar

1. O’zbekiston Respublikasining Qonuni /"Nogironligi bo’lgan shaxslarning huquqlari to’g’risida"gi O’RQ-641-son 15.10.2020.
2. O’zbekiston Respublikasining «Bola huquqlarining kafolatlari to’g’risidagi Qonuni». -Toshkent: 2008.
3. Goipova N.B. Inklyuziv ta’lim. Gospital pedagogika: darslik. -Namangan: 2024, 252-b.
4. Shomaxmudova R. «Maxsus va inklyuziv ta’lim». –Toshkent: «Chashmaprint» 2011.

REZYUME. Ushbu maqolada mamlakatimizda inklyuziv ta'limning hozirgi kundagi holati, qabul qilingan meyoriy-huquqiy asoslari, inklyuziv ta'lim ishtirokchilari uchun yaratilgan sharoitlar hamda hozirgi kunga qadar inklyuziv ta'limga qamrab olingan alohida ta'lim ehtiyoji mavjud bolalarning ko'rsatkichlari tahlil qilingan va nazariy ma'lumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проанализировано современное состояние инклюзивного образования в нашей стране, принятая нормативно-правовая база, условия, созданные для участников инклюзивного образования, а также показатели детей с особыми образовательными потребностями, включенных в инклюзивное образование до настоящего времени, и даны теоретические сведения.

SUMMARY. In this article, the current state of inclusive education in our country, the adopted regulatory and legal framework, the conditions created for the participants of inclusive education, and the indicators of children with special educational needs included in inclusive education until now, are analyzed and theoretical information is given.

O'QUVCHILARNING IJODIY FAOLIYATI MALAKALARINI SHAKLLANTIRISHNING SAMARADORLIK KO'RSATKICHLARI

Q.D.Reymov – *texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

M.B.Artikov – *assistent o'qituvchi*

A.I.Aytoreev – *stajyor o'qituvchi*

L.G.Bazarbayeva – *talaba*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: o'quvchilar, statistik tahlil, bilim darajasi, malaka, tadqiqodning natijaliligi, emperik qiymat, kritik qiymat, metodik tizim, maqsad, mazmun, shakl, metod, nazorat vositalari.

Ключевые слова: учащиеся, статистический анализ, уровень знаний, квалификация, результативность исследования, эмпирическая ценность, критическая ценность, методическая система, цель, содержание, форма, метод, средства контроля.

Key words: students, statistical analysis, knowledge level, qualification, research effectiveness, empirical value, critical value, methodological system, goal, content, form, method, means of control.

Respublikamiz ta'lim tizimi o'quv jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari vositalarini joriy etish, o'qitish sifati va samaradorligini oshirish, jahon andozalariga moslashtirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. O'qitish jarayonida zamonaviy usullar muhiti asosida kimyoviy masalalar yechishning takomillashtirilgan mexanizmlarini ishlab chiqish zarurati tug'ilmoqda.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-avgustdagi "Kimyo va biologiya yo'nalishlarida uzluksiz ta'lim sifati va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori orqali tabiiy fanlar ta'lim sifati tubdan oshirishda umumiy o'rta ta'lim maktablarida ushbu fanlarni o'qitishning yangi tizimini joriy etish, ta'lim muassasalarini zamonaviy laboratoriyalar, darsliklar va boshqa o'quv jihozlari bilan ta'minlash, yo'nalishlarga malakali o'qituvchilarni jalb etish, kadrlar tayyorlash va ilm-fan natijalaridan foydalanishda ta'lim, ilm-fan, ishlab chiqarish sohalari o'rtasida o'zaro yaqin muloqot va hamkorlikni yo'lga qo'yish ustuvor vazifalar etib belgilangan [1].

Tadqiqot maqsadi sifatida kimyo o'qitishda o'quvchilarning ijodiy ish faoliyati malakalarini shakllantirish metodikasini takomillashtirishga oid taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Bu oldinga qo'yilgan maqsadni amalga oshirish uchun quydagicha vazifalar belgilandi.

- kimyoni o'qitishda o'quvchilarda masala yechishning ijodiy ish faoliyatining tajribasini shakllantirish muammosining pedagogik-psixologik va metodik jihatlarini tahlil qilish;

- o'quvchilarning ijodiy faoliyat tajribasi, uning mazmuni, protsessual, shaxsiy va kommunikativ xususiyatlarini xarakterlovchi asosiy komponentlarini tahlil qilish;

- o'quvchilar ijodiy faoliyat tajribasining shakllanishida ijodiy masalalar yechishda turli qiyinchiliklar tipologiyasini takomillashtirish;

- o'quvchilarning ijodiy faoliyat tajribasining shakllanishida ishlab chiqilgan didaktik ta'minot asosida pedagogik eksperimentdan o'tkazish va o'zlashtirish samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish hamda uni ta'lim jarayoniga tadbir qilish.

Tadqiqotning amalga oshirish uchun umumiy o'rta ta'lim maktablarida kimyo o'qitish jarayonini ijodiy masala yechish asosida takomillashtirish jarayoni bo'lib, tajriba-sinov ishlariga Buxoro viloyati Buxoro shahri 10-sonli va 27-sonli maktablarining jami 117 nafar o'quvchilar jalb etildi.

Tadqiqot ishida o'quvchilarning ijodiy ish faoliyati malakalarni shakllantirishga mos masalalarni tanlash metodlarida o'quvchilar o'rtasida ijodiy faoliyat tajribasini muvaffaqiyatli shakllantirish uchun har bir o'quvchi hal qilish uchun mos bo'lgan vazifalarni tanlash mezonlari aniqlashtirildi.

Kimyoni o'qitishda ijodiy faoliyat tajribasining shakllanishini takomillashtirishda o'qituvchining o'quvchilar ijodkorligini tashkil qilish yo'nalishlari belgilab olindi. Bular:

- 1) har bir o'quvchilar uchun maqsadga muvofiq keluvchi ijodiy masalalarni saralash;
- 2) o'quvchilarning yechimlarni qidirishda intiluvchanliklarini taminlash;
- 3) o'quvchilarning ijodiy hamkorlikda ishlashlarini tashkil etish;
- 4) refleksiyaning singdirish;
- 5) evrestik ishlash yo'llarini o'rgatish;
- 6) umumintelektual amallarni bajarishga o'rgatish;
- 7) yechimlarni qidirishga yo'naltirish;
- 8) kimyo bo'yicha maslahat kabi yo'nalishlar o'quvchilarning ijodkorligini takomillashtirishda alohida ajratib ko'rsatiladi.

Tadqiqot jarayonida ijodkorlikning barcha turlarida xarakterli komponentlarga va kimyo bilan bog'liq spetsifikaga ega komponentlar va o'qituvchining o'quvchilar ijodkorlik faoliyatini tashkil qilish bo'yicha olib boriladigan tajriba ishining yo'nalishlari aniqlashtirilgan.

Xilma-xillikning tanlangan xususiyatlaridan foydalanishni aniq vazifalarning xususiyatlari mi-solida ko'rsatamiz.

1-misol. Har yili Jahon okeani suvlariga tushadigan neft va neft mahsulotlarining umumiy miqdori 10 million tonnadan oshadi. Neft parchalari okean va atmosfera o'rtasidagi moddalar almashinuviga qanday ta'sir qiladi? Okeanga tushgan neft mahsulotlari tirik organizmlarning hayotiy faoliyatiga qanday ta'sir qiladi?

Okean yuzasida suzuvchi neft plyonkalari okean va atmosfera orasidagi energiya, issiqlik, suv, gazlar almashinuvini sezilarli darajada buzadi va plankton organizmlarning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Suvda suzuvchilar uchun xavflidir. Yog' bilan ifloslangan patlar namlanadi, qushlar ucha olmaydi va nobud bo'lishiga olib keladi. Neft va neft mahsulotlarining suvda tarqalganligi sababli, har yili boshqa dengiz hayvonlari - kitlar, tyulenlarga nojo'ya ta'sirini ko'rsatadi [4].

Kimyoni o'rganib borish davomida ijodiy masalalar mazmuni bo'yicha xilma-xil bo'lib boraverishi mumkin. Bu esa bir-biridan shaxsning shakllangan motivatsion strukturasi bo'yicha sezilarli farqlanadigan o'quvchilarda ijod motivatsiyasini shakllantirish imkonini beradi.

Pedagogik tadqiqotlarda taklif etilayotgan metodikaning samaradorligi tajriba-sinov ishlari yakunida qayd etilgan ko'rsatkichlarni o'zaro qiyoslash orqali ko'rsatildi.

Ana shu maqsadda K.Pirsonning [6] χ^2 mezoniga muvofiq tajriba va nazorat guruhleri o'quvchilarining birinchi bosqich yakuniy ko'rsatkichlari bilan ikkinchi, uchinchi va yakuniy bosqich ko'rsatkichlari o'zaro qiyosiy tahlil qilindi.

Tajriba-sinov ishlarining tajriba va nazorat guruhlaridagi o'rta arifmetik qiymatlar hamda samaradorlik ko'rsatkichi quyidagi keltirilgan formulalar orqali hisoblandi:

$$\bar{x} = \frac{1}{T} \cdot \sum_{i=1}^M M_i \cdot m_i, \quad \bar{y} = \frac{1}{N} \cdot \sum_{i=1}^M N_i \cdot n_i, \quad \eta = \frac{\bar{x}}{\bar{y}}$$

1. Buxoro viloyati Buxoro shahri 10-sonli va 27-sonli maktablari o'quvchilarining tajriba-sinov ishlari bo'yicha umumiy natijalari

Umumta'lim maktab nomi	Ko'rsatkichi	Tajriba guruhlarida				Nazorat guruhlarida			
		Tajriba boshida o'quvchi soni	%	Tajriba oxirida o'quvchi soni	%	Tajriba boshida o'quvchi soni	%	Tajriba oxirida o'quvchi soni	%
Buxoro viloyati Buxoro shahri 10-sonli va 27-sonli maktablarda	A'lo	2	3	8	13	2	3	2	3
	Yaxshi	24	40	40	67	26	46	31	54
	Qoniqarli	32	54	12	20	26	46	23	41
	Qoniqarsiz	2	3	0	0	3	5	1	2

O'quvchilarning tajriba boshidagi natijalari:

$$\chi^2_{emp} = 60 \cdot 57 \cdot \left[\frac{\left(\frac{2}{60} - \frac{3}{57}\right)^2}{2 + 3} + \frac{\left(\frac{32}{60} - \frac{26}{57}\right)^2}{32 + 26} + \frac{\left(\frac{24}{60} - \frac{26}{57}\right)^2}{24 + 26} + \frac{\left(\frac{2}{60} - \frac{2}{57}\right)^2}{2 + 2} \right] \approx 0,82;$$

$$\bar{x} = \frac{1}{60} \cdot [2 \cdot 2 + 3 \cdot 32 + 4 \cdot 24 + 5 \cdot 2] \approx 3,43;$$

$$\bar{y} = \frac{1}{57} \cdot [2 \cdot 3 + 3 \cdot 26 + 4 \cdot 26 + 5 \cdot 2] \approx 3,47;$$

$$\eta = \frac{3,43}{3,47} \approx 0,98.$$

Olingan emperik qiymat kritik qiymatdan kichik, ya'ni $0,82 < 7,81$. Bu esa tajriba boshida H_0 - gipotezani qabul qilish mumkinligini ko'rsatib, tajriba va nazorat guruhlarida tajriba-sinov o'tkazilishidan oldin o'quvchilarning bilim darajalarida katta o'zgarishlar sezilmaydi.

O'quvchilarning tajriba oxiridagi natijalari:

$$\chi_{emp}^2 = 60 \cdot 57 \cdot \left[\frac{\left(\frac{0}{60} - \frac{1}{57}\right)^2}{0 + 1} + \frac{\left(\frac{12}{60} - \frac{23}{57}\right)^2}{12 + 23} + \frac{\left(\frac{40}{60} - \frac{31}{57}\right)^2}{40 + 31} + \frac{\left(\frac{8}{60} - \frac{2}{57}\right)^2}{8 + 2} \right] \approx 8,07;$$

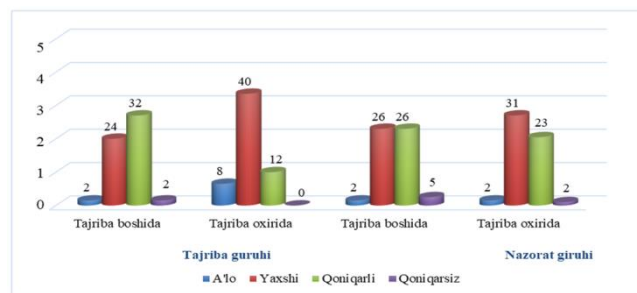
$$\bar{x} = \frac{1}{60} \cdot [2 \cdot 0 + 3 \cdot 12 + 4 \cdot 40 + 5 \cdot 8] \approx 3,93;$$

$$\bar{y} = \frac{1}{57} \cdot [2 \cdot 1 + 3 \cdot 23 + 4 \cdot 31 + 5 \cdot 2] \approx 3,60;$$

$$\eta = \frac{3,93}{3,60} \approx 1,09.$$

Olingan emperik qiymat kritik qiymatdan katta, ya'ni $8,07 > 7,81$. Bundan kelib chiqadiki, tavsiya etilayotgan metodika samarali ekanligi, bu esa H_1 gipotezani qabul qilish mumkinligini ko'rsatdi. Ya'ni, tajriba va nazorat guruhlarida tajriba-sinov ishlari o'tkazilgandan keyin o'quvchilarning bilim darajalarida katta o'zgarishlar sezildi.

Yuqoridagi natijalardan tajriba-sinov guruhidagi ko'rsatkichlar nazorat guruhidagiga nisbatan 11% ($1,09 - 0,98 = 0,11$) yuqori ekanligi ma'lum bo'ldi.

2. Buxoro viloyati Buxoro shahri 10-sonli va 27-sonli maktablarda tajriba-sinov ishlarida qatnashgan o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlari.

Shakllantirilgan guruhlarda tajriba-sinov ishlari o'quv mashg'ulotlarini samaradorligi uchun olingan test va topshiriqlar natijalari orqali aniqlandi va o'quvchilar bilim darajasining yakuniy tahlil natijalari quyidagicha ifodalandi. Bu natijalar asosida har bir muassasa uchun alohida emperik qiymatlar tekshirilib, matematik statistik tahlil qilindi.

Yuqoridagi keltirilgan diagrammadan ko'rinib turibdiki, o'quv mashg'ulotlari bo'yicha zamonaviy texnologiyalaridan foydalangan holda o'quvchilarning ko'nikma va malakalarining shakllanganlik ko'rsatkichlari "Tajriba" guruhida "Nazorat" guruhiga nisbatan oshdi. O'quv jarayonida amalga oshirilgan tajriba-sinov ishlarining holati shuni ko'rsatadiki, kimyo o'qitish jarayonida ijodiy yondashish o'quvchilarning bilim darajasini oshirish bilan birga, o'quv jarayonlarining sifatini ham kafolatlaydi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-avgustdagi "Kimyo va biologiya yo'nalishlarida uzluksiz ta'lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4805-sonli qarori.// Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 13.08.2020y., 07/20/4805/1174-son.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi "2022 - 2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dastur" PF-134-son farmoni. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 11.05.2022., 06/22/134/0407-son.

3. Omonov H.T., Xo'jayev N.X., Madyarova S.A. va Eshchonov E., Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Darslik. -Toshkent: «Iqtisod-Moliya», 2009.

4. Artikov M.B. Talabalarning ijodiy masalani yechishda pedagogning ish faoliyatini tashkillashtirish. // Educational Research in Universal Sciences.1(5), 2022. (13.00.00). 111-117. Retrieved from <http://erus.uz/indek.php/er/article/view/264>.

5. Pearson K. Contributions to the Mathematical Theory of Evolution. II. Skew Variation in Homogeneous Material. Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences. 1895.186: 343—414. Bibcode:1895RSPTA.186..343P. doi:10.1098/rsta.1895.0010.

REZYUME. Maqolada kimyo o'qitishda o'quvchilarning ijodiy ish faoliyati malakalarini shakllantirish metodikasini takomillashtirilgan ko'rsatkichlari keltirilgan. Kimyo o'qituvchisining metodik qarashlarini shakllantirish va ularni amaliyotga tadbiq qilish jarayoni yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье приведены усовершенствованные показатели методики формирования навыков творческой деятельности учащихся при обучении химии. Освещен процесс формирования методических взглядов учителя химии и их внедрения в практику.

SUMMARY. The article presents improved indicators of the methodology for developing students' creative activity skills in chemistry education. The process of forming is illuminated the methodological views of a chemistry teacher and their implementation in practice.

MUHANDISLIK TA'LIMIDA INNOVATSIYALARNI QO'LLASH AHAMIYATI

I.S.Ruziyev – professor

Urganch davlat universiteti

Tayanch so'zlar: pedagogik innovatsiya, bilim, ta'lim, texnologiya, kasb, mahorat, shaxs, refleksiya, ta'lim metodi.

Ключевые слова: педагогическая инновация, знание, образование, технология, профессия, умение, личность, рефлексия, образовательный метод.

Key words: pedagogical innovation, knowledge, education, technology, profession, skill, personality, reflection, educational method.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarda innovatsion faoliyat, pedagogik faoliyatga innovatsion yondashish, innovatsion g'oyalarni asoslash va ularni amaliyotga samarali tatbiq etish, xorijiy mamlakatlar hamda respublikada yaratilgan pedagogik innovatsiyalardan xabardor bo'lish orqali pedagog faoliyatida ulardan faol foydalanish borasidagi amaliy harakatlar borasida hal qilinmagan ilmiy muammolar mavjudligini e'tirof etish mumkin.

Shu nuqtayi nazardan oliy ta'limning xalqaro andozalarga to'liq mosligini ta'minlash va ijtimoiy buyurtma asosida malakali kadrlarni tayyorlashda talabalarni mustaqil harakat qilish, o'z-o'zini rivojlantirish, namoyon qilish va boshqarish, nostandart fikrlash va maqbul qaror qabul qilish, doimiy ravishda yangi g'oya, texnologiyalarni izlash, topish hamda tajriba-sinovlar o'tkazish, axborot texnologiyalaridan ta'lim jarayonida samarali foydalanish va elektron ta'lim resurslarini yaratishga qaratilgan yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va innovatsion faoliyatga tayyorlash amaliyotga joriy qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

“Pedagogik innovatsiya”ning ta'rifida doimo “yangilik”, “yangi” va h.k. atamasi doim ishtirok etishini sezib olish qiyin emas. S.I.Ojegovning rus tili lug'atida mazkur atamaga quyidagicha talqin beriladi: “Pedagogik innovatsiya-bu birinchi marta yaratilgan, yaqin o'tmishga yoki hozirgi vaqtga tegishli, yetarlicha tanish bo'lmagan yoki kam tanilgan g'oya yoki loyihadir” [1].

Ilmiy tadqiqotlarda “Pedagogik innovatsiyalar” ko'pincha ta'limni yangilash, isloh qilish jarayoni sifatida, material (g'oya, harakat, shakl, vosita, kontseptsiya, dastur) sifatida, ilg'or ta'lim metodarini aniqlash va zamonaviy sharoitlarda qo'llanish uchun eng ma'qul va eng moslashganni tanlab olish tariqasida [2,4,5] ta'riflanadi.

Ba'zi mualliflar tomonidan “Pedagogik innovatsiyalar” o'quv tarbiyaviy jarayoniga yangilikni kiritish va sifatini yaxshilash hamda o'zgartirish tarzida ham ishlab chiqiladi [6].

Shuningdek, ko'pchilik mualliflar tomonidan “yangiliklar” biror jihati bilan mutlaqo yangi bo'lishi kerakligi, zamonaviy va ilg'or bo'lishi kerakligi ta'kidlanadi [7].

S.M.Andreeva pedagogik innovatsiyalar muammosiga nisbatan pedagogik innovatsiyaga hodisa sifatida bir qator ma'nolar kiritilishini ta'kidlagan [8].

Pedagogik innovatsiya deganda, o'quv muassasasida hamkorlik g'oyalari asosida psixologik muhitning o'zgarishi tushuniladi; original pedagogik tizimlar, texnologiyalarni joriy qilish va tarqatish; ziddiyatlarni hal qilish (innovatsion dasturlarni o'quv rejalari va dasturlar bilan birga qo'shib olib borish, pedagoglarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishning hamda malakasini oshirishning uzluksiz jarayoni, yangi o'quv qo'llanmalarining, boshqarish sxemalarining zarurligi); innovatsiyalarning tarqalishi maktabning maqomini o'zgartiradi, bunda u eksperimental, innovatsiya faoliyatida muntazam ishtirok etuvchi bo'lib qoladi; innovatsiyalar sharoitida pedagogik faoliyat barqaror ijodiy xususiyatga ega bo'ladi, innovatsiyalar doimiy amalda bo'lgan izlovchi va eksperimental ta'lim tizimlari tartibida ishlashga o'tadi [8].

Ko'pchilik olim-pedagoglar ishlarida pedagogik innovatsiyalar quyidagicha guruhlanadi: innovatsiyalar obyekti bo'yicha ta'lim mazmunida innovatsiyalarga; ta'lim va tarbiyalashning texnologiyasida innovatsiyalarga; ta'lim muassasalarini boshqarish tizimida innovatsiyalarga; ta'lim muhitida innovatsiyalarga bo'linadi. Kelib chiqish xususiyatiga ko'ra esa tashqi va ichki innovatsiyalarga ajratiladi. Shu bilan birga tashqi innovatsiyalar yuqori tashkilotning buyrug'i yoki yo'riqnomasi bo'yicha qabul qilinadi va amalda joriy qilinadi. Pedagogik tizimga ichki innovatsiyalarni joriy qilish amaliyotga nisbatan pedagogik refleksiya natijasida yuz beradi.

“Pedagogik innovatsiya”ning faqatgina jarayonli xususiyatini ko'rsatish yetarli emas, balki doimiy ravishda uning natijadorligini ham nazarda tutish kerak. Ya'ni, yangiliklarni “yaratish, o'zlashtirish, qo'llanish” ijobiy (avvalgidan yaxshiroq) natija berishi kerak. Shuning uchun mazkur ta'rifni yana bir so'z bilan to'ldirish mumkin deb hisoblaymiz. Pedagogik innovatsiya-bu pedagogik yangiliklarni yaratish, o'zlashtirish, qo'llanish jarayoni va natijasidir. Bu yerda “yangilik” sifatida ham vosita, ham metod, ham metodika, ham texnologiya, ham dastur va h.k.lar ishtirok etishi mumkin.

Pedagogik innovatsiyalar deganda, biz vosita, metod, usul, texnologiya va xokazo emas, balki ularni yaratish, o'zlashtirish va amalda qo'llash, baholashni hamda boshqarishni tushunamiz.

“Yangiliklarni kiritish”ni yaratish, o'zlashtirish, baholash va qo'llash doim ijodiy faoliyat bilan birga

qo'yilganligi uchun "innovatsiya" va "ijod" tushunchalarining nisbatini ko'rib chiqish zaruriyati mavjud. Bu masalani hal etishga yondashuvlar D.V.Chernilevskiy [9], D.V.Bogoyavlenskaya [10] va boshqalarning ilmiy izlanishlarida aks ettirilgan.

Pedagogning innovatsiyalardan samarali foydalanish asosan pedagogning kasbiy tayyorgarligiga hamda uning shaxsiy tajribasiga bog'liq. Pedagogda shaxsiy tayyorgarligining yetarli emasligi, yangiliklar haqida tasavvurlarining va shaxsiy imkoniyatlarining torligi o'quv muammosini anglab yetilmasdan qolishda namoyon bo'lishi mumkin.

Ta'limda innovatsiyalarning vujudga kelishi zarurati quyidagilardan iborat bo'ladi:

- ta'limni qo'llab-quvvatlash va maqsadlarida (o'quv rejalarini, dasturlarni o'zgartirish, yangi o'quv fanlarini kiritish integrativ kurslarni yaratish va boshqalar);

- ta'lim texnologiyalarida (texnologik yangiliklar);
- o'quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil etishda;
- o'quv muassasasining boshqaruv tizimida;

- umuman pedagogik jamoaning, xususan o'qituvchilarning ijodiy yo'naltirilganligi;

- pedagogik jarayon ishtirokchilarining o'zaro ta'sirlashuvi tuzilmasida;

- talabalarning darsdan tashqari mustaqil faoliyatini tashkil etish;

- ta'lim muassasasining mikrosotsium bilan o'zaro munosabatlarida;

- oliy ta'lim muassasalarining keng tarmoqli rivojlanishida;

- talabalarning tadqiqotchilik faoliyatlarining qaror topishida va h.k.

Bugungi kunda ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni kiritish, pedagogik yangiliklarni yaratish, baholash va o'zlashtirish jarayonlarni boshqarish masalalarini ijobiy hal qilishda innovatsion faoliyat muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagoglar tomonidan innovatsion faoliyat ko'nikma, malakalarini o'zlashtira olishlarida ularning innovatsion yondashuvga ega bo'lishlari talab etiladi.

N.I.Lapin, L.Ya.Kosals, E.Rodgers va boshqa tadqiqotchilarning izidan juda ko'p olimlar innovatsiyaning o'ziga xos mazmunini o'zgarishlar tashkil etadi, innovatsion faoliyatning bosh vazifasi esa, ijobiy o'zgartirish vazifasi hisoblanadi degan xulosaga kelganlar [11].

Tadqiqotchi M.Jumaniyozova, "Innovatsion faoliyat-bu yangi ijtimoiy talablar bilan an'anaviy me'yorlarning mos kelmasligi, yoxud amaliyotning yangi shakllanayotgan me'yoring mavjud me'yor bilan to'qnashuvi natijasida vujudga kelgan muammolarni yechishga qaratilgan faoliyat", deb ta'riflagan [12]. M.Jumaniyozovaning e'tirof etishicha, pedagogik innovatsion faoliyat quyidagi belgilarga alohida e'tibor qaratish zarur:

- ijodiy faoliyat falsafasini egallashga intilish;
- pedagogik tadqiqot metodlarini egallash;
- mualliflik kontseptsiyalarini yaratish qobiliyati;
- tajriba-sinov ishlarini rejalashtirish va amalga oshira olish;

- o'zidan boshqa tadqiqotchi-pedagoglar tajribalarini qo'llay olish;

- hamkasblar bilan hamkorlik;
- fikr almashish va metodik yordam ko'rsata olishlik;

- ziddiyatlarning oldini olish va bartaraf etish;
- yangiliklarni izlab topish va ularni o'z sharoitiga moslashtirib borish.

Yuqorida olib borilgan tahlillarni umumlashtiradigan bo'lsak, innovatsion faoliyat - bu yangi bilimlarni egallashga va qo'llanishga qaratilgan faoliyatdir.

Shunday qilib, pedagogik innovatsiyaning muvaffaqiyati pedagogik faoliyatning an'anaviy qaror topgan yondashuvlarga, tamoyillari, metodlari va shakllarining asoslanganlik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Ta'lim innovatsiyalarini pedagogik jarayonga tadbiiq etish bir necha bosqichlarda kechadi, ular quyidagilar:

- muammoni tahlil asosida aniqlash;

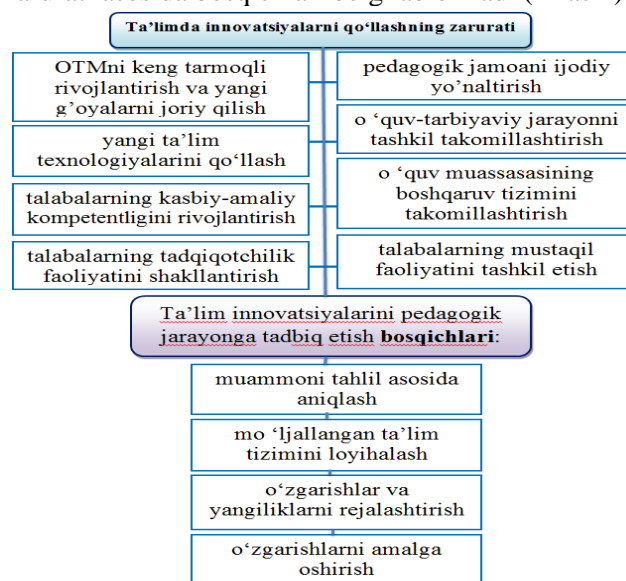
- mo'ljallangan ta'lim tizimini loyihalash;

- o'zgarishlar va yangiliklarni rejalashtirish;

- o'zgarishlarni amalga oshirish.

Demak, ilm-fan, texnika, ishlab chiqarish va texnologiyaning rivojlanishi ta'lim tizimida ham tub o'zgarishlar sodir bo'lishiga olib keladi. Ta'lim tizimining modernizatsiyasi davlat va jamiyat malakali kadrlarga, shaxsning esa sifatli ta'lim olishga bo'lgan ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ro'y beradi.

Yuqoridagi tahlillardan, ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni kiritish, pedagogik yangiliklarni yaratish, amalga oshirishning amaliy zarurati asosida bosqichlari belgilab olinadi (1-rasm).

1-rasm. Ta'limda innovatsiyalarni qo'llashning zarurati va bosqichlari.

Innovatsion yondoshuv moslashuvchan tarzda o‘z tuzilmalari uchun boshqaruv tizimini yaratish, o‘zaro ishonchni ta‘minlash uchun haqiqiy rivojlanishni oldindan taxmin qilish imkonini beradi. Ta‘lim tizimining tarkibiy qismlarida sifat o‘zgarishlari bo‘lishi, mazmunli faoliyat, umumiy va maxsus boshqaruv funktsiyalari, dastur, texnologiya va usullari, ishtirokchilarning kadrlar salohiyatini rivojlantirishi bilan bog‘liq jarayonlar klaster muhitini yaratish imkoniyatini beradi.

Xulosa qilib aytganda, Ta‘lim tizimiga nisbatan innovatsion yondashuv haqiqiy rivojlanish jarayonining mantig‘iga mos kelsa, ta‘lim sifati

samaradorligi ortadi. Ayniqsa, ta‘lim muassasalarining boshqaruv tuzilmasida mavjud muammolarga nisbatan munosib innovatsion yondashuvlar joriy qilinsa, mavjud vaziyatni oldindan baholay olish, hodisalarning rivojlanishini to‘g‘ri taxmin qilish, o‘z vaqtida choralar ko‘rish va tashkiliy boshqaruv tuzilmasiga tuzatishlar kiritish imkoniyatlari paydo bo‘ladi. Zero, innovatsion yondoshuv jarayonlari yuqorida ta‘kidlab o‘tilganidek, moddiy, moliyaviy, texnologik, informatsion, uslubiy va kadrlar sohasidagi barcha resurslar jalb qilinganligi bilan ham eng kuchli mexanizm sanaladi.

Adabiyotlar

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка. / С.И. Ожегов; под общ. ред. проф. Л.И.Скворцова. 24-е изд., испр. -М.: ОНИКС 21 век: Мир и образование, 2004.
2. Хуторской А.В. Педагогическая инноватика: методология, теория, практика. -М.: УНЦДО, 2005. – С.222.
3. Волов В.Т. Методология исследования педагогических инноваций. -Самара: Изд-во СНЦ РАН, 2004. -С.225.
4. Загвязинский В.И., Строчкова Т.А. Педагогическая инноватика: проблемы стратегии и тактики: монография. -Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета. 2011. –С.176.
5. Юсуфбекова Н.Р. Общие основы педагогической инноватики. - М.: 1991.
6. Карпова Г.Ф. Инновации, интеллект, образование. -М.: «Новая школа», 1998. –С. 196.
7. Кларин М.Н. Инновации в мировой педагогике. -Рига: «Эксперимент», 1995. –С.176.
8. Андреева С.М. Инновационная модель образовательной деятельности. Вестник БГТУ имени В.Г.Шухова. 2014, №5. –С. 238.
9. Чернилевский Д.В. Технология обучения в высшей школе: Учебное издание. / Под ред. Д.В.Чернилевского / Д.В. Чернилевский, О.К.Филатов. -М.: «Экспедитор», 1996. –С. 288.
10. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. -Ростов н/Д.: Изд-во Рост. Ун-та, 1996. –С.256.
11. Лапин Н. Целенаправленное воплощение знаний в инновациях. // Проблемы теории и практики управления. 2008. № 6. -С. 105-114.
12. Jumaniyozova M.T. O‘qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlashning pedagogik asoslari. – Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo” 2023.

REZYUME. Ushbu maqolada pedagogik olimlarning pedagogik innovatsiyalar tushunchalari, o‘quv tarbiyaviy jarayonidagi qo‘llanilishi va uning sifatiga ta‘siri, mezonlari haqidagi fikr-mulohazalari yoritilgan. Shuningdek, ta‘limda ulardan samarali qo‘llash ahamiyati tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются мнения ученых-педагогов о понятиях педагогических инноваций, их использовании в образовательном процессе и их влиянии на качество. Также анализируется важность их эффективного использования в образовании.

SUMMARY. This article analyzes the opinions of academic teachers about the concepts of pedagogical innovations, their use in the educational process and their impact on quality. The importance of their effective use is also analyzed in education.

TUTLÍGÍWDÍ KORREKSIYALAWDA ARNAWLÍ USÍLLAR HÁM LOGOPEDIYALÍQ OYÍNLAR

A.J.Tajimuratov – *assistent oqitirwshi*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: duduqlanish, korreksiya, logoped, maxsus usullar, logopedik o‘yinlar, mustaqil nutq.

Ключевые слова: заикание, коррекция, логопед, специальные методы, логопедические игры, самостоятельная речь.

Key words: stuttering, correction, speech therapist, special methods, speech therapy games, independent speech.

Kirisiv. Mámleketimizdiń bir qatar nızam hám qararlarında jámiyetimizdiń bólegi bolǵan arawlı járdemge mútáj bolǵan balalardı social qollaw olarǵa

tálim-tárbiya beriw, kásip-ónerge úyretiw, óz qábileti hám múmkinshiliklerin kórsete alıwǵa ruwhıy kámal taptırıwǵa tiykar salıwshı ilajlar sáwlelengen.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev: “Mámleketimizde dáslep insan, keyin bolsa jámiyet hám mámleket mápi barlıq háreketlerimizdiń negizine qoyıldı”-degen edi [2]. Hár tárepleme rawajlangan barksamal insan shaxsın qalıplestiriw dáwirimizdiń mashqalalarınan esaplanadı. Watanımızdiń keleshegi búgingi jetkinshektiń ilimiy potencialı, uqıwı, gárezsiz pikirlewine tikkeley baylanıslı. Sol sebepli de bilimli, keń kózqarasqa iye barksamal hám ruwhıy jetik shaxslardı tárbiyalap jetilistiriw wazıypası, mámleketimiz siyasatınıń joqarı dárejesine kóterilgen.

Tutlıǵıw—bul sóylew apparatı bulshıq etleriniń tartısıwı nátiyjesinde sóylewdiń temp-ritm tárepten buzılıwı bolıp tabıladı.

Tutlıǵıw sóylew kemshiligi balanıń pikirini erkin bayanlap beriw imkaniyatın shekleydi. Tutlıǵıwshı bala ózindegi sóylew kemshiliginen uyalıp yáki tutlıǵıp qalaman degen qorqıw sebepli átiraptaǵılar menen awızeki baylanıs ornarıwdan ózin tartıwı, adamlarǵa kem aralasıw, ortada pikir bildiriwden ózin shetke alıw sıyaqlı belgiler gúzetiledi. Tutlıǵıwshı balalar tutlıǵıwın dúzetiw hám pikirini erkin bayanlap beriwini rawajlandırıw ushın tómendegi tiykarǵı wazıypalardı usınıs etemiz.

Nátiyjeler. Oqıw jılı basında balalardı medicinalıq, psixologiyalıq, pedagogikalıq hám logopediyalıq tekseriwden keyin shólkemlestirilgen ata-analar jıynalıstı ótkeriledi, ol jaǵdayda balalardıń logopediyalıq hám psixologiyalıq-pedagogikalıq ózgeshelikleri beriledi, olarǵa kompleks terapevtikalıq, salamatlastırıw hám pedagogikalıq tásir ótkeriw zárurligi tusintiriledi, oyın iskerligi metodologiyasınıń mazmunı hám basqıshpa-basqıshlıǵı hám mektepte hám úyde únsizlik hám sıbırlap sóylew rejimleriniń ótkeriw ushın tayarlıq ilajları tusindiriledi.

Tutlıǵıwshı balalar menen jumıs alıp barıwda tómendegi izbe-izlikten paydalanıwdı usınıs etemiz:

- únsizlik rejimi (6 kún)
- sıbırlap sóylew (8 kún)
- sóylewge sheriklik qılıw (2 hápte)
- dialog (3 hápte)
- pikirini erkin bayanlaw (4 hápte)
- gúrriń materialında erkin sóylewdi tárbiyalaw (4 hápte)

1. **Únsizlik rejimi** 6 kún dawamında ámelge asırıladı. Logoped balalarǵa tınıshlıq zárúr ekenligin túsindiridi, balalar úlkenler talaplarına juwap beretuǵın shártli sóylewsiz signallardı tabadı, jeterli muǵdardaǵı hár qıylı sóylewsiz oyınları támiyinleydi hám únsizlik dáwirinde balalar menen seyil etiwdi oylastıradı. Logoped yamasa oqıtıwshı balalar menen súwretlerdi kórip shıǵadı, ertekler aytıp beredi, balalarǵa arnalǵan muzikalıq dóretpelerin tınlaydı, yaǵnıy, balalardı logopedtiń kórsetpelerini tınlawǵa yamasa olarǵa ámel qılıwǵa uyretdi, lekin usınıń menen birge tınısh turadı. Oyınlar waqtında, seyillerde

hám úyde únsizlik rejimine ámel qılıw qıynlaw. Bunda siz hár bir bala ushın tapsırmanı oylap tabıwıńız kerek. Sonday etip, biri súwret sızıwı múmkin, ekinshisi qaǵazdan qayıq jasawı múmkin, úshinshisi mozaikadan naǵıs salıp qoyıwı múmkin, túrtinshisi quwırshaq menen shuǵıllanıwı múmkin hám taǵı basqa. Bul waqıtta dem alıw shınıǵıwları da isletilip barıladı. Mısalı, balalar qolların basınıń arqasına qoyadı, áste-aqırın dem aladı, 3 sekund hawanı uslap turadı, keyin aldında iyilip dem shıǵaradı. Soń dáslepki halatqa qaytadı. Bul shınıǵıw 3-4 márte tákirarlanadı.

2.Sıbırlap sóylewdi tárbiyalaw waqtında durıs sóylew, dem alıw hám relaksaciya kónlikpelerin bekkemewde dawam etedi. Sıbırlap sóylew 10 kún dawamında ámelge asırıladı. Bul basqıstı da oyın arqalı alıp barıwımız múmkin. Mısalı, “Sıyqırılı qaltasha” oyını alayıq. Bunda balaǵa ishinde mayda oyınshıqları bar qaltasha beriledi, bala kózin jumǵan halda qol menen sıypalaw arqalı qaysı oyınshıq ekenin tawıp, atın sıbırlap aytadı.

3.Sóylewge sheriklik qılıw. Sóylewge sheriklik qılıw menen balalar sóylewdiń prosodikalıq strukturalıq bólimlerin úyrenedi: temp, ritm, sesler uyǵımlıǵı, intonaciya, ekspressivlik, pauza, logikalıq pát; sonıń menen birge, buwınlardı, sózlerdi bir-biri menen birlestiriwdi úyrenedi, sonda sóz dizbegi bir sóz retinde, tegis, mánisli intonaciya menen aytiladı. Sóylew boyınsha kórsetilgen jumıslar logoped, oqıtıwshılar hám ata-analar tárepien shólkemlestirilgen balalardıń oyın iskerligi dawamında ámelge asırıladı. Biz balalardıń jasın, bul jas ushın jetekshi oyın túrin hám sóylew formasın esapqa alǵan halda hár qıylı oyınlarıń úlgerin alamız. Sóylewge sheriklik qılıw basqıshında biz 2-3 sózli sóz dizbeklerinen baslap izbe-izlikti saqlaǵan halda 4 qatarlı qosıq qatarlarına shekem alıwımız múmkin. Mısalı, dáslep logopedtiń ózi aytadı-qızıl alma, endi birgelikte aytamız-qızıl alma. Tap usınday taqilette qosıq qatarların aytıp hám háreketlerin ózimiz kórsetip beremiz, soń oqıwshı menen qosılıp aytamız hám háreketlenemiz.

Basqısh wazıypaları:

1. Sherikliktegi sóylewdi tárbiyalaw;
2. Sóylewdiń sóz dizbegi hám prosodikalıq strukturalıq bólimleri ústinde islew (dem alıw, dawıs, birlestiriw, temp hám sóylew ritmi);
3. Motorlı kónlikpelerdi rawajlandırıw (bulshıq etlerdi bosastırıw qábileti);
4. Oyınlar hám oyın qaǵıydaların úyreniwdi dawam ettiriw (basqalar menen qarım-qatnastı úyreniw, basqalardıń oyın baqlaw qábileti);
5. Erkli minez-qulqlardı tárbiyalaw;
6. Ses buzılıwların korrekciyalaw.

4. Dialog. Bul hápteler dawamında minez-qulıq iskerligi hám erkinlik tolıq tárbiyalanadı: gruppanıń barlıq balaları gezekpe-gezek sabaqta gezekshilik

etiwi, baslawshı bolıwı, bas roldı oynawı, oyn rejissyorı bolıwı múmkin (logoped járdemi menen). Soraw-juwap formasında qurılğan oynlardaǵı balalardıń baylanısı eki dialog qatnasıwshılarınıń minez-qulqların aktivlestiriwge járdem beredi. Keyin dialog úsh bala tárepinen oynaladı: qorqaq, háreketsiz bala roldı kirisimli, ashıqkónil bala menen birge sóleydi, olar birgelikte oynınıń úshinshi qatnasıwshısınıń sorawlarına juwap beredi. Dialogtı tárbialaw basqıshı eki dáwirge bólinedi:

Bala sorawǵa tolıq sóz dizbegi menen juwap beredi, onıń juwabı soraw beretuǵındıń sózlerinen baslanadı. Tiykarınan, bul sáwlelendirilgen sóylewdiń quramalı forması. Sonday etip, sorawǵa : “anam ne toqıydı?”- bala juwap beredi: “anam .... toqıydı” hám ol tek bir sózdi ózi aytadı.; soraw sonday beriledi, oǵan juwap beriwde balaǵa kerek bolǵan barlıq sózler kiritilmeydi: “balalar ne qılıp atır?” – “balalar top oynap júr”. Tap sol dáwirde balalarǵa bir yamasa eki sóz menen juwap beriwge uyretiledi, yaǵnıy, sóylesiw usılına jaqın: “balalar qayerge baratır? - Mektepke.

5. Pikirin erkin bayanlaw. Bul basqısh eki bólimdi óz ishine aladı: qayta gúrriń qılıw materialında tayarlanǵan erkin bayanlawdı tárbialaw hám gúrriń materialında erkin bayanlawdı tárbialaw. Bul bólimlerdiń hár biri óz wazıypalarına iye. Qayta aytıp beriw materialında erkin bayanlawdı tárbialawdıń wazıypaları: tayarlanǵan tekstti sózbe-sóz tákirarlawdı úyretiw, keyininen dramatizaciya qılıw; hár qıylı oynlar materialları boyınsha waqıyalar, háreketlerdi tákirarlaw; barlıq túrdegi oynlarda aktivlik, ses buzılıwların korrekciyalaw, sóylewdiń leksikalıq hám grammatikalıq táreplerin rawajlandırıw boyınsha islerdi dawam ettiriw.

6. Gúrriń materialında erkin sóylewdi tárbialaw. Jumıs túrleri: súwretleytuǵın gúrrińdi úyretiw, yaddan gúrriń, dóretiwshilik gúrrińdi úyretiw.

1. Hár qanday obyekt, oynshıq, turaq-jay imaratları, ósimlikler, ásbaplar hám basqalardıń sırtqı kórinisin xarakteristikaw. Eki obyektı yamasa oynshıqlardı, misalı, eki mashınanı, eki úydi hám basqalardı salıstırıw arqalı xarakteristikaw usılı qollanıladi.

2. Yaddan gúrriń aytıwdı úyreniw tómendegilerden ibarat:

Balalardıń jámáátlik tájiriybesine tiykarlanǵan “biz áskerlerimizdi qalay qutlıqladıq”, misalı: “Watan qorǵawshıları kúnine aldınan tayarlıq kórdik. Biz top-arımızdı sharlar hám bayraqlar menen bezettik. Keyin biz ákeler hám atalar ushın qutlıqlaw xatların sızdıq. Men raketanı sızdım. Raketa ayǵa jetip keldi. Meniń súwretim áskerlerge unadı”.

Jeke tájiriybege tiykarlanǵan gúrriń, misalı: “Men klassta gezekshı bolıwdı jaqsı kóremen. Men zatları tarqataman, olardı jıynayman hám ornına qoyaman. Men sport oynların ótkeriwdi jaqsı kóremen. Men buyırıqlardı aytaman hám jigitler orınlaydı”.

Usı basqıshlar menen jumıs alıp barıw menen bir qatarda tutlıǵıwshı balalarda pikirin erkin bayanlap beriw rawajlandırıwshı arnawlı usıllar hám logopediyalıq oynlar oynlar járdeminde sóylew kemshiligini dúzetemiz.

1-usıl. “Seyilge alıp shıǵıw”

Bunnan tiykarǵı maqset balanı ózimizge úyretiw, unamalı emocional baylanıs ornatiw. Sebebi birinshi nábette unamalı emocional baylanıs ornatiw almasaq jaqsı nátiyjege erisiwimiz qıyın boladı. Seyilge bala menen birgelikte ata-anaları yáki balanıń ózine jaqın insanı menen barıwı kerek. Seyilge shıǵıw ushın bala barıp kórmegen biraq ol ushın qızıqlı bolatuǵın jerge alıp barıw maqsetke muwapıq boladı. Bunday orınlardı balanıń qızıǵıwshılıǵınan kelip shıǵıp saylasaq boladı. Misalı bala haywanatlar álemine qızıǵatuǵın bolsa onı haywanatlar baǵına alıp barsaq boladı. Bul jerde ata-anası arqalı balaǵa hár qıylı sorawlar berip barıladı. Keyin tikkeley balanıń ózi menen baylanıs ornatiwǵa háreket etemiz.

Tutlıǵıwshı balalarda oyında uyalshaqlıq, naduris sóylewinden qorqıp, oyınǵa tez kirise almaslıǵın gúzetemiz. Olar oyında kóbinese tamashagóy boladı yamasa ekilemshı roldı tańlaydı. Logopediyalıq oynlardı ótkeriwdiń wazıypaları tómendegilerden ibarat:

1. Balalardı durıs dem alıw hám dem shıǵarıwǵa úyretiw;
2. Dawıstı rawajlandırıw. Tómen hám bálent dawısta sóylewge úyretiw;
3. Esitiw diqqatı hám sóylewdi esitiwdi rawajlandırıw;
4. Sesler aytılıwındaǵı kemshiliklerdi saplastırıw;
5. Balalarda logopediyalıq oynlar arqalı tutlıǵıwdı korrekciyalaw;
6. Balalarda qoldıń mayda háreketleri, hám de ulıwma háreketlerdi rawajlandırıw.

Logopediyalıq oynlardı shólkemlestiriw hám ótkeriwde logoped túrli sóylew kemshiligine iye bolǵan balalardıń qábiletlerin itibarǵa alıwı kerek. Logoped oynlardı ótkeriw arqalı balada sóylewinen uyalma, baylanısqa kirisiwı, durıs hám tınıq sóylewdi rawajlandırıw baradı.

Tutlıǵıwshı balalarda tutlıǵıwdı oyn tiykarında saplastırıw nátiyjeli esaplanadı. Tutlıǵıwdı joq etiwde qollanılatuǵın oyn metodıkası balalardaǵı sheberlikti, aktivlikti, gárezsiz baylanıs usılların qalıplestiriwge qaratuǵın. Túrli oynlar sistemasında balalar oyn hám oynnan tısqarı, biraq adamlardıń turmıshıq múnásibetlerin sáwlelendirgen jaǵdaylarda ózin tutıw qaǵıydaların ózlestiredi. Nátiyjede ózlestirilgen múnásibet formaları tutlıǵıwshı balalardıń ádep-ikramlıǵı hám sóylewin qayta qalıplestiriwge hám kemshilikti joq etiwge shárayat jaratadı [3].

Tutlıǵıwshı balalardı korrekciyalawǵa hám pikirin erkin bayanlap beriwge qaratuǵın oyn túrleri. Bularǵa:

- únsizlik saqlaw rejimine qaratılǵan oynılar; (pikirin jiynap aliwga.... uyretiw)
- sıbırlap,sozıp sóylesiwge qaratılǵan oynılar;
- háreketli oynılar;
- didaktik oynılar;
- dramatizaciyalastırılǵan oynılar;
- qosıq aytıw menen alıp barılatuǵın oynılar kiredi.

Únsizlikti saqlawǵa qaratılǵan oynılar

Balalar menen sózlersiz (sóylemesten) didaktikalıq oynılar ótıledi. Únsizlikti saqlaw rejimi tutlıǵıwshı balanı tuwrı sóylewge, ilimiy tájriybelerin qalıplestiriwge, qaratılǵan bolıp tabıladı. Sózlersiz didaktikalıq oynılarǵa, misalı «Únsizlikti saqlawdı bilesizbe?» oynı, balalar 5-7 minut mozaika menen oynawı, súwret sızıwı, kubik oynawın kirgiziw múmkin. Bunda tutlıǵıwshı balalar sóylemesten únsizlik saqlaydı

«Dawıstı esitiw hám kórsetiw» oynı

1. Balalar arqasına qarap turadı. Logoped balaǵa hár qıylı dawıslardı esittiredi hám bala logopedke qaramaǵan halda qaysı dawıs ekenligin tabıwı kerek. Misalı, birinshi bala hám onıń artında logoped turadı. Logoped balaǵa esittirip áskeriy júris sıyaqlı júredi hám bala bul qaysı dawıs ekenligin tawıp, háreketler menen kórsetip beriwi kerek. Bul jerde logoped óziniń tájiriyesinen kelip shıǵıp oynıdı dawam ettiredi.

2. Ekinshi oýınımızda logoped penen bala birin kóre almaytuǵında etip qarama-qarsı tárepke qarap otıradı. Ekewiniń aldında birdey materiallar qoyıladı. Misalı: qálem, mashina, shar, kitap, sádepler beriledi. Bunda logoped hár birinen izbe-iz paydalanadı, al bala qaysı material ekenligin tawıp, qaytalawı soraladı.

Sıbırlap sóylewge arnalǵan oynılar

“Jumbaqlı qaltasha” oynı

Logoped: Bul qaltashanıń ishinde miyweler hám palız eginleri bar. Balalar siz dıqqat penen meni esitesiz. Eger men miywelerdi alsam sizler sıbırlap “awa” deysiz, eger men palız eginlerilerin alsam sizler sıbırlap “yaq” deysiz, dep túsindiredi.

Logoped: Alma terekte ósedime?

Balalar : “Awa”.

Logoped (sıbırlap):- Geshir jerde ósedime?

Balalar (sıbırlap) – “Awa”.

Logoped: Balalar sizler terekte hám jerde neler, ósiwin jaqsı biledi ekensiz, endi ne joqarıda, ne tómede ósiwin barmaqlarıńız benen kórsetiń. Men sizlerge sıbırlap miywe hám palız eginlerilerin aytaman, sizler bolsa sıbırlap, olardıń qay jerde ósiwin aytasız hám barmaqlarıńız háreketi menen kórsetesiz (tómede yamasa joqarıda).

Bul oýın balalarda mayda qol motorikası, hám de sóylewdi rawajlandırıwǵa qaratılǵan.

Háreketli oynılar

Tutlıǵıwshı balalar menen áste atqarılatuǵın háreketli oynılar ótkeriledi. Sebebi balalarda dem alıw

hám sóylew tempi buzılmawı kerek. Sol sebepli ápiwayı háreket penen atqarılatuǵın háreketli oynılar atqarıladı, yaǵnıy top, obruch, lenta, bayraqlar menen oynalatuǵın oynılar. Bunday oýınlardıń tiykarǵı maqseti balalardıń ulıwma háreketi hám sóylewin bekkemlewge qaratılǵan.

“Ushti, qashti, sekirdi” oynı

Oýınıń maqseti: Balalarda sózlerdi tuwrı aytıwǵa, sózlerde seslerdi bekkemlewge, bir orında turıp turli qol hám ayaq háreketlerin orınlawǵa úyretiw.

Oýın barısı: Balalar sheńber formasında turadı. Sheńber ortasında baslawsh oýındı basqarıp turadı. Basqarıwshı oýınshılardı qarata “shimshıq” dese, qatnasıwshılar «ushti-ushti» dep qolın eki tárepke qarata silkitedi. Baslawshı “qoyan” dese, balalar “sekirdi-sekirdi” dep, qoyanıń háreketine eliklep sekiredi. Oýın nátiyjede qus hám haywanlar háreketine eliklep oynaladı. Háreketlerdi hám sózlerdi naduris orınlaǵan hám aytqan bala oýınnan shıǵadı. Logoped balalar qus hám haywanlardıń dawıslarına duris eliklewin, háreketlerdi anıq hám sulıw orınlawın baqlap barıwı kerek.

Didaktik oynılar

Bunda kóriw, dem alıw, dawıs, esitiw, sesler aytılıwın rawajlandırıwǵa qaratılǵan didaktik oynılar ótıledi. 6 -7 jaslı tutlıǵıwshı balalar ushın didaktik oýınlardan “dawısınan tanı”, “qalalarǵa sayaxat”, “xat” oýınların misal qılıw múmkin. Stol ústinde oynalatuǵın oynılar misalı: “loto, domino, mozayka, shashka, piramida” oýınları bolsa tutlıǵıwshı balalardıń kóriw hám esitip qabıl etiwın, dıqqatın, mayda motorikasın, este saqlaw qábiletin rawajlandırıwda xızmet etedi.

Dramalastırılǵan oynılar (sahnalastırılǵan).

Dramalastırılǵan oynılar tutlıǵıwshı balalarda oýlaw, shaxsınıń qalıplesiwi, balanıń oýın dawamında aktivligin hám sóylewin rawajlandırıwǵa qaratıladı.

2-usıl. *Bala jámiyet aldında sóylewge tayarlaw, pikirin erkin bayanlap beriwge úyretiw.* Balanıń toparlarda, adamlar arasında pikirin erkin bayanlanıwın rawajlandırıw ushın dáslep balaǵa tutlıǵıwın dúzetiw ushın logopediyalıq hám medicinalıq járdem, soń pikirin erkin bayanlap beriwge úyretiwshı shınıǵıwlar alıp barıladı. Bunda sózlik penen islew tiykarǵı orındı iyeleydi: sózlikti keńeytirip barıw, sózlerdi mazmunın anıqlastırıw, passiv sózlik baylıǵın aktivlestiriw. Logopedtiń óziniń sóylewine arnawlı talaplar qoyıladı: sorawlar anıq bolıwı, sóylew hár túrli variantta qısqa, anıq sózlerden quralǵan bolıwı, erteki sóylew kórgizbeli bolıwı, áste tempte bolıwı talap etiledi. Áste-aqırın balalarda sózlik baylıǵı asıp baradı, dáslep kórgizbeli qurallar, súwretler járdeminde sóyleytuǵın bolsa keyin súwretlersiz de óz pikirin erkin jetkerip beriwge úyrenedi. Bul tek ǵana logopedtiń yáki atananıń aldında ǵana bolıwı múmkin. Al topar aldında ózin erkin uslawǵa úyretiw ushın áste-aqırın adamlardıń sanın arttırıp baramız. Dáslep logopedtiń ózi

bolatugin bolsa, ata-anasin, keyin psixolog, soñ doslari.

Juwmaqlap aytatugin bolsaq, balalardin qarim-qatnasin rawajlandirivdan aldin korrekcion jumislardi duris alip bariv, yagniy balalarda sozlik bayligi, soylewdin grammatikalik sistemasin duris qaliplestiriv, tutligiwshı balalarda tutligip soylew esabına soylew rawajlanıwınıń arqada qalıwı gúzetildi.

Soylewdin grammatikalik komponentlerin rawajlandirmay turıp olardağı pikirin erkin bayanlawdin rawajlanıwı qıyın keshiwin berilgen tapsırmalarda anıqladıq. Pikirin erkin bayanlawdı rawajlandırıwda shańaraq sharayatında ata-ananıń perzentine duris qarim-qatnası balanı hár tárepleme tárbiyalawdağı ata-ananıń bilimi, dúnyağa kóz qarası úlken áhmiyetke iye esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: 2023.
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон Стратегияси. –Т.: «O‘zbekiston». 2021.
3. Ayupova M.Yu. “Logopediya” O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. –Toshkent: 2007.
4. Ayupova M.Yu. “Korrekcion ishlar metodikasi” Ma’ruza matni . –T.: 2001.
5. Ayupova M.Yu., Aripova Sh. Bolalar nutqini rivojlantirish. // «Maktabgacha ta’lim». –T.: 2012, № 10.
6. Ayupova M.Yu., Axmedova Z.M., Nurkeldiyeva D.A. “Barmoqlar mashqi va logopedik o‘yinlar”. – Toshkent: “Yangi asr avlodi” 2007.
7. Ayupova M.Yu., Axmedova Z.M., Nurkeldiyeva D.A. “Logopedik o‘yin”. -T.: “Faylasuflar”. 2013.
8. Mo‘minova L., Maxkamova U. “Duduqlanish: bartaraf etish texnologiyasi” . -T.: 2020.
9. Mo‘minova L.R. “Tutilib gapiruvchi o‘smirlar uchun qo‘llanma” -Toshkent: «O‘qituvchi», 1984.

REZYUME. Maqolada duduqlanish nutq kamchiligini korreksiyalashda qo‘llaniladigan maxsus usullar berilgan. Bolalar bilan mashg‘ulotlarni tashkil qilishda asosan o‘yinlardan foydalanish samarali natija beradi. Shuni hisobga olib duduqlanishni korreksiyalashda logopedik o‘yinlarni misollar bilan keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены специальные методы, используемые при коррекции заикающегося дефекта речи. Использование игр в организации занятий с детьми дает эффективные результаты. С учетом этого в качестве примеров приводятся логопедические игры для коррекции заикания.

SUMMARY. The article presents special methods used in the correction of stuttering speech deficiency. The use of games in organizing activities with children gives effective results. With this in mind, logopedic games for stuttering correction are given as examples.

TEACHING HISTORY STUDENTS BASED ON ACTIVITIES AND COMPETENCES IN CLIL (CONTENT AND LANGUAGE INTEGRATED LEARNING)

O.Torebaeva – PhD student

B.Arzieva – philosophy doctor of pedagogical science, docent
Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: CLIL (Content va til integratsiyasi), faoliyat, hamkorlik usullari, hamkorlikdagi yondashuvlar, topshiriqlar, raqobat, chigallashgan jumlar, tarixiy voqealar.

Ключевые слова: CLIL (Интегрированное обучение по содержанию и языку), мероприятия, методы сотрудничества, совместные подходы, задания, соревнование, зашифрованные предложения, исторические события.

Key words: CLIL (Content and Language Integrated Learning), activities, cooperative methods, collaborative approaches, assignments, competition, scrambled sentences, historical events.

Introduction. The implementation of cooperative teaching strategies has been demonstrated to have a positive impact on the learning process and outcomes of students. The implementation of these strategies facilitates the establishment of an optimal learning environment, which presents distinct advantages for learners. From a pedagogical perspective, students have the opportunity to enhance their comprehension of a diverse range of subjects, including the acquisition of a foreign language. Foreign language learners do not get adequate exposure to literary texts, especially non literature courses learners, which makes them unaware of other cultures’ norms [1:73]. The CLIL history competences and associated activities are conducted through the utilization of

cooperative methods, which serve to influence the learners’ subject and language knowledge, thus facilitating the acquisition of knowledge and skills. This is accomplished by affecting the learners’ subject matter and linguistic knowledge. CLIL history would benefit from activities that emphasize the communication of historical knowledge, improve reading and listening comprehension, and require students to produce a written product [8:2].

Teachers need to think about the kind of tasks learners will do during the lesson and as follow-up. It is important to plan a range of tasks which require different challenges, such as less demanding tasks which involve matching sentence halves, making events on timelines and marking trade routes on old

maps. More demanding tasks include explaining causes and effects, providing evidence of change from a text, evaluating evidence and giving reasons why something happened.

Teachers of CLIL history may plan a variety of activities for their students to participate in. Example of activities suitable for CLIL: categorization, cloze test, gap fill, labelling, matching, multiple choice (true/false, ordering words/sentences/paragraphs), jigsaw reading and listening, word/sentence/text/ completion, information transfer, freeze frames, pyramid discussion, domino games.

Context-based activities are used in CLIL history classes, which can be implemented through collaborative approaches. To provide an example, the Oxford University Press has proposed a sample lesson plan on Queen Elizabeth I and the CLIL history curriculum for a secondary school grade. The following pre-reading and post-reading assignments could serve as a foundation for the study of the Golden Age. It may be advantageous for teachers to commence the lesson by presenting students with the Tudor family tree and encouraging them to engage in discussion with a fellow student about their knowledge of Queen Elizabeth and Henry VIII's other wives. Subsequently, students could be assigned the task of connecting the remaining phrase fragments in order to construct a complete sentence describing the queen's life. Furthermore, an additional pre-reading assignment could be devised, requiring students to select the most appropriate option within the sentence. After that, they could read the text to verify their responses. It is possible to arrange the reading process cooperatively in pairs or groups; like in conventional classes, students may also work alone. After reading the material, students are able to respond to pertinent questions that demonstrate their thorough understanding of it. Asking students to place the provided sentences in the appropriate places inside the text is another way to follow it. Locating words in the book with the provided definitions is another common CLIL history assignment. Following their engagement with the text and completion of the assignments, students can share and debate their thoughts on it during the post-reading phase. They can employ cooperative methods like think-pair-share, round robin, role-switching, three-step interviews, etc. The instructor may then assign follow-up mini-projects, such using the Internet to write a text about another well-known historical figure. Although follow-up assignments can take many forms, they must be related to the lesson's subject. For instance, as part of a follow-up assignment in the course on the American Revolution, students are frequently asked to write a description of the American flag, including details about its color and design, the year it was adopted, any modifications, etc.

Types of CL activities

The Palaeolithic Age, the extended period from the Middle Ages to the Age of Absolutism, the Industrial Revolution, World War One, the fall of the Berlin Wall in November 1989, and other topics may be covered in Berlin secondary schools' curricula in addition to Queen Elizabeth I and the American Revolution. However, as CLIL learning concurrently incorporates topic, language, and life skills, some academics have argued that CLIL themes could extend the subject area and shouldn't be restricted to it [4:19]. In accordance with the recommendations set forth by numerous academic publications, a variety of cooperative learning (CL) activities can be employed to enhance the study of historical themes within a CLIL framework. The following list provides illustrative examples of such activities:

1. **Competition. Quickest or Most:** Students should work with a partner to formulate ten questions about the lesson topic that is written on the boards. They should ask four questions that include the words "who," "what," "how," and "why." For example, students may want to know who owned slaves, where they were born, how they were treated, etc. during a lecture on the slave trade. After that, they ought to respond to such queries in groups or in class.

2. **Scrambled Sentences:** Students may need to rearrange words that are significant and convenient to the subject to create a complete phrase or even a question. There may be a discussion of the sentence or question after this. Another variant of the challenge would be to write each mixed-up sentence on a different card after a paragraph or text has been scrambled.

3. **Red and Green Cards:** The instructor should start by giving each student a red and a green card. The instructor or one student from each cooperative group is then required to read roughly twenty statements related to the subject. Students should raise the green card for an incorrect report or the red card if they believe the report to be accurate. Students can talk about the statements after each response. Both the teacher and the students will be able to determine how well they have understood the lesson thanks to the activity.

4. **Video Clip:** After watching a brief video about a period of history, students can talk about the pre-distributed questions.

5. **Internet:** Instructors can ask students to identify a text that is no more than fifty words long or an image that is relevant to the lesson that will be covered next, such as Spain's occupation of the Netherlands. After that, they ought to choose four or five categories to which they belong and post their prepared messages and images on the classroom board. By letting students utilise their own study resources and work independently with their colleagues, this activity may promote learner autonomy.

6. Spider Diagram: On the whiteboard, the instructor should write the lesson's general topic in a square or circle. Students are expected to draw a spider diagram and include subtopics in each leg.

Subsequently, the subtopics can be classified according to the categories to which they pertain, thus facilitating the organization of the material into a coherent structure.

– **KWL Grid:** Students should make three columns and write, in each, what they know, what they would like to know, and what they have learnt (a synopsis of the material covered in the session). Any topic related to history can be covered in the class, like writing an article for the newspaper on the autumn of 1939.

– **Placemat:** Initially, each four-student group ought to draw a "placemat" on paper with the topic – possibly the reasons behind World War One – written in the centre. In his or her spot on the placement, each student in the group should write facts or an opinion regarding the subject (for example, what caused World War One). After that, everyone in the group should talk about all of the responses; they can also group or classify them.

– **Predict, Observe and Explain:** Students are given the first section of a historical tale and are asked to guess how it will continue. After that, they can view an academic paper or short film to see if their predictions came true. The activity's goals are to increase students' interest in the course and activate their historical knowledge.

In CLIL history classes, students can use cooperative approaches to complete all of the activities listed in either pairs or groups [5:27-34]. From these examples, it can be concluded that the following learning skills are employed when implementing CL activities in CLIL history lessons: summary, skimming, evaluating material, guessing from context, and cooperative skills [8:17]. As shown by del Pozo, conventional approaches, on the other hand, are less successful in CLIL settings. Lecture-based instruction does not help students' mental activation, according to action research in CLIL history classes [6:125].

As Alasgarova has demonstrated, when employing traditional teaching methods, the instructor typically introduces the new material without taking into account the students' diverse learning preferences and interests [2:152]. Additionally, students are less prepared, less engaged, and less driven in class if they are forced to take notes during the entire session instead of participating in an activity. Students may hardly ever devote additional time to discussing historical topics outside of class in standard history classes. When it comes to role-plays, learning occurs mostly during the preparation stage, which is frequently completed outside of the classroom, rather than during the presentation [10:289]. The dynamics

of the class and the pair/group exercises improve students' motivation, engagement with the lectures, and cognitive processes while also increasing their comprehension of the material. Role-plays, matching words to definitions or questions to answers, and event analysis are a few examples of these activities [2:151]. In contrast to typical history classroom teaching methods, CLIL history teachers use a variety of strategies and tactics in their lessons, including projects, presentations, visual aids, and more. Furthermore, the goal of CLIL history classes is to enable students to connect historical events and dates to one another by examining the causes and effects of historical facts and occurrences, in addition to teaching knowledge about them [6:126].

The primary goal of CLIL history teachers is to help students develop their sense of self-worth, accountability, independence, and, of course, historical consciousness. In order to accomplish this goal, four core competencies must be developed, as listed below [3; 4]. When students formulate enquiries about a historical event, they first demonstrate their ability to ask effective questions. Second, students refine their methodological skills as they attempt to answer those issues by dissecting and reassembling historical facts. Third, by utilizing historical knowledge, students get orientation competency during the modern era orientation. Fourth, the other three competencies that students develop via the process of analyzing and creating historical narratives are connected to historical knowledge. Furthermore, students cognitively absorb historical facts and discuss them in written or spoken communication with peers, making Cognitive Discourse Functions crucial to the acquisition of the aforementioned competencies [3; 4]. Additionally, they employ their analytical abilities to recognise and understand even the most complex facets of the material.

The CL technique can be used to encourage the development of the aforementioned CLIL competencies. When completing oral or written CLIL history activities, CL facilitates the application of various communication skills. Otten and Thürmann have dubbed these communication abilities Content-Based Communication (CBC) Skills [7:17]. According to Hoecherl-Alden they include a range of task-oriented procedures, including defining, elucidating, and providing a generalized interpretation of information in any speech variation, including requests, comparisons, hypotheses, or analyses [9:617]. Through communication throughout the cooperative activities in CLIL history classes, students can develop and refine their CBC abilities.

Conclusion. In conclusion, it can be proposed that the integration of collaborative methodologies into CLIL history lessons enables the implementation of a diverse range of activities. The implementation of CL

can facilitate the enhancement of students' language proficiency, comprehension of the material, and participation in class. Furthermore, the acquisition of CLIL competencies in questioning, methodology, orientation, and historical comprehension can be facilitated through the implementation of CL approaches.

References

1. Арзиева Б.А. Using literary texts in developing intercultural competence. //Преимущества и проблемы использования достижений отечественной и мировой науки и технологии в сфере иноязычного образования. 2024. Т. 1. №. 1. - С. 73-74.
2. Alasgarova Rena. "Implementing CLIL techniques to History Classes: Action Research." Journal of Education in Black Sea Region, vol. 4, no. 1, 2018, pp. 146-154. Project Muse, DOI: 10.31578/jeps.v4i1.161. Accessed on 8 June 2020.
3. Bauer-Marschallinger, Silvia. Acquisition of Historical Competences in the CLIL History Classroom. Dissertation, Vienna: Universität Wien, 2016.
4. Coyle, Do et al. Towards an Integrated Curriculum: CLIL National Statement and Guidelines. London: Languages Company, 2009.
5. Dale, Liz et al. CLIL Skills. Haarlem: European Platform - Internationalising Education, 2011.
6. Del Pozo, Elena. CLIL in Secondary Classrooms: History Contents on the Move. Content and Language Integrated Learning in Spanish and Japanese Contexts. Policy, Practice and Pedagogy. Cham: Palgrave Macmillan, 2019, -P. 125-152.
7. Ditze, Stephan-Alexander, and Ana Halbach. Bilingualer Sachfachunterricht (CLIL) im Kontext von Sprache, Kultur und Multiliteralität. Frankfurt am Main: Lang, 2009.
8. Hicks, Diana. "Content and Language Integrated Learning with Diana Hicks." Erasmus+ KA1 Staff Mobility Project - Call 2017. INTO Europe to INSET - Innovation, Transnational Opportunities and Cooperation around Europe TOwards IN-SERVICE Teacher Training, 2017. -P. 1-29.
9. Hoecherl-Alden, Gisela. "Turning Professional: Content-Based Communication and the Evolution of a Cross-Cultural Language Curriculum." Foreign Language Annals, Vol. 33, № 6, November/December 2000. -P. 614-621.
10. McCarthy, Patrick, and Liam Anderson. "Active Learning Techniques Versus Traditional Teaching Styles: Two Experiments from History and Political Science." Innovative Higher Education, Vol. 24, № 4, January 2000. -P. 279-294.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqola CLIL tarixi bo'yicha kompetentsiyalar tushunchasi bilan tanishtiradi va o'quvchilarning mavzu va til bilimlariga ta'sir qiluvchi hamkorlik usullari orqali amalga oshiriladigan bir qator tadbirlarni taqdim etadi. CLIL tarixi tarixiy bilimlarni uzatishga urg'u beradigan, o'qish va tinglab tushinishni yaxshilaydigan hamda o'quvchilardan yozma mahsulot ishlab chiqarishni talab qiladigan faoliyatlardan foyda olishi taklif qilinmoqda.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена концепция компетенций в истории CLIL и представлен ряд мероприятий с помощью совместных методов, которые влияют на предметные и языковые знания учащихся. Предполагается, что история CLIL принесет пользу из мероприятий, которые подчеркивают передачу исторических знаний, улучшают понимание чтения и аудирования и требуют от учащихся создания письменного продукта.

SUMMARY. This article introduces the concept of competences in the history of CLIL and presents a range of activities through collaborative methods that influence learners' subject and language knowledge. CLIL history is suggested to benefit from activities that emphasize the transfer of historical knowledge, improve reading and listening comprehension, and require students to produce a written product.

ТАЛАБАЛАРДЫҢ КӨРКЕМ-ДӨРЕТИЎШИЛИК УҚЫПЛИКЛАРЫ МЕНЕН ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАЛҒАМЫН СҮЎРЕТЛЕЎ ӨНЕРИ ЖӘРДЕМИНДЕ РАЎАЖЛАНДЫРЫҰДЫҢ ТИЙКАРЛАРЫ

Т.В.Уразимова – *көркем-өнер таныў илимлери кандидаты, доцент*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: бадий ва ижодий қобилиятлар, эстетик дид, тасвирий санъат, педагогика.

Ключевые слова: художественно-творческие способности, эстетический вкус, изобразительное искусство, педагогика.

Key words: artistic and creative abilities, aesthetic taste, fine arts, pedagogy.

Педагогиканың педагогикалық теориясы хэм практикасының ең әхмийетли хэм зэрүрли ўазыйпаларының бири дөретиўши инсанды хэм соның менен бирге сўўретлеў өнери тийкарында талабалардың көркем-дөретиўшилик

уқыплылықлары менен эстетикалық талғамын раўажландырыўдың тийкаргы концепция ойының маңызлы-мазмунлылық мәнисин қәлиплесетириў болып табылады. Ҳақыйқатында, бул контекстте сўўретлеў өнери ең нәтийжели усыл болып

табылады. Қызықлы хэм көп қырлы предмет бола отырып, сүүретлеу өнери тәбияты хэм қызығышылықлары бойынша хәр қыйлы адамларды өзине тартуға мүмкиншилик жарататуғын, көп санлы, орынланыуы бойынша хәр қыйлы техникаларға, усылларға ийе.

Өзбекстанның үзликсиз билимлендириу системасында талабаның жеке инсан сыпатында өсиуине айрықша дыққат қаратылған. Атап айтқанда, субъектке, оған жеке қатнас жасауды есапқа ала отырып, оның жеке инсанлық сыпаты, өз бетинше искерлиги арқалы адамның жеке инсан сыпатында өзін таныуы, өз бетинше шешим қабыл етиуи хэм ең ақырында өзиниң жумысын таллауы әмелге асырылады. Талабалардың көркем-дөретиушилик уқыпшылықлары менен эстетикалық талғамын сүүретлеу өнери жәрдемінде рауажландырыудың тийкары, айқын көринип турған унамлы қызғын тәсирлер хэм олар арқалы ақыл мийнетинен ләззетлениу болып табылады. Бул көп тәрәпи бойынша талабаның авторлық өзгешелигинде, оның сүүретлеп көрсетиудің образшылық тилинен (композиция, фактура, көлем, ритм, рең, сызык) пайдаланыуында, жаңа образлардың көринислерин хам моделлерин жаратыу, табылған усылларды қайта ислеу уқыпшылығында көринеди.

Хәзирги постиндустриал дәуир жәмийеттиң барлық тарауларында дөретиуши инсанның тутқан орынын хэм ролин жоқары көтерди. Усыған байланыссы соңғы ўақытлары Өзбекстанда билимлендириу тарауында әхмийетли жаңалықлар киргизилди, сезилерли өзгерислер жүз берди. Бүгинги күнниң социаллық-мәдени талаптары билимлендириу системасының алдына жоқары кәсиплик шеберликке ийе, дөретиуши, хәзирги заманның инновациялық өзгерислерине ийкемлесе алатуғын қәнигелерди оқытып таярлау хэм тәрбиялау ўазыйпаларын қояды. Көркемлик билимлендириу мәселесин қарай отырып, биз бул көз-қарас аспекттиң көп қыршылығын ядта сақлауымыз керек. Себеби, бул тек ғана билимлендириу системасының өзи ушын кәсипшил кадрларды таярлау емес, олар және де сүүретлеу өнери тарауындағы кәсип маманлары, дүнья жүзилик бирлеспелер алдында усы тарауды изертлеушилер хэм үгит-нәсиятлаушылар да болуы тийис. Буннан тысқары нәтийжели, мәдени, дөретиушилик индустрияның рауажланыуы Өзбекстан Республикасындағы туризмниң рауажланыуының тийкары да болып табылады [1].

Көркемлик билимлендириу системасы тек ғана көркем өнер усыллары менен билимлендириу болып есапланбайды, ол кең көлемдеги гуманитарлық-мәдениат изертлеушилик илимий тийкарды да талап етеди. Сонлықтан оның тийкаргы ўазыйпасы, тийкарында ақыл менен ойлау, эстетикалық көркемлик хэм этикалық-дүньятаныу көзқараслары жататуғын гуманитар

хэм инсаныйлық мәдениатты қәлиплестириу болып табылады. Өзинде ақыл менен ислеу хэм дөретиушилик уқыпшылықларды бирлестире отырып, көркемлик билимлендириу мәдениат, билимлендириу хэм көркем өнер арасында бир қанша динамикалы хэм жемисли байланыслар жүргизиуге мүмкиншилик береді. Атап айтқанда, көркемлик билимлендириу инсанның рауажланыуының оқыу, үйрениу хэм күшли тәсирлениу жағдайларын теңлестире алады, хэм усының менен адамның көркем-дөретиушилик уқыпшылықлары менен эстетикалық талғамының рауажланыуына жәрдем береді. ЮНЕСКОның көркем өнер тарауындағы билимлендириу бойынша Биринши дүнья жүзилик конференциясы Декларациясының стратегиялық бағдары: «көркем өнер арқалы оқыту хэм оқыу» (Лиссабон, Португалия, 2006-жыл), сондай-ақ ЮНЕСКОның Екинши дүнья жүзилик конференциясының усыныслары (Сеул, Корея Республикасы, 2010 жыл) – буның дәлили бола алады.

Талабалардың көркем-дөретиушилик уқыпшылықлары менен эстетикалық талғамының рауажланыуы, дөретиушилик негизлердиң ашылуы, хәзирги заман жәмийетиниң оғада әхмийетли зәрүрликлери, оның нәтийжели рауажланыуының, алға илгерилеуиниң тийкаргы шәртлериниң бири. Инсанның рауажланыу барысының үзликсизлигин есапқа ала отырып, билимлендириу процесиниң концептуал тийкарлары да, оның өз ўазыйпаларын дурыс атқаруына жәрдем беретугын педагогикалық технологиялардың өзгериуи менен педагогикалық-шөлкемлестириушилик шараятларының талаптары да өзгерип барады.

Талабалардың көркем-дөретиушилик уқыпшылықлары туўралы айта отырып, биз биринши гезекте, тийкарында, оларға иске кирисиудің жаңалығы хэм сапалық өзгертилиуи тән болған, хәр қыйлы, гейде қәлиплескен стандарт үлгиге келмейтуғын шешимлерди излеуге, ойлаудың инновациялық тийкарларының рауажланыуына айрықша дыққат аударуымыз тийис.

Билимлендириудің улыўма системасында талабалардың көркем-дөретиушилик уқыпшылықлары менен эстетикалық талғамын сүүретлеу өнери тийкарында рауажландыру, тиккелей объекттиң оқыту барысына инталылығына, оның жеке өзиниң мүтәжликлерине хэм ең басшысы қызығышылығының себеплерине тийкарланды. Талабалардың көркем-дөретиушилик уқыпшылықлары менен эстетикалық талғамын рауажландыру ушын анық белгили педагогикалық шараятларды белгилей отырып, биринши гезекте оқытылып атырғанлардың жас категориясын есапқа алыу керек. Бул, субъектке, оқыту процесини (теориялық оқыту) тийкарында, оларды жүзеге асыруға сүүретлеу өнери

бойынша хэр қыйлы хабарландырыў қуралларын түсиниўге, қайта ислеўге, қайта ойлап көриўге, таллаўға хэм т.б. уқыпшылықтарының болыўы жәрдем ететугын, бир қатар әмелий жумысларды, тапсырмаларды орынлаў зэрүр болатугын сүүретлеў өнерине де толық дәрежеде тийисли. Атап айтқанда барлық компонент қурам бөлеклериниң толық пүтинлиги субъектке қоршап турған өмир хақыйқатлығын дурис сәўлелендириў бойынша бир қатар әмелий тапсырмаларды орынлаўына мүмкиншилик береді [2;3].

Талабалардың көркем-дөретиўшилиқ уқыпшылықлары менен эстетикалық талғамын раўажландырыў мәселесинде дөретиўшилиқ мүмкиншилиқлер аспекти ақыл менен ойлаў билиў қәбилетиниң хэм әмелий билимлериниң, зейинлиқлериниң хэм уқыпшылықтарының жыйындысы сыпатында тәрийплениди. Дөретиўшилиқ мүмкиншилиқлер мәселелерди қойыўда, сондай-ақ оларды шешиў жолларын излеўде пайдаланылады. Бул жағдайда дөретиўшилиқ мүмкиншилиқти субъектниң, айрықшалығының тийкары ойлаў (билиўге хәўеслик, өзгешелиқ, системалылық, пүтинлик, сыншылық), перцепциялар (тәсирлениўшилиқ, фантазия, нәзик түсиниўшилиқ, қыял етиўшилиқ), өз күши менен жумыс ислеўге уқыпшылық (қайсарлық, исенимлилик, ериклилик), табысқа ерисиўге умтылыўшылық, тәўекел ете алыўшылық) хызмет еткен, жаңалық жаратыўдағы белгили дәрежедеги жеке инсанлық уқыпшылық сыпатында қараў керек [4;5].

Усыған байланыслы: «талабаларды дөретиўшиликке қалай оқытыў-үйретиў керек? Эстетикалық талғамын қалай раўажландырыўға болады?» – деген әхмийетли саўал пайда болады. Алға қойылған бул мәселени шешиўде субъектниң үйреншикли үлги бойынша емес, стандарт емес ойлаў қәбилети әхмийетли роль атқарады. Буннан тысқары билимлендириўдин баслы мақсетлериниң бири, төмендеги төрт қурам бөлекти өз ишине алатугын, инсанның социаллық тәжирийбени өзлестирип алыўының зэрүрлиги болып табылады:

- тәбият хэм жәмийет хаққында билимлер;
- искерликтиң тийкарығы усылларын әмелге асырыў бойынша тәжирийбеге ийе болыў;
- хэм нәтийже сыпатында жумыс ислеўде дөретиўшилиқ тәжирийбениң бар болыўы;
- сондай-ақ қоршап турған дүньяға хэм искерликке бир пүтин-сезимталлы тәсиршеңлик (комплексли) қатнаста болыў, оны түсиниў тәжирийбеси де зэрүр.

Солай екен, оқытыў барысы, тийкарында ойлаўдың жаңа усылларын өзлестириў хэмде оқыў-үйрениў хэм дөретиўшилиқ тәжирийбеси бир комплексте жататуғын, талабалардың көркем-дөретиўшилиқ уқыпшылықлары менен эстетикалық талғамын раўажландырыўға бағдарланған болыўы тийис. Билимлендириў процесинде стандарт емес ойлаўдың раўажландырылыўы төмендегилерге тийкарыланады:

- стандарт жағдайда жаңа мәселени көриў хэм ашып көрсетиў уқыпшылығы;
- мәселени өзінше шеше алыў хэм топлаған билимлерин хэм шеберликлерин жаңа жағдайларға көшире алыў уқыпшылығы;
- объекттиң толық дүзилисин көре алыў уқыпшылығы;
- мәселени шешиўде альтернативалық вариантлардан пайдаланыў;
- жаңа мәселени шешиўде бұрыннан белгили усылларды, креативлиқти есапқа ала отырып, араластырып ямаса өзгертип қоллана алыў уқыпшылығы.

Бул көрсетилген мәселелерди, улыўма билимлендириў процесинен тысқары, миннетли болмаған факультатив, өз бетинше хэм жеке сабақларда, сондай-ақ қосымша билим алыў системаларында да шешиўге болады.

Талабалардың көркем-дөретиўшилиқ уқыпшылықлары менен эстетикалық талғамын сүүретлеў өнери жәрдемінде раўажландырыў барысында субъектниң жеке креативлиқине дыққат аўдарыў зэрүр. Бул жағдайлар, атап айтқанда избе-изликте келгенде көркем-дөретиўшилиқ көзқарасынан, инсанның ақылы толысқан болып қәлиплесиўине жәрдем етеди:

➤ атап айтқанда дөретиўшилиқ қатнас адамның ишки дүньясының раўажланыўына жәрдем етеди;

➤ қоршап турған дүньяны дөретиўшилиқ пенен түсиниў хэм өзлестириў адамға бул дүньядағы өзгерислерди ылайықлы түсинип қабыл етиўге хэм ең баслысы оларды сапалы хэм әдетий емес жол менен шешиўге мүмкиншилиқ береді;

➤ дөретиўшилиқ жумыс барысы, инсанға процестиң өзиниң қатнасыўшысы болыўына мүмкиншилиқ береді;

➤ субъектниң жеке қәсийетлерин жетилистириў, оған келешекте өз ойын иске асырыўға мүмкиншилиқ жаратады;

➤ жуўмақлаў ретинде дөретиўшилиқ уқыпшылықлардың раўажланыўы көркемлик қызығыўшылықты қәлиплестиретугынлығын, хэм сол арқалы дүньяны көркемлик көз-қарастан түсиниўин тәмийинлейтуғынлығын атап өтиўге болады.

Хәзирги заман дүньясындағы глобалласыў процесиниң күшейиўи билимлендириўдин мазмунының хэм формаларының өзлериниң өз-ара ийкемлесиўине хэм биригиўине (интеграцияланыўына) жәрдем етеди. Өзбекстанның сыртқы сиясатында кейинги ўақытлары жүз берген өзгерислер алдыңғы дүнья жүзилик жоқары оқыў орынлары менен шерикликте ислеў, хэр түрли бағдарларда тәжирийбелер алмасыў ушын және де кеңирек мүмкиншилиқлер жаратылыўына жәрдем етти. Билимлендириўдин хәзирги талапқа сәйкеслендирилиўи Ғәрезсиз Мәмлекетлердин Дослық Аўқамындағы жақын еллер менен де,

хәмде раўажланған еллердин алдыңғы қатардағы илимий-билимлендириў орайлары менен де бирге ислесиўге мүмкиншиликлер ашып берди. Бирге ислесиў барысында, кейинги ўақытлары киргизилген өзгерислер менен биргеликте, билимлендириў процесиниң хәзирги заманға сәйкес ислеп шығылған миллий стандартлары тийкарында, инновациялық иске кирисиўди қоллана отырып, жуўмақлаўшы нәтийжеде кең пейиллик хәм эмпатияны да умытпай, биз жақсы нәтийжелерге ерисемиз.

Өзбекстан Республикасының жоқары кәсиплик билимлендириўиниң стандартлары көп басқышлы педагогикалық билимлендириў системасына тийкарланған хәм биринши гезекте талабаларда улыўма мәдений, улыўма кәсипшиллик хәм кәсиплик билимликлерди қәлиплестириўге бағдарланған. Кәсиплик көркемлик билимлендириўде талабалардың алдына тек ғана көркем өнер тараўындағы теориялық билимлерди хәм сүўретлеў искерлиги уқыплылықларын ийелеў ўазыйпасы емес, ал педагогикалық методиканы да өзлестириў ўазыйпасы турады. Демек, бул жерде арнаўлы хәм психологиялық-педагогикалық пәнлердин үлкен интеграциясы жаққында сөз болып отыр. Атап айтқанда көркем-педагогикалық билимлендириў процесиниң модернизацияланыўы тийкарында көркем-педагогикалық билимлендириўдиң тәртипке салыныўын

(унификация) хәмде нәтийжеде, билимлендириўдиң миллий стандартлары хәм сондай-ақ дүнья жүзилик билимлендириў стандартлары тийкарында талабалардың таярлығының сапасының жоқарылағанлығын көриўге болады. Себеби, тап усы көркем өнердиң хәр қыйлы түрлерин түсиниў, айырым жағдайларды есапқа ала отырып оған тийкарланып инсанның жоқары әдеп-икрамлылығы, мәдениятлылығы, хәр тәрәплеме раўажланыўы қәлиплесетуғын, инсандағы эстетикалық көзқарастың раўажланыўына жәрдем етеди.

Жуўмақлап айтқанда, алдағы ўақытта изертлеўди талап ететуғын әхмийетли мәселелерге, инсанның көркем-дөретиўшилик уқыплылықлары менен эстетикалық талғамының раўажланыўындағы сүўретлеў өнериниң барлық түрлериниң теориялық-педагогикалық тийкарларын, талабалардың көркемлик хәм дөретиўшилик уқыплылықларын анықлаўдың диагностикалық методикаларын хәм белгилерин ислеп шығыўды; көркем-эстетикалық циклдеги оқытыў-тәрбия процеслерин жетилистириўдиң заманагөй инновациялық технологияларын қолланыўды; үзликсиз көркемлик билимлендириў системасының барлық басқышларының өтпели, интегративлик оқытыў жобаларын хәм бағдарламаларын ислеп шығыўды киргизиў керек.

Әдебиятлар

1. Өзбекстан Республикасының туризм жаққындағы нызамы, 2019-жыл 18-июль, № ӨЗРН-549) (Закон Республики Узбекистан о туризме, 18 июля 2019 г., № ЗРУ-549).
2. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. -М.: Издательский центр «Академия», 2010 –С. 368.
3. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций: Учеб. пособие для студ. пед. учеб. заведений и слушателей ИПК и ФПК. – М.: «Прометей, Юрайт», 1998. –С.464.
4. Абульханова-Славская К.А. Диалектика человеческой жизни (Соотношение философских, методологических и конкретно-научных подходов к проблеме индивида). – М.: 1997. –С. 224.
5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. 3-е изд. – СПб.: -Питер: 2001. –С. 282.

РЕЗЮМЕ. Мақола талабаларда бадий ва ижодий қобилиятларни ва естетик дидни ривожлантиришга бағишланған. Тасвирий санъат ва амалий санъатнинг шаклланиш ва ривожланиш тарихи контекстида ўқувчиларнинг бадий-ижодий қобилиятлари ва естетик дидининг ривожланишини ҳисобга олиб, естетиканинг шахс шаклланишига таъсир етиш жараёнини ҳисобга оламиз. Шу муносабат билан биз естетика естетик тарбия назарияси, естетик педагогика, тасвирий ва декоратив санъатни ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг бадий ижодий қобилиятларини ривожлантиришга таъсир етувчи муҳим таркибий қисм сифатида еътибор берамиз.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена вопросам развитию художественно-творческих способностей и эстетическому вкусу у студентов. Рассматривая развитие художественно-творческих способностей студентов и эстетического вкуса в контексте истории становления и развития изобразительного и декоративно-прикладного, нами учитывается процесс влияния эстетики на становление личности. В связи с этим мы уделяем внимание эстетике как теории эстетического воспитания, эстетической педагогике, как значительной составляющей, влияющей на развитие художественно-творческих способностей студентов в процессе обучения изобразительному и декоративно-прикладному искусству.

SUMMARY. The article is devoted to the development of artistic and creative abilities and aesthetic taste in students. Considering the development of artistic and creative abilities of students and aesthetic taste in the context of the history of the formation and development of fine and decorative and applied arts, we take into account the process of influence of aesthetics on the formation of personality. In this regard, we pay attention to aesthetics as a theory of aesthetic education, aesthetic pedagogy, as a significant component influencing the development of artistic and creative abilities of students in the process of teaching fine and decorative and applied arts.

ФИЗИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ В ПЕРИОД НАЧАЛЬНОГО ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

А.К.Утепбергенов – кандидат биологических наук

П.Ж.Мамутов – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: жисмоний ривожланиш, бошланғич таълим, болалар, соғлиқ, жисмоний тарбия, педагогик фаолият, мактаб йукламаси.

Ключевые слова: физическое развитие, начальное школьное образование, дети, здоровье, физическая культура, педагогическая деятельность, школьная нагрузка.

Key words: physical development, primary school education, children, health, physical education, pedagogical activity, school workload.

Введение. Период начального школьного образования является важным этапом в жизни ребенка. Именно в это время начинается активное формирование не только когнитивных, но и физических навыков, влияющих на дальнейшее развитие ребенка. Физическое развитие в возрасте от 6 до 10 лет характеризуется высоким уровнем пластичности и адаптивности организма, что делает его особенно важным для обеспечения нормального роста и развития. Однако избыточная нагрузка в условиях образовательного процесса может негативно сказаться на состоянии здоровья детей. В этой связи необходимо особое внимание уделить физическому развитию в контексте начального образования.

1. Особенности физического развития детей в возрасте 6–10 лет

Возраст 6-10 лет характеризуется интенсивными процессами роста и развития организма. В это время происходит:

- **Активный рост костной и мышечной ткани.** У детей в этот период развивается не только физическая сила, но и координация движений.

- **Сформированность основных двигательных навыков.** На фоне увеличения двигательной активности происходят значительные изменения в моторике, развивается ловкость, скорость реакции и выносливость.

- **Дыхательная и сердечно-сосудистая система.** В этот период важен процесс тренировки и укрепления сердца, сосудов и легких через физическую активность, что способствует улучшению общего здоровья и устойчивости организма к инфекциям.

Согласно данным медицинских исследований, в возрасте 7-8 лет у детей происходит формирование базовых двигательных навыков, таких как бег, прыжки, метания, а также совершенствование координации движений и пространственного восприятия.

2. Влияние школьной нагрузки на физическое развитие

Современная школьная программа, несмотря на введение специальных уроков физической культуры, может оказывать как положительное,

так и негативное влияние на физическое развитие ребенка. Избыточная умственная нагрузка, стрессы и малоподвижный образ жизни, который нередко связан с длительными уроками и сидячей работой, могут привести к различным заболеваниям, таким как:

- Остеохондроз;
- Сколиоз;
- Нарушение осанки;
- Проблемы с сердечно-сосудистой системой.

Для предотвращения этих негативных последствий важно интегрировать физические упражнения в учебный процесс, чередовать умственную деятельность с двигательной, а также проводить регулярные физкультминутки и уроки на свежем воздухе.

3. Роль физической культуры в начальном школьном образовании

Физическая культура в начальном школьном образовании имеет многогранное значение. Она способствует:

- **Развитию физической силы и выносливости.** Регулярные занятия физкультурой и спортом помогают детям укрепить мышцы, развить ловкость, гибкость и координацию.

- **Укреплению здоровья.** Физические упражнения способствуют улучшению иммунной системы, предотвращению различных заболеваний, таких как простуда, болезни дыхательных путей и желудочно-кишечного тракта.

- **Социальной адаптации.** Через занятия физкультурой дети учат сотрудничать, развивают командные навыки, что способствует их социальной адаптации в школьном коллективе.

Педагоги физической культуры играют важную роль в этом процессе, формируя у детей позитивное отношение к физическим упражнениям, обучая их правильной технике выполнения различных движений и прививая привычку к активному образу жизни.

4. Влияние педагогов и родителей на физическое развитие

Важным элементом, влияющим на физическое развитие детей, является роль родителей и педагогов. Родители, поддерживающие активное участие

в спортивной жизни ребенка, могут существенно повысить уровень его физической активности. Совместные занятия спортом, прогулки на свежем воздухе, участие в спортивных секциях и кружках — все это способствует улучшению физической формы и здоровья детей.

Учителя и воспитатели, в свою очередь, могут создать благоприятные условия для развития двигательных навыков в школе. Важно не только качество физкультурных занятий, но и создание позитивной мотивации у детей для регулярных занятий физической активностью, пропаганда здорового образа жизни, организация внеурочных спортивных мероприятий.

5. Рекомендации для улучшения физического развития

Для обеспечения гармоничного физического развития детей в период начального образования рекомендуется:

1. Разнообразить физические нагрузки — занятия должны включать не только стандартные физкультурные упражнения, но и игры, танцы, плавание, занятия на свежем воздухе.

2. Чередовать умственную и физическую нагрузку — уроки и занятия должны быть сбалансированы, с частыми перерывами для физических упражнений.

3. Включить в школьную программу элементы здоровья-сбережения. Важно уделять внимание обучению детей правильной осанке, технике выполнения упражнений и восстановлению после умственных нагрузок.

4. Стимулировать участие родителей — родительская поддержка является важным фактором, влияющим на физическое развитие детей, поэтому важно вовлекать родителей в спортивные мероприятия, физкультурные праздники и внеурочную активность.

Заключение. Физическое развитие детей в период начального школьного образования имеет огромное значение для их общего здоровья, психоэмоционального состояния и успешности в учебной деятельности. Для того чтобы обеспечить гармоничное развитие, необходимо уделять внимание как регулярным физкультурным занятиям, так и рациональному распределению умственной и физической нагрузки. Педагоги и родители играют ключевую роль в создании благоприятных условий для физического и психоэмоционального развития детей, что является основой для их успешной социализации и подготовки к дальнейшему обучению.

Литература

1. Климова Н.Н. Физическое воспитание и развитие детей школьного возраста: монография. -М.: 2019.
2. Мельникова Е.А. Основы педагогической психологии и физиологии для педагогов начальной школы: учеб. пособие. - СПб.: 2021.
3. Сидорова Н.П. Влияние физической активности на здоровье детей в начальной школе: исслед. работа. -М.: 2022.

РЕЗЮМЕ. Бошланғич таълим даврида болаларнинг жисмоний ривожланиши бола ривожланишининг энг муҳим таркибий қисмидир, бу унинг соғлиғига, психоемоционал ҳолатига ва ўқишдаги муваффақиятига таъсир кўрсатади. Мақолада болаларнинг жисмоний ривожланиш хусусиятлари, мактаб йукламаси ва жисмоний машқларнинг болалар организмга таъсири, шунингдек, педагоглар ва оналарнинг уйғун ривожланиши таъминлашдаги роли кўриб чиқилади.

РЕЗЮМЕ. Физическое развитие детей в период начального школьного образования представляет собой важнейшую составляющую общего развития ребенка, оказывающую влияние на его здоровье, психоэмоциональное состояние и успешность учебной деятельности. В статье рассматриваются особенности физического развития детей, влияние школьной нагрузки и физических упражнений на организм ребенка, а также роль педагогов и родителей в обеспечении гармоничного развития.

SUMMARY. The physical development of children during the primary school period is a crucial component of the child's overall development, influencing their health, psycho-emotional state, and academic success. The article discusses the characteristics of children's physical development, the impact of school workloads and physical exercises on the child's body, as well as the role of teachers and parents in ensuring harmonious development.

Tálim - tárbiya teoriyası hám metodikası**KIMYO FANINI INGLIZ TILI BILAN INTEGRATSIYALASHGAN HOLDA O‘QITISH SHAKLLARI****M.B.Ajjeva** – *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent***G.U.Dauekeeva** – *tayanch doktorant***M.U.Umrbekova** – *tayanch doktorant**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti***Tayanch so‘zlar:** kimyo, ingliz tili, modernizatsiya, innovatsion, integratsiya, didaktika, axborot.**Ключевые слова:** химия, английский язык, модернизация, инновация, интеграция, дидактика, информация.**Key words:** chemistry, english language, modernization, innovation, integration, didactics, information.

Jamiyat taraqqiyotida rivojlanish tendensiyalar umumiy o‘rta ta’limda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarda aks etadi. Yevropa Ittifoqi ma’lumotlariga ko‘ra, zamonaviy ta’limning asosiy ustuvor yo‘nalishlari qatoriga o‘quvchilarning umumiy ilmiy savodxonligini shakllantirish kiradi. Bu birinchi navbatda ularning ilmiy ma’lumotlardan foydalanish bo‘yicha kompetentligini va barchani bir necha tillarda samarali muloqot qilishga tayyorlashni nazarda tutadi [1:417].

Ingliz tili bilan integratsiyalashgan sharoitda umumiy o‘rta ta’limda kimyo fanidan o‘quv ishlarini amalga oshirishni o‘rganishning uslubiy shartlari va asoslari:

Umumiy ta’lim maqsadlarini amalga oshirishda o‘quv fanlarini bir-biriga yaqinlashtiradigan integratsiyasi o‘quv fanlari mazmuni va usullarining o‘zaro bog‘liqligi, atrof-olamni, unda sodir bo‘layotgan hodisa va jarayonlarni yaxlit idrok etishga yordam beradi;

Umumiy kimyo ta’limni modernizatsiyalash, bu birinchi navbatda uning asosiy maqsadi mazmunini o‘zgartirish bilan bog‘liq. Modernizatsiya eskidan yangiga, zamonaviyga o‘tishga qaratilgan. Modernizatsiya kontseptsiyalari doirasida birinchi navbatda umumiy o‘rta ta’lim maktab kimyo fani kursida o‘quvchilarni zamonaviy jamiyatda yashash sharoitlari sifatida asosiy kompetensiyalarni shakllantirish vazifasi paydo bo‘ldi;

Ta’lim jarayonida subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘zgartirishga qaratilgan ta’lim, insonparvarlashtirish, rivojlantirish va shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni qo‘llash, ta’limni “insonparvarlashtirish”, yaqin global dunyoqarash va insoniyatga yaqinlashtiradi.

Ta’limning muhim maqsadlaridan biri bu o‘quvchilarning intellektual va ijodiy qobiliyatlarini, kommunikativ, ijodiy, emotsional-yaxlit jihatdan olib boriladigan umumiy asosiy kompetensiyalarni shakllantirishdir;

Kommunikatsiya, muloqot, axborot tashuvchidan axborotni uzatishning elektron vositasi bo‘lgan shaxs, kitob, ommaviy axborot vositalari bo‘lishi mumkin bo‘lgan axborotni o‘z idrok-mehnat va idrokiiy-ta’lim faoliyati jarayonida insonlar o‘rtasidagi o‘zaro

munosabatlarning o‘ziga xos shakli sifatida shaxsga uzatishni nazarda tutadi, albatta til yordamida amalga oshiriladi [2:220].

Fanlararo integratsiya asosida kimyo fani va ingliz tili o‘rtasidagi munosabatlardan muvaffaqiyatli foydalanishning didaktik va uslubiy shartlariga quyidagilar kiradi: ikki tilli semantika texnikasiga tayanish (o‘quvchilar tomonidan kimyoviy tushunchalarning ma’nosini ikki tilda o‘zlashtirish), kimyoviy va umumiy ilmiy terminologiyani o‘rganishga etimologik yondashuv va kimyoviy nomenklaturasi; maxsus (kimyoviy) bilimlarning muammoli-kommunikativ vaziyatlarida tizimli aktualizatsiya; axborot-kommunikatsiya qobiliyatlari majmuasi yordamida kimyoviy materialni o‘zlashtirish; bir vaqtning o‘zida kimyoviy va lingvistik materiallarga asoslangan o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash texnikasini (umumlashtirish, taqqoslash, tasniflash) rivojlantirish; shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyilini amalga oshirish; o‘quvchilarning madaniyatlararo kompetensiyasini kengaytirishni ta’minlash; kimyoviy va lingvistik materiallarni sinchkovlik bilan tanlash orqali uslubiy bazani yaratish, barcha didaktik prinsiplarga rioya qilish; mavjudlik prinsipi ustuvor vazifa sifatida ko‘rib chiqilishi kerak; kimyo fani va ingliz tilini o‘quvchilarga o‘qitish va rivojlantirish darajasiga integratsiyalashuvi doirasida kimyo fani bo‘yicha o‘quv ishlari metodologiyasining muvofiqligi; ilmiy asoslangan diagnostika, fan hamda til bilimlarining boshlang‘ich darajasini va ikki tilli-integrativ bilimlarni va kommunikativ-axborotni shakllantirish darajasini hisobga olish o‘quv jarayonining turli bosqichlarida ko‘nikmalar; nutq faoliyatida ijodiy, o‘quvchilarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini rag‘batlantiruvchi kommunikativ yadroni shakllantirish texnikasidan foydalanish [3:13].

Ingliz tili va kimyo fani tilini ko‘rib chiqishda semantik, etimologik va kommunikativ jihatlarida aloqa nuqtalarini aniqlash mumkin.

Shatalov tadqiqotlariga asoslangan holda, umumiy o‘rta ta’lim maktabda kimyo fanini o‘rganishda fanlararo integratsiyani amalga oshirishda quyidagi usullardan foydalanilgan:

Akademik (monolog, dialogik taqdimot, mustaqil tadqiqot ishlari);

Innovatsion (tadqiqot, muammo-o‘yinli, muammomunozara, muammoni jamoaviy echish usuli);

O‘ziga xos (muammoli-integrativ kimyoviy tajriba) [4:262].

Chet tillari ko‘pincha kimyo, fizika va matematika bilan integratsiyalashgan. Ingliz tilining kimyo fani bilan bog‘liqligi juda aniq. Ingliz tili darslari, garchi asosiy dasturga muvofiq o‘tkazilsada suhbatlar, o‘yinlar va boshqalarni ingliz tilida o‘z ichiga olishi shart.

Kimyo fani elementlari, kimyoviy formulalarni o‘rganish ingliz tilining ajralmas qismidir. Bu bilan o‘quvchi ham kimyo fani ham ingliz tilini mukammal o‘rganishga intiladi. Ingliz tili darslarida ushbu mavzularni o‘quvchilar bilan muhokama qilar ekansiz, siz o‘quvchilar kimyo fani va ingliz tili grammatikasi omuxatlashgani holda ko‘proq ma‘lumotga ega bo‘lishlari ta‘minlanadi. Uzoq vaqt davomida ingliz tilidagi ushbu integratsiyaviy holatga e‘tibor berilmadi. Xulosa o‘rnida aytishimiz mumkinki, ingliz tili darslarida fanlararo aloqalardan foydalangan holda biz o‘quvchilarning til qiziqishlarini rivojlantirishga yordam beramiz, nutq madaniyatini oshiramiz, savodxonlikni o‘rgatamiz, shuningdek, ijodiy qobiliyatlari shakllanishiga sezilarli darajada hissa qo‘shamiz. Axborot har doim va turli mamlakatlarda maktab ta‘limi tomonidan tanqid qilingan. Ushbu obyektiv hodisa jamiyatning yosh avlodning ta‘lim darajasiga bo‘lgan talablari ortib borayotgani bilan solishtirganda, maktabda kreativ fikrlashga vaqt yo‘qligini ko‘rsatadi. O‘sib borayotgan ijtimoiy ehtiyojlarga muvofiq pedagogik jarayon. Shu nuqtai nazardan qaraganda, maktab tizimidagi tanqidni adolatli deb e‘tirof etishimiz mumkin. Agar boshlang‘ich maktabning tarixiy rivojlanish yo‘lini tahlil qiladigan bo‘lsak, metodik tizimning tarkibiy qismi sifatida maqsadlar eng kam o‘zgarishlar va tuzatishlarga duchor bo‘lganligi ayon bo‘ladi. Ular birinchi jamoatchilik maktablari paydo bo‘lgan paytdan boshlab, o‘zgarmagan, qolipga tushib qolgan o‘qitish natijasida bola o‘qish, yozish, hisoblash, atrofdagi dunyoga yo‘naltirish ko‘nikma va malakalarini egalashi kerak bo‘lgan [5:430].

Zamonaviy ta‘lim esa shaxsning yaxlit uyg‘un rivojlanishi, o‘quvchining insonlar bilan, dunyo bilan va o‘zaro munosabatlar sub‘yekt sifatida rivojlanishini nazarda tutadi.

Ta‘lim mustaqilligini shakllantirish - shaxsga mos ravishda o‘rganish istagi va qobiliyati. Har bir o‘quvchining qobiliyatlari va xususiyatlari, elementar faoliyat madaniyatini shakllantirish, o‘quv faoliyatining asosiy tarkibiy qismlarini o‘zlashtirish, o‘quv topshirig‘ini qabul qilish, va o‘zini o‘zi nazorat qilish, o‘zini o‘zi baholash. Ta‘limning ustuvor yo‘nalishlarining o‘zgarishi yangi fanlarni rivojlan-

tirish uchun zamin yaratadi. Jamiyatimiz doimiy rivojlanishda, shuning uchun ham ta‘lim tizimi orqali u yangi talablarni ilgari surmoqda va amalga oshirmoqda.

Integratsiya ta‘lim mazmunini tanlashning eng muhim talabiga aylanib bormoqda. Didaktika va metodologiyaning umumiy tizimida maktab o‘quvchilarining o‘quv jarayonida integratsiyani o‘rganish va amaliy qo‘llash muammosi o‘quvchining umumiy rivojlanishi, har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirish nuqtayi nazaridan uning funksiyalarini tushunishni o‘z ichiga oladi.

Integratsiya turli o‘quv fanlari o‘rtasida barqaror aloqalarni o‘rnatish sifatida qaraladi, shu bilan birga ularning har birining o‘zaro “izolyatsiyasi” yo‘qolmaydi. Bunday holda, integratsiyaning asosi turli ta‘lim yo‘nalishlarining umumiy mazmunidir. “Integratsiya” atamasi umumta‘lim maktablarida didaktik muammolarni hal qilishda ta‘limni rivojlantirishda g‘oyalar, tushunchalar, tamoyillar, yondashuvlarning o‘zaro kirib borish tendensiyasi sifatida tushunilishi lozim. Shuning uchun bu muammo pedagogika uchun yangilik emas. O‘qitishdagi integratsiya g‘oyalari buyuk didaktning asarlaridan kelib chiqadi, u shunday deydi:

“Bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan barcha narsalar doimiy ravishda bog‘lanib, aql, xotira va til o‘rtasida mutanosib ravishda taqsimlanishi kerak” [6:150].

Zamonaviy umumta‘lim maktablarida o‘qitish jamiyatning rivojlanish dinamikasiga mos kelmaydi. Shuning uchun o‘quvchilarni o‘qitishda noan‘anaviy, yaxlit tizimdan foydalanish g‘oyasi paydo bo‘ldi. Fanlararo aloqalar - doimiy, yaxlit tizim emas, balki integratsiyaga qaratilgan muhim qadamdir. Ulardan o‘qituvchining iltimosiga binoan o‘quv materialining ma‘lum mavzularini o‘rganishda foydalanish mumkin. Fanlararo aloqalar bu tizim emas, lekin integratsiya. Bu alohida turdosh fanlarning o‘quv materialini bir butunga birlashtirishni taklif qiladigan tizim. Faqat ta‘lim sohalari doirasidagi fan yo‘nalishlari emas, balki ta‘lim sohalarining o‘zlari ham bog‘lanishi, birlashtirilishi mumkin. Natijada, integratsiyalashgan o‘quv darslari paydo bo‘ladi. Integratsiyalashgan darslar o‘xshash ta‘lim yo‘nalishlari yoki o‘xshash bo‘lmagan fanlar asosida yaratiladi. Integratsiyalashgan ta‘lim ham maqsad, ham o‘rganish vositasidir. Ta‘lim maqsadi sifatida integratsiya umumta‘lim maktablari o‘quvchilariga dunyoni yaxlit idrok etishga, atrofdagi voqelikning barcha xilma-xilligidagi go‘zalligini bilishga yordam beradi. Integratsiya o‘rganish vositasi sifatida an‘anaviy bilimlar chorrahasida yangi bilim, g‘oyalarni egallashga yordam beradi.

Integratsiya o‘quvchilarni ta‘lim jarayonida yanada zamonaviy usullar, uslublar, shakllar va yangi texnologiyalar asosida o‘qitishning samarali vositasidir. Ushbu tizim turli xil obyektlarning ele-

mentlarini o‘z ichiga oladi, ularning kombinatsiyasi sifat jihatidan yangi bilimlarning tug‘ilishiga yordam beradi, obyektlarni o‘zaro boyitadi, uchlik didaktik maqsadni samarali amalga oshirishga yordam beradi [7:172].

Xulosa. Ushbu maqolada olingan natijalar asosida umumta’lim maktablarida kimyo fanini ingliz tili

bilan integratsiyalashgan holda o‘qitish shakllari va vositalariga bag‘ishlangan ushbu paragrafda o‘qitishning an’anaviy, zamonaviy usullari o‘zaro tahlil qilingan. Bu jarayonda ikkita fanni o‘qitish jarayonida integratsiyaviy o‘qitish shakllari va vositalarining afzalliklari yetarli darajada asoslab berilgan.

Adabiyotlar

1. Bekpo‘latov H.O. Ajieva M.B. Kimyo fanini ingliz tili bilan integratsiya qilish sharoitlarida o‘rganish uchun o‘quvchilarning psixologik xususiyatlaridan foydalanish.// NamDU Ilmiy axborotnomasi. –Namangan: 2022. №11.
2. Iskandarov A.Yu. Kimyodan masalalar yechish metodikasi. Darslik. – Toshkent: 2019.
3. Зорников Н.И., Волкова П.Л. Проблемы и перспективы международной интеграции высшего образования. – Вороник: 2009.
4. Темиров Н.О. Умумий кимё фанидан фанлараро интеграциясидан фойдаланиб ўтказилган педагогик эксперимент натижалари. // International multidisciplinary scientific conference on the engineering & technology. –Егупт: 2021. –P. 220-223.
5. Миренкова Е.В. Концепция методического обеспечения формирования познавательных умений учащихся при обучении химии в современной школе: дис. док. пед. наук. - Санкт-Петербург: 2018.
6. Усова А.В. Межпредметные связи в преподавании основ наук в школе: Методические рекомендации. –Челябинск: ЧПТУ “Факел”, 2006.
7. Шодманова Ш.К. Академик лицей ва умумтаълим мактабларида кимё фанини касбга йуналтириб ва табиий фанлар интеграцияси асосида адаптив ўқитиш методикасини такомиллаштириш. Ўқув кўлланма. 2020.

REZYUME. Hozirgi globallashuv davrida fanlararo ta’lim munosabati zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismi bo‘lib, o‘quvchilarning bir vaqtning o‘zida bir nechta fan bo‘yicha bilimlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Quyidagi maqolada kimyo va ingliz tili fanlarini integratsiyada o‘qitish istiqbollari yoritilgan. Integratsiyalashgan darslar jarayonida kimyo fani va ingliz tilini bog‘lash bo‘yicha eng samarali ish turlari ko‘rib chiqildi. Kimyo va ingliz tili o‘rtasidagi integratsiya xalqaro ta’lim tizimlarida keng qo‘llanilayotgan usullardan biri bo‘lib, o‘quvchilarga nafaqat kimyo fanini chuqur o‘zlashtirish, balki ingliz tilidagi texnik va ilmiy adabiyotlarni tushunish imkonini beradi.

РЕЗЮМЕ. В современную эпоху глобализации межпредметные образовательные отношения являются неотъемлемой частью современной системы образования и служат развитию знаний учащихся одновременно по нескольким предметам. В статье освещены перспективы интегрированного обучения химии и английскому языку. В процессе интегрированных занятий были рассмотрены наиболее эффективные виды работы по соединению химии и английского языка. Интеграция химии и английского языка является одним из широко используемых методов в международных системах образования, позволяя учащимся не только глубоко овладеть химией, но и понять техническую и научную литературу на английском языке.

SUMMARY. In the modern era of globalization, interdisciplinary educational relationships are an integral part of the modern education system and serve to develop students' knowledge in several subjects simultaneously. The following article explores the prospects for teaching chemistry and English in integration. In the process of integrated classes, the most effective types of work on combining chemistry and English were considered. The integration between chemistry and English is one of the methods widely used in international education systems, allowing students not only to master chemistry in depth, but also to understand technical and scientific literature in English.

TÁRBIYA SABAGÍNDA OQÍVSHÍLARDÍN KREATIV PIKIRLEWIN RAWAJLANDÍRÍW

N.Allashova – tayanish doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: kreativlik, kompetensiya, tarbiya darsligi, pedagogik texnologiya, strategiya, metod.

Ключевые слова: креативность, компетентность, образование, педагогическая технология, стратегия, метод.

Key words: creativity, competence, educational textbook, pedagogical technology, strategy, method.

Mámleketimizde bilimlendiriw tarawında alıp mektepleri sheshiwshi kúshke aylanganı áyne barılıp atırǵan reformalarda ulıwma bilim beriw haqıyqat bolıp tabıladı. Usı orında húrmetli

prezidentimiz mektep haqqında tómendegishe aytıp ótedi:

Mektep insan ómiriniń eń áhmiyetli buwınlarınan biri sanaladı. Siziń qanday insan bolıp qalıpsiwińiz kóbinshe sol dárgáydán alatuǵın bilim hám tárbiyaǵa baylanıslı. Shańaraqta ata-ana, mektepte oqıtıwshılarınız sizdi tuwrı jolǵa jeteleydi. Ustazlardı húrmetlew, ardaqlaw, olardıń sizge berip atırǵan mehir hám itibarın qádirlaw zárúr. Siz – keleshek qurıwshılarıız. Arańızdan Watanımızǵa dańq keltiretuǵın, Ózbekstan atın jáne de kóklerge kóteretuǵın ilimpazlar hám jazıwshılar, injener hám baǵdarlamashılar, mámleketlik ğayratkerler hám ekonomistler, dúnya tán alǵan qolı gúl ónerment hám de arxitektorlar shıǵadı. Men sizlerge isenemen! Mámleket basshısı sıpatında meniń sizlerden úmitim úlken! dep prezidentimiz Sh.Mirziyoyev jas áwladqa úlken isenim bildiredi [1].

Sol sebepli házirgi kúnde mekteplerde keleshek áwlad miyrasxorların tárbiyalawǵa baǵdarlanǵan múmkinshilikler óz gezeginde, pedagog xızmetkerlerden sapalı tálim-tárbiya beriwdi, oqıwshılardan bolsa puqta bilim alıwı talap etedi. Bul óz gezeginde hár bir oqıtıwshınıń tiykarǵı minneti jáne de joqarı juwapkershilik hám wazıypalardı júkleydi. Baslawısh tálim tálim-tárbiyanıń tiykarǵı buwını bolıp tabıladı. Álbette, házirgi Jańa Ózbekstanda zamanǵa say jas áwlattı tárbiyalawda hár bir sabaqqa oqıtıwshı kreativ túrde qatnas jasawı kerek bolıp esaplanadı. Usı orında baslawısh klasta oqıwshılardıń kreativ kompetentligin rawajlandırıwda “Tárbiya” sabaqlıǵınıń da ornı girewli bolıp sanaladı. Sebebi hár bir Tárbiya sabaqlıǵınıń mazmunı balanı turmısqa tayarlaw yaǵnıy balanıń aldına úlken maqsetler qoyıw hámde sol maqsetlerge erise alıwǵa baǵdarlaydı. Sol arqalı balada hár bir narseni úyreniwge qızıǵıwshılıq oyanadı, jáne olarda kreativlik rawajlanıp baradı. Házirgi kúnde sabaqlıqlardıń mazmunı tiykarınan balalardıń kreativ kompetentligin rawajlandırıwǵa arnalǵan.

Dáslep kreativlik hám kompetentlik atamasına toqtalasaq. Kreativlik (latinsha “create” – jaratıw, “creative” jaratıwshı, izleniwshı) – yaǵnıy jańa idealardı oylap tabıwshı mánisin sáwlelendiredi. Kreativ kompetentlik – shaxsta erkin pikirlew qábiletiniń hár bir sabaqta ayqınlanıwında eń tiykarǵı hám belsendi forması esaplanadı. Sol qatarda házirgi kúnde Tárbiya sabaqlıǵınıńda mazmunı tikkeley balalarda kreativ kompetentlikti rawajlandırıwǵa qaratilǵan.

Baslawısh klaslarda Tárbiya sabaqlıǵınıń Oqıw dástúrine muwapıq oqıwshılardıń oqıw iskerliginiń nátiyjeligine qoyılatuǵın minimal talaplar bar bolıp olar tómendegiler:

- juwapkershilikti ańlaydı;
- birge islese aladı;
- ármanların anıqlay aladı;

-qoyılǵan ádep-ikramlıq normalarına ámel qıladı.

Usı qoyılǵan talaplardan kelip shıǵıp balanıń kreativligin rawajlandırıw áhmiyetli wazıypalardan esaplanadı. Tiykarınan Tárbiya sabaqlıǵınıń ózi balalarǵa turmıs úyretiw, keleshekтегі óz ornına iye bolıwǵa hám óz aldına qoyılǵan maqsetlerge erisiwge tárbiyalaydı.

Baslawısh klass oqıwshıları ushın Tárbiya sabaqların túrli formada shólkemlestiriw múmkin:

1. Oyin, sáwbet, ushrasıw, shańaraqta jámát orınlarında, máhállerde hár túrli tárbiyalıq kesheler shólkemlestiriw. Hár bir sabaqtıń maqsetiniń anıqlıǵı, tariyxıylıǵı hám zamanagóyiligi menen ádep-ikramlıq túsiniklerine tárbiyalawǵa qaratilǵan.

2. Oqıw shınıǵıwların audio, video, janlı sáwbet formasında hám kórgizbeli formada shólkemlestiriw.

3. Oqıtıwshınıń jańa texnologik sheberlikke iye bolıwı hám dóretiwshiligi.

Joqarıdaǵı Tárbiya sabaqlarınıń shólkemlestiriw formasına qaray otırıp Patti Drapeaudıń óz shıǵarmasında oqıwshılardıń kreativligin rawajlandırıwda dáslep bolajaq pedagoglarda interaktiv hámde kreativ pikirlew kónlikpelerin rawajlandırıwda nátiyjeli bolǵan jol hám metodlardı keltirip ótedi:

- Veb-saytlar menen islesiw;
- vizuallastırıw;
- barlıq kózqaraslardı inabatqa alıw;
- áhmiyetli ideyalardı túrli jaǵdaylarda hám orınlı qollaw (ideyanı basqa sharayatqa kóshiriw – transformatsiya);
- “Aqılıy hújım”;
- “Keys-stady” sıyaqlı metodlar.
- “Klaster”
- “Qarama-qarsı” sıyaqlı metodlar.

Usı keltirilgen metodlarǵa tiykarlanıp Tárbiya sabaqlıǵınıń mazmunın tómendegishe kórsetip ótsek boladı:[3]

Birinshi klastıń Tárbiya sabaqlıǵı 2023-jıl baspadan shıqqan bolıp 30 tema hám 64 betten ibarat. Sabaqlıqtıń 1-temasındaǵı Men jasaytuǵın Ózbekstan temasına tiykarlanıp oqıwshılardıń kreativligin rawajlandırıw ushın dóretiwshilik tapsırma berilgen. Dóretiwshilik tapsırma: Kósheńiz hám úyińizdiń súwretin sızıń. Bul shınıǵıwda balalar súwret salıw ushın dóretiwshilik penen qatnasjasaydı. Usı sıyaqlı tapsırmalar arqalı balalardıń kreativligi rawajlana baslaydı. Onnan basqa da 2-sabaqta berilgen «Men kimmen» temasın túsindiriپ bolǵansoń «Aqılıy hújım» metodınan paydalansaқ boladı.

“Aqılıy hújım” metodi

Bul usılda oqıwshılar individual túrde juwap beredi. Soralǵan sorawǵa hár qanday juwabı qabıl etiledi. Bunda berilgen juwapqa baha beriw shárt emes, hár bir oqıwshınıń pikirini qaǵazǵa jazıp alıwı kerek. Juwaplar ushın hesh qanday tiykar yamasa túsindiriw talap etilmeydi.

Sorawlar dizimi:

1. Ne ushin adamlar ózlerin tanıstırıwı kerek?
2. Akmal hám Madina haqqında nelerdi bilip aldıńız?

3. Sizge qanday dógerek unaydı?

Bul metod arqalı balalar ózleri haqqında maǵlıwmat hámde ózleriniń qızıǵıwshılıqları haqqında aytp beredi. Bunnan basqada sabaqlıqtń 29-bettegi 5-6-sabaqlarda Insanlardıń páziyetleri haqqında tema berilgen hám sońında temaǵa baylanıslı aralas sózler berilgen. Bundaǵı sózler insanlardıń páziyetleri haqqında keltirilgen. Bul tapsırmanıń balalarǵa jáne de túsiniikli hám qızıqlı bolıwı ushin «Qarama-qarsı múnasibet» strategiyasına salıp úyretsek boladı. Mısalı, bul metodta kesteniń bir tárepine adamlardıń unamlı páziyetlerin ańlatatuǵın sóz oqıtıwshı tárepinen jazıladı, tap usınday etip oqıtıwshı tárepinen ekinshi tárepine de adamlardıń unamsız páziyetleri jazıladı hám onı oqıtıwshı oqıwshılar menen birge dodalaydı, bul arqalı oqıwshılar bir-biri menen erkin pikir almasadı hám de Insanlardıń jaqsı hám jaman páziyetleri tiykarındaǵı temaǵa keńnen túsiniikke iye boladı. Bul metodtıń úlgisi tómendegishe:

«Qarama-qarsı múnasibet» strategiyası

Unamlı páziyetler	Unamsız páziyetler
Aqıllı	Aqılsız
Miyrimli	Ashıwshaq
Insaplı	Biymehir

Bunnan basqa, 41-bettegi 9-sabaqta oqıwshılardıǵa berilgen jazba tapsırma da balalardıń kreativ kompetentligin rawajlandırıwǵa arnalǵan. Jáne de mektep sózi menen baylanıslı súwretler tiykarında

Ádebiyatlar

1. Mirziyoyev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. -T.: «O‘zbekiston», 2017, 488-b.
2. Ergashevna K.B. Kreativ pedagogika. O‘quv qo‘llanma. –Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo”. 2022.
3. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). - Alexandria – Virginia: USA: ASCD, 2014.
4. Usmanova O.V., Risyukova Y.V. «Tarbiya» novda. – Toshkent: 2023.

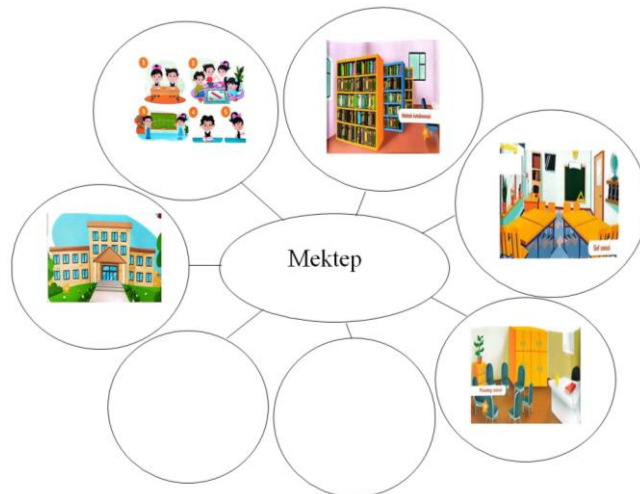
REZYUME. Mazkur maqola boshlang‘ich sinf Ta’rbiya darslarida o‘quvchilarning kreativligini interfoal metodlar orqali rivojlantirish masalalariga bag‘ishlangan.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящена вопросам развития творческих способностей учащихся интерактивными методами на уроках начального образования.

SUMMARY. This article is devoted to the issues of developing students’ creativity through interactive methods in elementary grades.

“klaster dúziw” tapsırma etip berilgen. Bul metod arqalı balalar tek bir mekteptiń ózine ǵana itibar qaratıp qoymaydı, bálkim ondaǵı hár bir zattı, kórinislerdi usı súwretler arqalı úyrenedi. Balalar mektep buyımların hám mekteptegi oqıwshılardıń tártibine baylanıslı súwretler sızadı hám ózin-ózi rawajlandıradı.

“Klaster” metodi

1-súwret

Juwmaqlap aytqanda joqarıda keltirilgen metodlar arqalı oqıwshılardıń Tárbıya sabaqlıǵına bolǵan qızıǵıwshılıǵı artadı hám hár táerde oylawı, erkin pikirlewi jáne kreativligi joqarı dárejede rawajlanadı.

Sonlıqtanda baslawısh klass oqıwshılarınıń kreativ kompetentligin rawajlandırıwda mekteplerdegi Tárbıya sabaqlıǵınıń mazmunı júda úlken áhmiyetke iye ekenligin joqarıdaǵı temalar hám ondaǵı temalarǵa baylanıslı metodlarda kórip óttik. Sebebi ondaǵı temalardıń ózi balalardı turmısqa tayarlaw hám jeke ózi aldına úlken maqsetler qoyıw, jańa-jańa idealardı proektlerdi jaratıwǵa baǵdarlaydı. Sonlıqtanda Tárbıya sabaqlıǵınıń tematikası tikkeley turmıstan alınıp, balalarǵa tuwrı jol úyretiwge baǵdarlangan desek asıra aytqan bolmaymız [4].

BASLAWÍSH KLASS OQÍTÍWSHÍLARÍN TAYARLAWDA KREDIT MODUL SISTEMASÍNDÁ ÓZ BETINSHE JUMÍS TÚRLERIN SHÓLKEMLESTIRIW METODIKASÍ

N.A.Kazakbayeva – *stajyor oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: mustaqil ish, kredit modul, o‘quv yuklamasi, kollokvium, keys-stady, glossariy, publitsistik bayonot, portfolio, esse, ECTS, loyiha.

Ключевые слова: самостоятельная работа, кредитный модуль, учебная нагрузка, коллоквиум, кейс-стади, глоссарий, журналистское высказывание, портфолио, эссе, ECTS, проект.

Key words: independent work, credit module, study load, colloquium, case study, glossary, journalistic statement, portfolio, essay, ECTS, project.

Búgingi kúnde rawajlangan dúnya mámleketleri tálim sistemasına kiriw, ózimizdiń milliy tálim sistemamızdı ele de rawajlandırıw maqsetinde joqarı oqıw orınlarında Kredit-modul sisteması engizilgen.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2020-jıl 31-dekabrdegi “Joqarı oqıw orınlarında oqıw procesin shólkemlestiriw menen baylanıslı sistemanı jetilistiriw is-ilájlari haqqında”ǵı 824-sanlı qararında “2020-2021-oqıw jılınan baslap respublika joqarı oqıw orınlarında oqıw procesin basqıshpa-basqısh kredit-modul sistemasına ótkiziw tártibin engiziw; oqıw procesine kredit-modul sisteması engizilgen bakalavriat tálim baǵdarları hám magistratura qánigelikleriniń mamanlıq talapları, oqıw jobası hám pán baǵdarlamaları jetilistiriliwin támiylew; joqarı oqıw orınlarında oqıw procesine kredit-modul sistemasın engiziwdiń shólkemlestirilgen máselelerine tiyisli hújjetler úlgilerin islep shıǵıw hám tastıyqlatıw wazıypaları belgilep berilgen [1].

Óz betinshe jumıslarǵa berilgen táriypke toqtalıp ótetuǵın bolsaq: bul aldınnan rejelestirilgen oqıtıwshı tapsırmasına tiyisli hám onıń metodikalıq basshılıǵında auditoriya hám auditoriyadan tısqarı waqıttaǵı tálim procesinde ámelge asırılauǵın hár túrdegi studentlerdiń individual hám toparlıq jumısları bolıp esaplanadı.

Óz betinshe jumıs - alınǵan bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı bekkemlew, qosımsha maǵlıwmat yamasa materialdı úyreniw maqsetindegi oqıw kórinisi [2].

Óz betinshe jumıslar bul studentlerdiń lekciya, seminar hám basqa túrdegi shınıǵıwlarda iyelegen bilimlerdiń ámeldegi juwmaqlawshı basqıshı bolıp tabıladı. Sonıń ushın da qánigeni kásiplik tayarlawdıń tiykarǵı maqsetlerinen biri studentke bilim alıp atırǵan tarawı boyınsha keleshekte óz betinshe tálim alıwı ushın tereń bilimler beriliwi kerek.

Kredit-modul bul kredit hám modul sıyaqlı túsiniqlerden ibarat bolıp, ol dáslep XIX ásirdiń ekinshi yarımında AQShta engizilgen [3]. Sol waqıtları mámleket joqarı oqıw orınları qatań belgilenip qoyılǵan oqıw baǵdarlamaları tiykarında jumıs alıp barılǵan. 1976-jılı Evropa Awqamı mámleketleri tálim ministrleri usı mámleketler universitetleri arasında birge islesiwde oqıw baǵdarlamaların engiziw haqqında kelisiwge erisedi.

[4]. Nátiyjede 1987-jılda Evropa Awqamınıń London sammiti dawamında awqamǵa aǵza mámleketlerdiń Joqarı oqıw orınlarınıń ortasında studentler almasıwın qollap-quwatlawshı ERASMUS baǵdarlaması shólkemlestirildi. Bul ERASMUS baǵdarlaması 1989-jılda Amerika kredit sisteması hám Niderlandiya joqarı bilim sistemasına tiykarlangan halda jańa kredit-modul sisteması qaǵıydaların islep shıǵadı hám onı European Credit Transfer System (ECTS) dep ataydı. Usı qaǵıydalar ózinde Evropa Awqamı mámleketleri universitetleriniń oqıw baǵdarlamaları, olarda usınıs etiletuǵın pánlerdi salıstırıw hám studentler almasıw baǵdarlamaları sheńberinde shet el universitetlerinde alǵan pánlerin óz universitetlerinde tán alınıwı reformaların qamtıp aldı. Baǵdarlamada qatnasıwshı universitetler oqıw baǵdarlamaları xalıqaralıq dárejede húrmetke iye bola baslaydı [5].

1999-jılı Evropada Boloniya procesi dep atalǵan Evropa mámleketleri Joqarı bilimlendiriw ministrlikleri arasında óz ara birge islesiwdi rawajlandırıw xalıqaralıq forumı jumıs baslaydı.

ECTS kredit-modul sisteması Evropanıń 48 mámleketi joqarı tálim orınları tárepinen túrli dárejede tálimdi basqarıw usılı sıpatında paydalanıp kelmekte.

Kredit-modul sistemasında házirde eń kóp tarqalǵan student óz betinshe jumıslarınıń túri bul - Dástúriy formadaǵı oqıtıwshı basshılıǵındaǵı studenttiń óz betinshe jumısları (OBSÓJ) esaplanadı.

Dástúriy formadaǵı oqıtıwshı basshılıǵındaǵı studenttiń óz betinshe jumısları (OBSÓJ) tómenдеgi túrlerge bólinedi [6]:

Másele sheshiw, referat, kollokvium, esse, prezintaciya, keys-stady, pán olimpiadalarında qatnasıw, ilimiy konferenciyalarda bayanat jasaw, ilimiy tezis hám maqalalar shıǵarıw, ilimiy konferenciyalardıń toplamlarında tezisler hám ilimiy jurnallarda ilimiy izertlew teması boyınsha maqalalar shıǵarıw taǵı da basqa túrleri bar.

Hár bir professor-oqıtıwshı ózi sabaq oqıtatuǵın páninen keminde joqarıdaǵı OBSÓJ (oqıtıwshı basshılıǵında studentlerdiń óz betinshe jumısları) túrlerinde 80-90% in paydalanadı. Sol sıyaqlı SÓzbJlardan tálim processinde paydalanıw arqalı olardıń pánge bolǵan qızıwshılıǵın arttırıwımız hám óz ústinde islewin, óz betinshe pikirlewin shólkemlestiremiz.

Baslawısh tálim fakulteti studentlerine «Matematikanı oqıtıw metodikası» páninen óz betinshe temalar boyınsha tómendegi túrlerde ámelge asırılıwı usınıs etilgen:

- esse;
- aktual tema boyınsha jeke pikirın sın piker;
- publicistikalıq hám basqa janrlarda jazba bayanlaw;
- dokladlar tayarlaw;
- kurs jumısı jazıw;
- konspekt jazıw;
- glossariy dúziw;
- individual hám toparlıq oqıw joybarı;
- keys-tapsırmaların orınlaw;
- temalı portfoliolar dúziw;
- informacion-analiz materiallar menen islew;
- derekler menen islew;
- videorolik tayarlaw;
- multimedialı prezentaciya jaratıw;
- sabaqlardıń metodikalıq islenbelerin tayarlaw;
- test dúziw;
- sabaqtan tısqarı shınıǵıwlar islenbelerin tayarlaw berilgen. Baslawısh tálim studentleri ushın kóbirek Tárbıya isleri metodikası, Pedagogikalıq sheberlik sıyaqlı sabaqlar ushın hár bir óz betinshe tema boyınsha keys-tapsırmaların orınlawı yamasa videorolikler tayarlaw, multimedialı prezentaciyalardan paydalanıw nátiyjelirek bolar edi. Bul keys-stady texnologiyalarınan paydalanıw nátiyjelilikti asırıwǵa arnalǵan jaqsı pedagogikalıq texnologiyalardan biri bolıp tabıladı. Sebebi, joqarı aytıp ótkenimizdey studentlerge bir usılda tapsırmalar beriw olardıń sabaqqa qıǵıwshılıǵın arttırmaydı. Solay eken, hár bir óz betinshe tema boyınsha reje islep, tapsırmalardı hár túrli interaktiv usıllarda beriw jaqsı nátiyjelerge erise alamız.

Mısalı, «Baslawısh klass matematika sabaqlarında interaktiv metodlardan paydalanıw» óz betinshe teması berilgen. Bul tema boyınsha lekciya, ámeliy, seminar sabaqlarında berilgen. Yaǵnıy óz betinshe

tapsırmada student óz ústinde izlenip baslawısh klaslarda interaktiv qaysı metodlar nátiyjelirek bolıwın analizlep, sol boyınsha ámeliyatta jumıs alıp barıwı kerek.

Matematika oqıtıw metodikasın oqıtıw procesinde de pánge baylanıslı óz betinshe tańlap beriw usınıs etiledi. Bul pán boyınsha óz betinshe jumıslardı shólkemlestiriwde múmkin bolǵan bir neshe metodikalardı keltirip ótemiz:

Izertlew joybarı metodikası: studentlerge matematika oqıtıw metodikası menen baylanıslı temanı tańlaw jáne onı óz betinshe úyreniw usınıs etiledi.

Tapsırmalar metodikası: studentlerge matematika oqıtıw metodikası menen baylanıslı bolǵan anıq tema boyınsha tapsırmalar usınıs etiledi.

Modellestiriw metodologiyası: studentlerge hár qıylı oqıtıw usılları hám usıllarınan paydalanǵan halda matematika sabaǵınıń modelin jaratıw usınıs etiledi.

Izertlew sáwbeti metodikası: Studentler mektepke barıwı hám matematika oqıtıwshı menen sáwbet ótkiziw usınıs etiledi.

Tákirarlaw maqalası metodologiyası: Studentlerge matematika oqıtıw metodikası menen baylanıslı bolǵan anıq tema boyınsha túsindiriw maqala jazıw usınıs etiledi.

Bul metodlar óz betinshe ishshilik kónlikpelerin rawajlandırıwǵa járdem beredi, sonıń menen birge, oqıtıwshıda matematika oqıtıw metodikası salasında studentlerdiń bilim hám kónlikpelerin bahalawǵa járdem beredi.

Juwmaqlap aytqanda joqarıda aytıp ótilgeni sıyaqlı ózbetinshe jumıslar studentlerdiń iyelegen bilimlerin bekkemlewge, ilimiy tájiriye hám kónlikpelerdi qalıplestiriwge úlken úles qosadı. Búgingi kúnde maman qánige tayarlaw procesin ózbetinshe jumıslarsız oyda sáwlelendiriw etip bolmaydı. Sebebi, áyne ózbetinshe jumıslardı orınlaw processinde oqıwshılarda sın kózqarastan, dóretiwshilik pikirlew refleksleri rawajlandırıladı.

Адебиатлар

1. Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrdaǵı “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonini tashkil etish bilan bog’liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida” 824-sonli Qarori.
2. Хасонбоев Ж., Тўракулов Х. ва бошқалар. Педагогика фанидан изоҳли луғат. -Т.: «Фан ва технологиялар», 2009. 355-б.
3. World Bank “The Academic Credit System in Higher Education: Effectiveness and Relevance in Developing Countries” (July 1992).
4. Resolution of The Council and of the Ministers of Education, Meeting within the Council, Official Journal of the European Communities, 1976. <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:41976X0219&from=EN>
5. Robert Wagenaar, A History of ECTS, 1989-2019. Developing a World Standard for Credit Transfer and Accumulation in Higher Education. International Tuning Academy, 2020.
6. Усмонов Б.Ш., Хабибуллаев Р.А. Олий ўқув юрларида ўқув жараёнини кредит модуль тизимида ташкил қилиш. Ўқув қўлланма. – Тошкент: ТКТИ, 2020. 120-б.

РЕЗЮМЕ. Мақола бoshlang’ich sinf o’qituvchilarini tayyorlashda kredit-modul tizimida mustaqil ishlarni tashkil etishga qaratilgan. Unda kredit-modul tizimida an’anaviy shakldagi mustaqil ishlarni tashkil etish metodikasi taklif etilgan.

РЕЗЮМЕ. Статья направлена на организацию самостоятельной работы в кредитно-модульной системе подготовки учителей начальных классов. В ней предложена методика организации самостоятельной работы в традиционной форме в кредитно-модульной системе.

SUMMARY. The article is aimed at organizing independent work in the credit-module system in the training of elementary school teachers. It proposes a methodology for organizing independent work in the traditional form within the credit-module system.

ULÍWMA BILIM BERIW MEKTEPLERINDE DENE TÁRBIYA SABAĞÍN SHÓLKEMLESTIRIW HÁM ÓTKERIW USÍLLARÍ

S.J.Orazimbetov – *assistent oqıtıwshı*

Q.T.Jumaniyazov – *úlken oqıtıwshı*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Tayanch so‘zlar: jismoniy tarbiya darsining natijalari, individual xususiyatlar, optimal dars zichligi, darsning tuzilishi, jismoniy mashqlar, pedagogik vazifalar, tayyorgarlik, asosiy va yakuniy qismlar, harakat samaradorligi, tananing anatomik va fiziologik xususiyatlari.

Ключевые слова: результаты урока физического воспитания, индивидуальные особенности, оптимальная плотность урока, структура урока, физические упражнения, педагогические задачи, подготовительная, основные и заключительные части, эффективность движения, анатомо-физиологические особенности организма.

Key words: the result of a physical education lesson, physical condition, individual differences, optimal lesson intensity, lesson structure, physical structures, pedagogical methods, preparatory, passive and cooperative parts, movement efficiency, anatomical and physiological differences of the body.

Kirisiw. Dene tárbiya sabaǵınıń nátiyjesi kóbinese oqıtıwshınıń dúzgen jobasınıń turmıstan alınǵanlıǵı, shuǵıllanıwshılardıń iskerligin shólkemlestiriw ushın tańlaǵan usılları bar, texnikalıq hám sport qurallarınan sport imaratlarınan paydalana alıw, temperatura, ıqlım sharayati, oqıwshılardıń tayarlıǵı, olardıń jası, individual ózgesheliklerin esapqa alıp, paydalanıw menen baylanıslı.

Sabaq shólkemlestiriliwiniń táminleniwi tómendegilerden ibarat:

1) Medicina hám gigienalıq jaǵday jaratıw hám oǵan ámel etiwdi;

2) Materiallıq-texnikalıq jaqtan támiyinlewdi;

3) Sabaqta oqıwshılardıń iskerligin shólkemlestiriw usılların durıs tańlaw arqalı qoyılǵan wazıypanı unamlı sheshiwdi názerde tutadı [2].

Sabaqtı ótkeriwdiń gigienalıq jaǵdayın jaratıw degende fizikalıq shınıǵıwlar menen shuǵıllanıw procesinde júzege keletuǵın, salamatlastırıw wazıypasınan kelip shıǵatuǵın bir pútin kompleks ilajlar túsiniledi. Soǵan qaray shınıǵıwlarǵı ótkeriw ornınıń durıs tańlaw, gigienalıq normalarǵa sáykesligin; sport zalı ushın temperaturası 14-16⁰ da bolıwı lazım. Sonıń ushın shınıǵıw orınların taza hawa menen támiyinlewdiń áhmiyeti úlken. Shınıǵıwlar tamamlanǵannan soń shuǵıllanǵan orın tazalawdı talap etedi.

Sabaqtı materiallıq-texnikalıq jaqtan támiyinlew degende sabaqtıń optimal tıǵızlıǵın támiyinlewge múmkinshilik beretuǵın, qoyılǵan kompleks wazıypalardı tolıq sheshiw ushın kepillik beretuǵın, jeterli dárejedegi oqıw-tárbiya quralları hám shınıǵıw ornı názerde tutilǵan.

Sońǵı jıllarda kópshilik mekteplerde fizikalıq tárbiya oqıtıwshılarınıń baslaması menen sport zalları hám sport maydanları bir waqıtta kópshilik oqıwshı shuǵıllanıwı múmkin bolǵan standart emes qurallar hám trenajerlar menen úskelenbekte. Bunday qurallardan paydalanıw sabaq tıǵızlıǵın áhmiyetli joqarı dárejede shólkemleskenlik formasınıń payda bolıwı shınıǵıw nátiyjeleriniń artıwına alıp kelmekte.

Dene tárbiya sabaǵınıń mazmunı sabaq shınıǵıwlarınıń sıpatın belgilewshi tórt tiykarǵı komponenttiń ulıwmalıǵında kórinedi. Bul elementler ózara úziksiz baylanısqa hám sabaqtıń xarakterli **komponentleri** dep ataladı. Olar:

a) sabaqtıń quramına kirgizilgen fizikalıq shınıǵıwlar sabaq mazmunınıń eń iri xarakterli komponenti. Biraq, bunday túsiniw bir tárepleme bolıp tárbiyalaw, salamatlastırıw, bilim beriw wazıypaların sheshiwde shuǵıllanıwshılar ushın iskerlik predmeti bolıp xızmet etedi. Shınıǵıwlar sabaqtıń ulıwmalastırılǵan predmetiniń mazmunı, basqa mániste sabaq mazmunınıń bir tárepi.

b) usınıs etilgen shınıǵıwlarǵı orınlaw menen baylanıslı bolǵan oqıwshılardıń sabaqtaǵı iskerligi sabaq mazmunınıń gezektegi komponentlerinen biri. Bul komponent shuǵıllanıwshılardıń hár qıylı kóristegi intellektual hám fizikalıq iskerliginen ibarat bolıp, olar pedagogtı esitiw, kórsetilip atırǵan shınıǵıwdı dıqqat penen baqlaw, háreket iskerligi arqalı payda bolǵan elesletiw ústinde pikir júritiw, orınlanatuǵın háreket iskerliginiń joybarın dúziw, onı orınlaw, óz háreketlerin tekseriw, qadaǵalaw hám baqlaw, payda bolǵan mashqalalardı pedagog penen birgelikte talqılaw, payda bolǵan emociionallıqtı basqarıw hám t.b. Shuǵıllanıwshılar sabaqtıń wazıypasın sheshiw boyınsha barlıq iskerligin, sabaq mazmunınıń tiykarın saladı.

v) pedagogtıń iskerligi sabaq mazmunınıń gezektegi komponenti bolıp, tómendegi jaǵdaylarda kórinedi. Úyge tapsırma beriw hám onı túsindiriw, sabaqtıń anıq wazıypasın bayan ete alıw hám onı sheshiwdi shólkemlestiriw, shuǵıllanıwshılardı mudamı qadaǵalap barıw, olardıń iskerligin talıqlaw, sonday-aq shuǵıllanıwshılardıń iskerligin durıs jolǵa qoyıw, olar arasındaǵı múnásibetlerdi óziniń dıqqat orayına tartıw, basqarıw, qadaǵalaw sıyaqlı tálim-tárbiya procesinde unamlı rol oynaytuǵın áhmiyetli tiykarǵı jaǵdaylardı óz ishine aladı.

g) shuǵıllanıwshılardıń organizminde sabaq processinde shınıǵıwlarǵı orınlawda kelip shıǵatuǵın

fiziologiyalıq, psixologiyalıq, biomexanikalıq hám basqa da ózgerisler sabaq mazmunınıń gezektegi xarakterli komponentlerinen biri esaplanadı. Olardıń nátiyjesindegi ózgerisler, qalıplesken teoriyalıq hám ámeliy bilimler, orınlay alıw, háreket dárejesi hám onıń avtomatlasıwı arqalı kelip shıǵatuǵın jasırın dawır sabaq mazmunınıń tórtinshi komponenti esabınan kelip shıǵadı. Bunda oqıtıwshınıń iskerligi hám oqıwshılar iskerliginiń nátiyjesi jasırınǵan boladı. Jobalastırılǵan oqıw tárbiyalıq jumislardı payda bolıp atırǵanlıǵı kúndelikli tekserilip, pedagogikalıq iskerliktiń keyin qáytip dawam ettiriliwi lazımlıǵı ushın kórsetpeler tayarlanadı [1].

Dene tárbiyası sabaǵınıń dúzilisi. Dene tárbiya sabaqları menen baylanıslı máselelerdiń eń áhmiyetlisi onı qáytip dúziw máselesi. Sabaqtıń dúziliw nızamlılıqları haqqında aytıwdan aldın onıń strukturalıq dúzilisi nelerden ibarat ekenligin belgilep alıw hám anıqlaw kerek boladı. Dáslep sabaq haqqında pikir bildirip, onıń quramına kirgizilgen fizikalıq shınıǵıwlar, olardıń izbe-izligi hám dawamlılıǵına qarap «sabaq sxeması» dúziledi. Keyin sabaqqa qoyılǵan wazıypalar hám olardı sheshiw ushın tańlangan fizikalıq shınıǵıwlar olardıń normasına qarap «sabaq jobası» islep shıǵıladı. «Sabaqtıń qurılısı» degen atama birinshi mártebe V.V.Belinovich tárepinen (1939) qollanıldı hám orınlı túrde sabaqtıń qurılısı dep durıs ataldı. V.V.Belinovich sabaqtıń qurılısı, wazıypaları hám fizikalıq tárbiyanıń mazmunına qarap belgileniwin uqtıradı. N.N.Efremov (1959) birinshi mártebe «sabaqtıń qurılısı» degen túsinikke táriyp beriwge urındı hám sabaqtıń strukturasi degende shınıǵıwdıń quramı (kirisiw, tayarlaw, tiykarǵı hám juwmaqlaw) bólimleriniń ózara jaylasıwı hám múnásibetin názerde tuttı. Sabaq qurılısınıń joybarı ayrıqsha sabaqlardı dúziwde paydalanılatuǵın sabaq konspekti arqalı belgilenedi. Sabaqtıń qurılısı oqıtıwshını sabaqlarǵa shınıǵıwlardı jaqsı tańlawǵa, materiallardı durıs jaylastırıw hám sabaqtaǵı júklemeniń normasını anıq belgilewge járdem beredi.

Sabaqtıń qurılısı baǵdarlama materiallarınıń belgilengen wazıypa tiykarında úzliksiz úyreniwdi jolǵa qoyadı. Sabaq ushın jobalastırılǵan wazıypalardı sheshiwde qollanılatuǵın tálim usıllarına anıqlıq kirgizedi hám onı qollanıw ushın sabaqtıń bólimleri yaki olardıń ayırım bóleklerinen qanday paydalanıw lazım ekenligin belgileydi [1].

Dene tárbiya sabaǵında hár qanday pedagogikalıq wazıypalardı sheshiw kóbinese shuǵıllanıwshılardıń organizminen belgili dárejedege zorıǵıwdı payda etedi, sonıń ushın bul juklemege organizm tiyisli dárejede tayar bolıwı kerek.

Ulı rus alımı I.P.Pavlov organizmdi qıyın wazıypalardı sheshiwge tayar bolıwı zárúrligin uqtırıp, shınıǵıwdı áste-aqırınlıq penen tákirarlaw fiziologiyalıq qaǵıydalarǵa tiykarlanıwdı talap etedi

dep túsiniredi. Bul kórsetpe oqıtıwshınıń juwapkershiligine shuǵıllanıwshılardan úlken kúsh talap etetuǵın pedagogikalıq wazıypalardı sheshiw sabaqtıń basında emes, belgili tayarlıqtan soń, shınıǵıwlardıń, sabaqtıń aqırında sheshiliwi lazım ekenligin, usı shınıǵıwdı tiykarǵı wazıypalarǵa shuǵıllanıwshılardıń organizmin sáykeslestiriw, zárúr kiyiyattı payda etiw hám belgilengen wazıypalardı orınlawǵa, shınıǵıwdı úyreniwge bolǵan zárúrliktiń qalıple-siwın shınıǵıwlar dawamında talap dárejesin kóteriwi lazım ekenligine toqtaladı.

Hár bir sabaq úsh bólimli quramǵa iye ekenligi haqqında joqarıda pikir bildirdik hám olar tayarlıq, tiykarǵı hám juwmaqlaw bólimlerlen ibarat bolıp

1. Dene tárbiya sabaǵınıń tayarlıq bólimi ushın 8-12 min waqt sarıplanadı. Baslanǵısh klaslarda bolsa 20 minutqa shekem bolıwı múmkin. Iqlım jaǵdayı suwıq, ıssı hám t.b. qarap sarıplanıp atırǵan waqt biraz kóbeytiliwi múmkin. Tayarlaw bólimi tiykarınan, sabaqtıń tiykarǵı bóliminde beriletuǵın fizikalıq júkke oqıwshı yaki shuǵıllanıwshınıń organizmin funktsional jaǵdayın tayarlaydı. Organizmniń funktsional jaǵdayın sabaqtıń tiykarǵı bólimine tayarlıǵı, oqıwshınıń háreket koordinaciyasınıń jaqsılanganlıǵı, jeńil terlew, betinde qızılıqtıń payda bolıwı, oqıwshınıń háreket iskerliginiń asıwı, dem alıw ritminiń biraz tezlesiwı, emocional jaǵdayınıń kóterińkiliginiń bayqalıwı arqalı anıqlanadı. Shólkemlestiriw minutınan soń kerek bolsa diqqat ushın shınıǵıwlar sabaqtıń wazıypası yaki temasın daǵazalaw, qáddi-qáwmet ushın shınıǵıwlar, dem alıw ritmi, júrektiń urıw chastotası, qan aylanısın tezlestiriw, dene buwınları, muskulları ushın háreketke oqıwshılardı toqtatıp hár qıylı shınıǵıwlar orınlatadı. Sabaqtıń tayarlaw bólimi tiykarǵı bólimde orınlanıwı lazım bolǵan háreket iskerligi ushın «tayarlaw» hám «jollama beriwshi» shınıǵıwlar menen tamamlanadı.

2. Dene tárbiya sabaǵınıń tiykarǵı bólimi ushın 25-30 minutqa shekem (45 minutlı sabaqlarda) waqt sarıplanadı hám oqıtıwshı tárepinen dúzilgen sabaq joba-konspektine kirgizilgen fizikalıq tárbiyadan Mámleketlik tálim standartındaǵı tiyisli klass ushın jobalastırılǵan jańa shınıǵıwlar uyretildi yaki dáslepki klaslarda ózlestirilgen fizikalıq shınıǵıwlar háreket iskerligi tanıstırıladı, ózlestiriledi, bekkemlenedi. Sabaqtıń bul bólimi onıń mazmunına kirgizilgen tiykarǵı fizikalıq shınıǵıwlar, olardı orınlaw ushın tańlangan usıllar, olardan paydalanıwdı shólkemlestiriw formaların tańlaw hám dúziw sıyaqlı quram bóleklerin óz ishine aladı. Bunnan tisqari fizikalıq tárbiyadan Mámleketlik tálim standartı baǵdarlamasınıń bólimleri (gimnastika, jeńil atletika, júziw, gúres, sport oynıları, futbol, háreketli oynılar) oqıw materialın oqıtıw óziniń ózgeshelikleri menen sabaqtıń tiykarǵı bólimin túrlishe shólkemlestiriwdi talap etedi. Sabaqtıń tiykarǵı bóliminiń talapların sheshiw oqıwshılar iskerligin toparlı, individual,

frontal, úzliksiz-baylanıstırıp aylanıp júrip orınlaw, kreystring usılı arqalı mektep jasındaǵı oqıwshılardıń fizikalıq tárbiya, fizikalıq jaqtan rawajlanǵanlıǵı, tayarlanǵanlıǵı hám organizminiń anatomiyalıq, fiziologiyalıq ózgesheliklerin itibarǵa alıwdı talap etedi.

3. Dene tárbiya sabaǵınıń juwmaqlaw bólimi sabaq ushın ajratılǵan ulıwma waqtınıń 3-5 minútı sarıplanadı. Onda fizikalıq sıpatlardı rawajlandırıw ushın hár qıylı háreketli oynılar hám estafetalar hám fizikalıq shınıǵıwıwdan paydalanıladı. Sabaqtıń tiykarǵı bóliminde kóterilgen emocional jaǵdaydı tómenletiwshi shınıǵıwlar orınlanadı, úyge tapsırma ushın shınıǵıwlar túsindiriledi hám sabaq ótkerilgen orınnan (sport maydanshası, sport zalı hám taǵı basqa) shólkemlesken jaǵdayda kiyiniw xanasına baqlaw shólkemlestiriledi. Baslanǵısh klasslarda ótkerilgen shınıǵıwıwdan soń oqıwshılardı oqıtıwshınıń ózi kiyiniw xanasına shıǵarıp saladı.

Hár qıylı jastaǵı oqıwshılar menen ótkerilgen fizikalıq tárbiya sabaqlarınıń tayarlaw, tiykarǵı hám juwmaqlaw bólimlerin salıstırıw nátiyjeleri analizi birinshiden, nızamlı ráwishte olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın kórsetedi. Sabaqtıń tayarlaw, tiykarǵı, juwmaqlaw bólimleriniń dawamlılıǵınıń ózgeriw oqıwshılardıń jasına baylanıslı. Baslanǵısh klaslarda sabaqtıń tiykarǵı bólimleri salıstırmalı ráwishte bir qıylı, yaǵnıy tayarlaw hám juwmaqlaw bólimleriniń dawamlılıǵı tiykarǵı bólimniń dawamlılıǵınan azǵana parıqlanadı [2].

Joqarı klaslarda bolsa tayarlaw, juwmaqlaw bóliminiń dawamlılıǵı tiykarǵı bólimniń dawamlılıǵınan keskin parq qıladı. Baslanǵısh klasslarda balalar psixologiyası hám olardıń fiziologiyalıq ózgeshelikleri, fizikalıq sıpatlarınıń

tolıq rawajlanbaǵanlıǵı, sabaqtıń tiykarǵı bóliminde olardıń organizmin hám diqqatınıń aldında turǵan qıyın háreket iskerligin orınlawǵa tayarlaw ushın kóp waqt sarıplawdı talap etedi. Bunnan tisqari tayarlaw shınıǵıwların túsindiriw hám kórsetiw úlken jastaǵılarǵa qaraǵanda ásten alıp barılıwı sabaqtıń bólimlerinde oqıtıwshı tárepinen kóp waqt sarıplanadı [1].

Orta hám joqarı klassqa ótken sayın sabaqtıń tayarlaw hám juwmaqlaw bólimleri ushın sarıplanǵan waqt nızamlı ráwishte azayıp baradı. Sebebi oqıwshılarda hár qıylı sap hám tayarlaw shınıǵıwların anıq orınlaw kónlikpesi joqarı boladı. Túsindiriw hám kórsetiw ushın az waqt sarıplanadı, tiykarǵı bólimde oqıwshılar tárepinen úlken kólemdegi júkleme menen fizikalıq shınıǵıwıwdı orınlaw ushın talap júzege keledi, soǵan qaray tayarlaw tiykarǵı juwmaqlaw bólimleriniń hár qıylı jastaǵı oqıwshılar menen ótkeriliwi túrlishe hám ózleriniń ózgeshelikleri menen parıqlanadı [3].

Juwmaqlap aytqanda ulıwma bilim beriw mekteplerinde oqıwshı jaslardıń organizminiń funkciyaların rawajlandırıwda dene tárbiyası sabaǵı tiykarǵı qural sıpatında xızmet etedi. Dene tárbiya sabaǵın durıs shólkemlestiriliwin támiyinlewde sabaq barısında oqıwshılardıń iskerligin shólkemlestiriw usılları durıs tańlap alıw, materiallıq texnikalıq jaqtan támiyinlew, gigienalıq jaǵday jaratıw hám oǵan ámel etiwdi qoyılǵan wazıypanı unamlı sheshiw názerde tutılǵan.

Dene tárbiya sabaqları bólimleriniń dawamlılıǵı ayırmashılıqlarına qaray keskin ózgeriwı máselen baslanǵısh klass oqıwshılarınıń psixologiyasına, fiziologiyalıq ózgeshelikleri, fizikalıq sıpatlardıń tolıq rawajlanbaǵanlıǵı sebebine baylanıslı bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. Abdullaev A., Xankeldiev Sh.X. Jismoniy tarbiya nazariyasi va usuliyati. -T.: O‘zDJTI nashriyot-matbaa bo‘limi, 2007.
2. Матвеев Л.П. Основы спортивной тренировки. -М.: “Физкультура и спорт” 1977.
3. Юнусова Ю.М.Теория и методика физической культуры. Учебное пособия. -Тошкент: УзГосИФК 2007.

REZYUME. Maqolada jismoniy tarbiya darsining tuzilishi, darsni o‘tkazish uchun gigiyenik shart-sharoitlarni yaratish, turli pedagogik muammolarni hal qilish, turli yoshdagi maktab o‘quvchilari bilan o‘tkaziladigan dars qismlarini taqqoslash masalalari muhokama qilinadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining psixologik va fiziologik xususiyatlari ham hisobga olinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются вопросы строения урока физического воспитания, о создании гигиенических условий проведения урока, о решении различных педагогических задач, вопросы сравнения частей урока проводимых со школьниками различного возраста. А также рассмотрены психологические и физиологические особенности детей начальных классов.

SUMMARY. The article examines the issues of the structure of a physical education lesson, the creation of hygienic conditions for conducting a lesson, the solution of various pedagogical problems, issues of comparison of parts of the lesson conducted with schoolchildren of different ages. The psychological and physiological characteristics of primary school children are also examined.

AN'ANAVIY XONANDALIK FANINI O'QITISHNING KASBIY PEDAGOGIK USULLARI**Z.I.Ro'zmetov – mustaqil tadqiqotchi***Urganch davlat universiteti*

Tayanch so'zlar: pedagogika, usul, metod, vosita, musiqa, ashula, xonandalik, ijrochilik, pedagogik zarurat, kasbiy musiqa, ta'lim, tushuncha, an'anaviy xonandalik.

Ключевые слова: педагогика, метод, метод, инструмент, музыка, пение, пение, исполнение, педагогическая потребность, профессиональная музыка, воспитание, понимание, традиционное пение.

Key words: pedagogy, method, method, tool, music, singing, singing, performance, pedagogical need, professional music, education, understanding, traditional singing.

Kirish. Pedagogika, musiqa ta'limi, musiqa pedagogikasida hamda musiqa san'atida an'analar va uzluksizlikni ko'p qirrali masalalarini o'rganish filologiya sohasida Bahodir Sarimsoqov, To'ra Mirza, Mamatqul Jurayev, musiqashunoslikda Is'hoq Rajabov, Fayzulla Karomatov, Oqilxon Ibrohimov, Ravshan Yunusov, musiqa pedagogikasida Qurboniyoz Panjiyev, Shomurod Mustafoyev kabi olimlar tadqiqotlarida keng yoritilgan bo'lsada, biroq, an'anaviy xonandalik fanini o'qitish metodikasi masalasi bilan bog'liq jarayonlar musiqa pedagogikasida ilk bor tahlil etilayotgani musiqiy pedagogik an'analarga nisbatan ma'lum ma'noda an'ana to'g'risidagi pozitsiyalarni rivojlantirish masalalariga ancha oydinlik kiritildi.

Metodologiyasi. Qolaversa mazkur tadqiqot pedagogik an'analarning mohiyati uzluksizlik va takrorlanuvchanlik toifalarini ochib beradi va bu tarixiy dinamika jarayonida ijtimoiy va madaniy ahamiyatga ega bo'lgan pedagogik tajribani o'rganish, qabul qilish, uzatish va ko'paytirish, shuningdek, saqlashni davomiyligini ta'minlaydi. An'anaviy xonandalik fanini o'qitishda ma'lum bir ijtimoiy-madaniy hamjamiyat (avlod, ijtimoiy guruh) uchun muhim bo'lgan elementlarning tashqi (tarixiy va ijtimoiy-madaniy) determinatsiyasi va qiymat tanlovi asosida shakllanishi hamda pedagogik voqelik va jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi [1].

Pedagogik an'analarning mazmuni pedagogik qadriyatlar, pedagogik bilimlar, pedagogik faoliyat, pedagogik natija o'z o'rnini topadigan pedagogik voqelikni aks ettiradi, tajriba va faoliyat usullari, faoliyat natijalari, shuningdek ularni avloddan avlodga uzatadigan usullari haqidagi g'oyalarni o'z ichiga oladi [6]. Pedagogik an'analarning vazifasi pedagogik voqelikning barqarorligini ta'minlashdan iborat [3].

Pedagogik an'analarga nisbatan "mahalliy musiqiy an'ana", "pedagogik xonandalik an'ana" kabi tushunchalar kiritilgan [2], ular turli xil ijtimoiy guruhlar uchun ahamiyati bilan farq qiladi, bunday holatlar an'ana ko'laminin kengligini ko'rsatadi. Asosiy pedagogik an'ana – har bir avlodning pedagogik faoliyatida uni amalga oshirishning muayyan normalarini ko'paytirishni ta'minlaydigan o'ta umumiy stereotiplar tizimi, ularning mazmuni

sivilizatsiyaning aniq tarixiy holatiga va uning rivojlanish darajasiga bog'liq. Mahalliy an'ana individual va universal, o'zgaruvchan va invariantligini ta'minlaydi.

Pedagogik an'analarni, shuningdek madaniy an'analarni uch bosqichli dinamikaga xosdir. Rivojlanishning dastlabki bosqichlarida invariantning shaxsiy rivojlanishi sodir bo'ladi, buning natijasida uning turli xil variantlari paydo bo'ladi va birga yashaydi. Rivojlanishning uch bosqichidan o'tib, an'ana sifat jihatidan o'zgaradi. Agar eskisi o'zgarmagan holda keyingi avlodda o'tsa u holda bu an'anaviylikning bardavomligini ta'minlagan bo'ladi. Misol tariqasida "O'rtar" ashulasi. Uning musiqa muallifi ma'lum. Mana bir necha avlod tomonidan tinglanayotgan va ijro etilayotgan musiqa asarining musiqa va so'z mazmuni, ijro uslubi o'zgarmagan holda ijro etilmoqda. Bu asar an'anaviy xonandalik asari sifatida tilga olish mumkin. Qachonki asar eskisi yangisi bilan almashtiriladi, bu esa mavjud tuzilmani boshqa shakllanish bilan almashtirishga olib keladi. Shunga ko'ra, pedagogik an'ana bir vaqtning o'zida yangilansa, takrorlansa u holda u an'anaviy xonandalik asari bo'la olmaydi.

Pedagogik an'anani "murakkab tarkibiy, ko'p darajali, iyerarxik tuzilma" deb qarash mumkin, uning asosiy tarkibiy qismlari keng doirada - yuqori, konseptual (musiqiy va pedagogik) darajadan pedagogik praksis darajasigacha, ya'ni o'qitishning o'ziga xos usullariga o'tishi mumkin bo'ladi. Birinchi holda, an'ana pedagogik ong sohasida sinadi, o'quv faoliyatining maqsadi, mazmuni, shartlari va shakllari to'g'risida ideal g'oyalar shaklida harakat qiladi; ikkinchi holda, u ma'lum bir o'qitish metodikasini belgilab, operatsion va amaliy harakatlar sohasida o'zini e'lon qiladi [4].

Respublikamiz oliy ta'lim muassasalari pedagogika sohasi bakalavriat bosqichi musiqa ta'limi yo'nalishida tayyorlanayotgan bo'lajak musiqa o'qituvchilarini an'anaviy xonandalik fanining o'qitish metod va usullarini egallashlarida jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida, an'anaviy xonandalik mahoratini egallashning konseptual darajasida xonandalik asarlari ijrosi mahoratini o'rgatish bilan bog'liq ushbu jarayonda ashula ijrochiligi usullari mavjudligini ta'kidlab o'tish joiz.

Bundan tashqari, an'anaviy xonandalik jamoaviy yoki yakka ijro (individual), ya'ni umumiy va o'ziga xoslikni o'zida mujassam etgan deb hisoblash mumkin bo'ladi. U yoki bu ijrochining amaliyotga singib ketgan ijro usullari va stereotiplardan chetga chiqishi ko'pincha an'analarni davom ettirish va rivojlantirishning muhim hodisasidir. Bo'lajak musiqa o'qituvchisi – bakalavriat talabasi faoliyatida mavjud bo'lgan ijro talablari va stereotiplar an'ananing bir xil asosi, o'zgaras, barqaror va barqaror, chetga chiqish, undagi ijro uslublari, yangi o'sishlarga mos keladi va an'ananing o'zgaruvchan qismi, ya'ni periferik sifatida saqlab qoladi.

Musiqa ta'lim yo'nalishida o'qitiladigan an'anaviy xonandalik fani nuqtai nazardan qaralganda musiqa san'atning an'anaviy paradigmasini izlash, ko'paytirish va rivojlantirishga qaratilgan musiqiy va pedagogik faoliyat tajribasini o'z ichiga oladi [5].

Natijalar. An'ananing mazmuni, tuzilishi, rivojlanishi va uning xususiyatlari bo'lajak musiqa o'qituvchisining kasbiy faoliyatining nazariy va uslubiy asosidir. Mahalliy olimlardan Q.Panjiyev an'anaviy xonandalik fanini o'qitishning dolzarb metodik qoidalarini rivojlantirishdagi uzluksizlik haqida munosabat bildirib, "bo'lajak musiqa o'qituvchisi kasbiy faoliyatining eng muhim jihatlardan biri bu – ularning musiqiy pedagogik faoliyatining boshlang'ich bo'g'inidir, bo'lajak o'qituvchilarga zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, asar ijro usulini his etish, tushunishlari miqdoridir. Ushbu bilimlarning mazmuni, ularni tadbiiq qilish usullari va professor-o'qituvchining shaxsiy fazilatlarini musiqa darsini o'tkazishda, talabalarni musiqa san'ati bilan tanishtirishda aniqlanadi" deb ta'kidlaydi. Darhaqiqat, an'anaviy xonandalik fanini o'qitishda bo'lajak musiqa o'qituvchisining xonandalik faoliyatida ritm hissi, lad, ovoz, nafas, ovoz apparatining xisssiy-ifodaviy kuchlanishi; xona akustikasi; havoning namligi; diafragma, qo'shimcha mashg'ulotlar; nazofarenkning nosog'lom holatida ishlash kabi omillar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqorida ta'kidlanganlaridan kelib chiqqan holda bo'lajak musiqa o'qituvchisining musiqiy va pedagogik faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini tushunishga olib keldi. Musiqa faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari musiqiy san'at orqali pedagogik muammolarni hal qiladi [2]. Bunday holatla bo'lajak musiqa o'qituvchisining individual an'anaviy xonandalik tayyorgarligining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rib chiqib, quyidagilarni ta'kidlashga sharoit yaratdi:

o'quv materialini tanlash va qo'llash xususiyatlari; an'anavi xonandalik fani o'quv repertuarini ijro etish uchun xonandalik ko'nikmalarini shakllantirish usullari; yakkaxon kuylayotganda talabalarning mustaqil ishlarining ahamiyati [1].

Bugungi kredit-modul tizimida musiqa o'qituvchilari kadrlarini tayyorlayotgan bir davrda talabalarning mustaqil ishinirng ta'limdagi ahamiyati, uning tuzilishi va mazmuni dolzarb muammolar sirasiga kiradi. Shunday ekan, "mustaqil ish", "mustaqil faoliyat" tushunchasi va ushbu jarayonni tashkil etish mexanizmi va vositalari haqida ko'plab tadqiqotlar bajarilmoqda.

Bu o'rinda amaliy vazifalarni kengaytirish, amaliy ish qobiliyatlari va ko'nikmalarini o'zlashtirish, o'z-o'zini bilish va o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini rivojlantirish, shu jumladan darsliklarni mustaqil o'qish, amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik; bo'lajak musiqa o'qituvchisining o'rganilayotgan materialni takrorlash va chuqurroq o'zlashtirish va uni amalda qo'llash, ijodiy qobiliyat va iste'dodlarni rivojlantirish va o'quv ko'nikmalari va ko'nikmalarini takomillashtirish bo'yicha topshiriqlarini mustaqil bajarishdan iborat [2].

An'anaviy xonandalik fanida reja bo'yicha reperturda ko'rsatilgan ashulalarni mazmunli o'rganish, bo'lajak musiqa o'qituvchisining xonandalik ijro mahoratini namoyishi bu – talabalarning ushbu asarga bo'lgan munosabatini shakllantirish va musiqiy materialni o'zlashtirish uchun motivatsiya uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ammo buning uchun bo'lajak o'qituvchining o'zi ovozni musiqiy asbob sifatida o'zlashtirishi kerak [5], bu moslashuvchan, harakatchan, ohangdor, parvoz, yetarli diapazonga ega bo'lishi kerak degani, bu an'anaviy xonandalikni o'rgatish jarayonida erishiladi.

An'anaviy xonandalik fanini o'qitish ashula ovozni shakllantirish va badiiy asarlarni ijro etishning amaliy kasbiy ko'nikmalarini shakllantirish va takomillashtirishga intiladi [4]. Ashula aytishni o'rganish ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida ikkita pozitsiyaga 1) asab tizimining funksional imkoniyatlari, 2) xonandalik qobiliyatlarini mustahkam o'rganishga kirishishlari shart. Talabalarda an'anaviy xonandalik ko'nikmalarni rivojlantirish jarayonini quyidagicha ko'rib chiqdik: biror narsa kuylash uchun siz ovozli ovozni tasavvur qilishingiz kerak. Bu uni takrorlashga urinishdan keyin paydo bo'ladigan natija bilan taqqoslash uchun muhimdir; harakat tizimi ham unga muvofiq tartibga solish, shuning uchun uni sozlash usuli deb atash mumkin; ovoz tasviri tegishli vosita tasvirini keltirib chiqarish. Bunday aloqa tegishli ovoz va vosita tajribasini belgilaydi [4]. Demak, yuqoridagi fikrlardan an'anaviy xonandalikni o'qitish metodikasining ko'p qirrali ekanligini tushunish kerak, bu xonandaning butun shakllanish jarayonini birlashtiradi [2].

Bakalavriat ta'limi musiqa ta'limi yo'nalishida an'anaviy xonandalik faniin o'qitish asoslan mahalliy xonandalik maktablari an'alariga asoslangan, shu jumladan ijrochilik mashg'ulotlari (texnik va hissiy-

badiiy tarkibiy qismlarning birligi) va nazariy va uslubiy tayyorgarlikni o‘z ichiga olgan o‘qituvchi-ijrochi va an’anaviy xonandalik talabasi o‘rtasidagi faol hamkorlik jarayoni, ijro mashg‘ulotlarini tuzatishga qaratiladi. Hayotiy tajribalarni kuzatish “texnik poydevorsiz hech qanday ekspressivlik kuylash bo‘lmasligini” ko‘rsatdi [3]. Xonandalik ijrochiligi texnikasi ashulachining ovozinig barcha badiiy va ekspressiv vositalarining kombinatsiyasi ekanligini ko‘rsatdi.

Nazariy va uslubiy tayyorgarlik ashula ijrochiligi tarixi, xonanda fiziologiyasi, o‘qitish metodikasi sohasidagi ma’lumotlar haqida ma’lumot beradi. Xonandalik ijrochiligi nazariyasini o‘rganishga mavjud xonandalik maktablari va ularning amaliyoti bilan bir xil e’tibor berilganini ashulalarni an’anaviyligini ta’minlashda xizmat qilib kelmoqda.

Xonandalik maktablari an’analar asosida an’anaviy xonandalikni o‘rgatish tarixiy jihatdan rasmiylashtirilgan texnik tarkibiy qism va uning an’anaviy ashula va hissiy badiiy tarkibiy qismlarni o‘qitish elementlaridan tashkil topgan. O‘zbek an’anaviy xonandalik ijrochiligi maktablari an’analar asosida “musiqiy ta’lim” yo‘nalishi bo‘yicha talabalarining an’anaviy xonandalik fanini o‘qitish o‘ziga xos xususiyatlarga ega: birinchidan, individual ta’lim shakli; ikkinchidan, musiqa ta’limi bakalavriat bosqichi ta’lim yo‘nalishi talabasining musiqiy va ijro uslubi xususiyatlari:

ovoz apparati, eshitish va xonandaning butun tanasi; ijrochining individual ovozli vositasi ichkarida yashiringan.

Madaniyatshunoslik, musiqashunoslik, etnomusiqashunoslik, pedagogika, musiqa pedagogikasi va musiqa ta’limida bo‘lajak musiqa o‘qituvchisi hisoblangan bakalavriat ta’lim yo‘nalishi talabalarini musiqiy, kasbiy, pedagogik va xonandalik faoliyatiga tayyorlashda “an’ana”, “avloddan avlodga o‘tish”, “aslidek saqlash”, “tajriba”, “uzluksizlik” tushunchalarining mazmuni bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqot ishimiz natijasida quyidagi xulosalarini chiqarishga imkon berdi:

an’ana avloddan-avlodga o‘tadigan va jamiyatda, ijtimoiy guruhlarda, musiqiy meros qatlamlarida uzoq vaqt davom etadigan ijtimoiy va madaniy tajribalarga asoslanadi;

tajriba an’analarining bilim va faoliyat jihatlari yig‘indisidan iborat. Bilim jihati ijtimoiy hayotning amaliyoti va donoligini, inson tafakkurining rivojlanishini aks ettiradi. Faoliyat aspektidagi an’analarining

mazmuni faoliyatning o‘ziga xos almashinuvi sifatida qaraladi, shu jumladan an’ananing tarkibiy qismlari va elementlari, o‘qitish usullari, shakllari, bu qimmatli, tanlangan vaqt va avloddan-avlodga o‘tib boradi;

uzluksizlik, ham takrorlovchi tomondan, insoniyat jamiyati harakati evolyusiyasida uzluksizlik va izchillikni ta’minlaydigan rivojlanishning asosiy qonunidir. Uzluksizlik – tarixiy voqelik jarayonida rivojlanadigan ma’lum tajriba (an’analar) ning uzatilishi. Bunday qarash o‘zbek xalq musiqa merosida mahalliy xonandalik maktablarining an’analariga to‘liq ekstrapolyatsiya qilingan. Uzluksizlik ijro va uslubiy tajribaning (an’ananing) to‘liq yoki qisman takrorlanishi sifatida namoyon bo‘ladi, xonandalik maktablari, uslublari, tajribani uzatishning individual ijodiy usullari, tarkibiy qismlari va elementlari o‘rtasidagi bog‘liqlik sifatida qaraladi;

“An’anaviy xonandalik” fanini o‘rgatish – bu mahalliy xonandalik maktablari an’analariga asoslangan, shu jumladan ijrochilik mashg‘ulotlari (texnik va hissiy-badiiy tarkibiy qismlarning birligi) va nazariy va uslubiy tayyorgarlikni o‘z ichiga olgan an’anaviy xonandalik o‘qituvchisi va talaba o‘rtasidagi faol hamkorlik jarayonidir;

bo‘lajak musiqa o‘qituvchisining musiqiy-pedagogik (xonanda-pedagogik) faoliyati uning ovozli ishining o‘ziga xos xususiyatlaridan iborat bo‘lib, nutqda (materialni tushuntirish), ashula asarlarini ijro etish rejimlarida va bir vaqtning o‘zida ikkala rejimda ham ovozdan foydalanish bilan bog‘liq, bular asar mazmunini xis etish, tushuntirish va ijro etib ko‘rsatishdir.

Xulosa. Buning uchun an’anaviy xonandalik uslubida ovoz berish, ovoz apparatini saqlash va rivojlantirish, uslubiy vositalar bo‘yicha bilim, ko‘nikma va ijrochilik malaklari muhimdir. “Musiqiy ta’lim” yo‘nalishi talabalarining an’anaviy xonandalik fanini o‘qitishning o‘ziga xos xususiyati individual ta’lim shaklida yotadi ashula asarani o‘rganayotgan musiqiy ijro etuvchi cholg‘ularning xususiyatlariga ham bog‘liqdir. O‘zbek mahalliy xonandalik maktablarining an’analarida an’anaviy xonandalik asarlarini mohirona ijro etish darajalariga erishishga qaratilgan, vaqt o‘tishi bilan tanlangan texnik tarkibiy qism (uning ashula aytishni o‘rganish elementlari), hissiy va badiiy tarkibiy qism tomonidan taqdim etilgan oldingi avlodlarning ijro va uslubiy tajribasini davom ettirish bilan shartlanadi.

Adabiyotlar

1. Panjiyev Q.B. O‘zbek xalq qo‘shiqlari vositasida bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish. Monografiya. -T.: 2022. 204-b.
2. Panjiyev Q.B. O‘zbek xalq musiqa ijodi. O‘quv qo‘llanma. -T.: 2022. 274- b.
3. Qodirov R.G‘. Musiqa psixologiyasi. – Toshkent: «Musiqqa», 2005. 87-b.
4. Ibrohimjonova G.A., Yuldoshev U.Y. Musiqa nazariyasi. Darslik. –Toshkent: 2017. 216-b.
5. Begmatov S., Matyoqubov M. O‘zbek an’anaviy cholg‘ulari. –T.: «Yangi nashr», 2008. 70-b.
6. Ibragimov O., Cadirov J. Musiqa 7 –sinf. -T.: “G‘.G‘ulom”, 2003.

REZYUME. Mazkur maqolada oliy ta'lim tashkilotlari musiqa ta'limi yo'nalishida "An'anaviy xonandalik" fanini o'qitishning usul, shakl, vosita, pedagogik shart-sharoitlari, an'anaviy xonandalikda o'qitishning didaktik ta'minoti hamda o'qitishning kasbiy va pedagogik imkoniyatlari muhokama etilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются метод, форма, средства, педагогические условия обучения «Традиционному пению» в сфере музыкального образования организаций высшего образования, дидактическое обеспечение обучения традиционному пению и профессионально-педагогические возможности обучения.

SUMMARY. In this article, the method, form, means, pedagogical conditions of teaching "Traditional singing" in the field of music education of higher education organizations, didactic support of teaching traditional singing and The professional and pedagogical possibilities of training are discussed.

EKONOMIKALÍQ PÁNLERDI OQÍTÍWDA INTERAKTIV METODLARDAN PAYDALANÍWĐÍŇ ÓZGESHELIGI

(Ulwma orta bilim beriw mektepleri misalında)

E.T.Tolepov – assistent oqıtıwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: iqtisod, metod, interaktiv, bilim, malaka, tajriba, pedagogik texnologiya, natija.

Ключевые слова: экономика, метод, интерактив, знания, навыки, опыт, педагогические технологии, результат.

Key words: economy, method, interactive, knowledge, skills, experience, pedagogical technologies, result.

Mámleketimizde házirgi waqıtta jaslarǵa tálim hám tárbiya beriwge ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Tálim-tárbiya barlıq waqıtta da jámiyet rawajlanıwınıń tiykarı bolǵan. Sabaq processin shólkemlestiriw oqıtıwshıdan tek tereń bilim ǵana emes, bálkim pedagogikalıq sheberlikke iye bolıwın, sabaq beriwdiń túrli metodların biliwdi hám de óz ústinde tinbay islewdi talap etedi.

Hár bir insannıń turmısında ekonomika áhmiyetli orın iyeler eken, tábiyiy, hár bir adamnan ekonomikalıq pikirlewdi úyreniw talap etiledi. Bazar ekonomikası shárayatında bul talap ele de kúsheyip barmaqta. Jaslarımızdıń ekonomikalıq sawatxanlıǵın asırıw ushın mámleketimizde ulwma orta bilim beriw mekteplerinde «Ekonomikalıq bilim tiykarları» hám de «Isbilermenlik tiykarları» pánleri oqıtılıp kelinmekte. Barlıq tarawlarǵa innovaciyalıq ideyalar, pikirler kirip kelmekte. Barlıq pánler sistemasında jańalıqlar, sabaq ótiwdiń jańa usılları, jańa pedagogikalıq texnologiyalar arqalı sabaq procesiniń sapası, mazmunı hám qızıqlılıǵı oqıwshılardıń da dıqqatın ózine tartpaqta. Házirgi kúnde mámleketimizdiń barlıq mekteplerinde óz jumısın alıp barıp atırǵan oqıtıwshılar zamanagóy oqıtıw metodların basqıshpa-basqısh jaratıp, sabaqlardı shólkemlestiriwde hár qıylı interaktiv metodlardan paydalanıp kelmekte.

L.N.Vavilova, T.S.Panina interaktiv oqıtıw usıllarınıń funkciyaları boyınsha úsh gruppǵa ajıratadı: tartıslı (dıaloglı, gruppá talqılawı, ámeliyattaǵı jaǵdaylardı analizlew); oyınlı (didaktikalıq hám dóretiwshilik oyınları, sonday-aq biznes hám rol oynaw, shólkemlestirilgen hám iskerlik oyınları); treningli (kommunikativ treningler, sezgirlik treningler) [1].

Oqıtıwdiń zamanagóy metodların qollaw oqıtıw procesinde joqarı nátiyelilikke erisiwge alıp keledi. Bul metodlardı hár bir sabaqtıń didaktikalıq wazıypasınan kelip shıǵıp tańlaw maqsetke muwapıq boladı. Dástúriy sabaq túrin saqlap qalǵan halda onı bilim alıwshılar iskerligin aktivlestiretuǵın hár túrli metodlar menen bayıtıw, bilim alıwshılardıń ózlestiriw dárejesiniń ósiwine alıp keledi.

Interaktiv metodtı qollanıwda eń baslı roldı oqıtıwshınıń ózi atqaradı. Bir qatar rawajlanǵan mámleketlerde tálim-tárbiya procesiniń nátiyeliligine kepillik beriwshi zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı qollaw boyınsha úlken tájiriye tiykarların shólkemlestiriwshi metodlar interaktiv metodlar ataması menen atalıp kelinmekte. Interaktiv metodlar házirgi waqıtta eń kóp tarqalǵan hám barlıq túrdegi bilimlendiriw tarawlarında keń qollanıw atırǵan metodlardan esaplanadı. Sonıń menen birge, interaktiv metodlardıń túrleri kóp bolıp, tálim-tárbiya procesiniń derlik barlıq wazıypaların ámelge asırıw maqsetleri ushın sáykesleri házirgi waqıtta ámelde qollanıw kelinmekte. Innovacion texnologiyalar pedagogikalıq process hám de oqıtıwshı hám oqıwshı arasında jańalıq, ózgerisler kirgiziw bolıp, onı ámelge asırıwda tiykarınan interaktiv metodlardan paydalanıladı.

Ulwma bilim beretuǵın orta mekteplerde «Ekonomikalıq bilim tiykarları» hám «Isbilermenlik tiykarları» pání oqıwshılarǵa talap hám usınıs nızamı, islep shıǵarıw hám onıń faktorları, tutınıwshılardıń dáramatları hám qárezetleri, ekonomikalıq qarar qabil etiw, isbilermenliktiń mazmun mánisi, jeke tártiptegi isbilermenlik, mikrofirma ham kishi kárxanalar, salıqlar haqqında, marketing haqqında, miynet resursları, bank kreditleri hám basqa da tiykarǵı túsinikler úyretiw barıladı. Bul oqıwshılarǵa

ekonomikanıń qalay islewin, bazarǵa qanday faktorlar tásir etiwın hám turmista qanday ekonomikalıq qararlar qabil etiwın túsiniwine, byudjetti basqarıw, procentlerdi túsiniw, kredit hám investiciyalar uqsáǵan turmıstıń finanslıq táreplerin túsiniw barıwlarına járdem beredi. Bul kónlikpeler jaslarımız qaysı tarawdı iyelesede, keleshekte qıyın ekonomikalıq jaǵdaylardı túsiniwge járdem beretuǵın qararlar qabil etiw hám de tabıslı finanslıq turmıs súriwi ushın júdá áhmiyetli bolıp esaplanadı. Sonıń ushın «Ekonomikalıq bilim tiykarları» hám de «Isbilermenlik tiykarları» pánlerin interaktiv metodlar hám texnologiyalardan paydalanǵan halda hár bir temaǵa sapalı túrde bilim berip barıw oqıwshılardıń tez hám ańsat túsiniwine imkaniyat jaratadı.

Bunda «Ekonomikalıq bilim tiykarları» yamasa «Isbilermenlik tiykarları» pánine kóplegen metodlardan paydalanılsa boladı. Ásirese, rolli oynılar metodınan paydalanılsa maqsetke muwapıq boladı. Bunda oqıwshılar isbilermen, tutınıwshı yamasa mámleketlik xızmetkerler rollerin atqarıwı múmkin. Rolli oynılar metodınan paydalanıwda “Ayrıbaslaw hám pul”, “Sheklengenlik mashqalası”, “Bazar qatnasıwshıları”, “Isbilermenlik”, “Firmanı basqarıw-menejment”, “Marketing”, “Jeke tártiptegi isbilermenlik” hám taǵı basqa da temalardı mısál sıpatında keltirip ótsek boladı. Temalar álbette real turmısqa baylanıslı bolıwı kerek. Rol arqalı oqıwshılar ózleriniń keleshektegi iskerligin kóz aldılarına keltiredi. Bul metod shınıǵıw dawamında qısqa waqıt ishinde temanı nátiyjeli ózlestiriwlerine alıp keledi. Baqlap otırǵan oqıwshılar sabaqtan keyin tema ústinde tartısıwlar júrgiziwleri ushın ayırım máselelerdi juwapsız qaldırıw hám wazıypa sıpatında beriw de múmkin. Bul metodta oqıwshılar tómendegi bilim hám kónlikpelerge iye boladı: islep shıǵarıw menen baylanıslı máseleler túsiniwlerge iye boladı, tájiriybelerin arttıradı; topardaǵı bir xızmetker xarakterin yamasa pikirin basqa adamǵa tásir etiwın túsiniw jetedi; jaǵdaylar boyınsha óz betinshe qararlar qabıllaw hám óz pikirlerin ayta alıw qábiletine iye boladı; jaǵdaydı analizlewdi úyrenedi; jaǵdaydan shıǵıw jobasın hám strategiyasın islep shıǵıwıdı úyrenedi.

N.I.Suvorova interaktiv metodta oqıtıw waqtında jumıslardı individual, juplıq, toparlarǵa ajratadı. Oqıwshılardıń jumıslarına úlken dıqqat awdarıp, avtor olardıń túrlerin sanap ótedi, mısalı, “Úlken sheńber”, “Vertushka”, “Akvarium”, “Aqılıy hújim”, “Debat” [2].

«Úlken sheńber» úsh basqıshta ámelge asırıladı:

➤ Birinshi basqısh. Topar mashqala menen tanısadı.

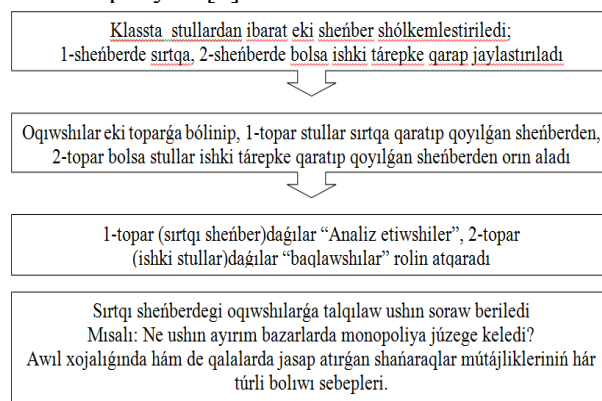
➤ Ekinshi basqısh. Arnawlı bir waqıt dawamında (shama menen 10 minuta) topardıń hár bir aǵzası óz aldına, mashqalanı sheshiw ushın usınıs etilgen ilájlardı óz qaǵazlarına belgileydi.

➤ Ushinshi basqısh. Sheńber ishinde hár bir qatnasıwshı óz usınısların oqıydı, topar tınısh tıńlaydı (sın pikir bildirmeydi) hám hár bir bánt boyınsha dawıs beredi.

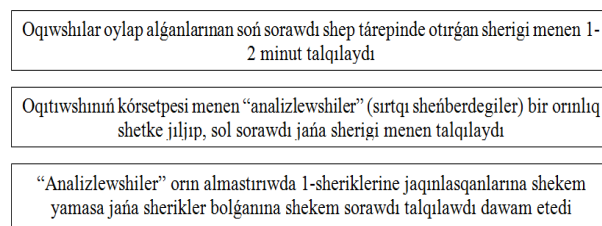
“Úlken sheńber” metodi mashqalanı sheshiw jolların yamasa bul sheshimniń strukturalıq bólimlerin tez anıqlaw múmkin bolǵan jaǵdaylarda eń maqulı bolıp tabıladı. Bul metodqa 9-klass «Ekonomikalıq bilim tiykarları» pánindegi “Miyнет bazarı hám jumıssızlıq” teması oǵada tuwra keledi.

«Vertushka» metodında toparlarǵa material tarqatıladı hám hár bir topar jeke tártipte tuwrı juwaplardı jazıp belgileydi. Keyin bul materiallar toparlarǵa aralastırılıp beriledi, jáne belgilenedi. Toparlar sanına qarap aylanǵannan keyin oqıtıwshı hám oqıwshılar menen birgelikte tuwrı juwap belgilenedi. Alıp barıw texnologiyası: Bul metodtı alıp barıw ushın A4 formattaǵı aq list qaǵazı hám de temaǵa baylanıslı kórgizbeli qurallar kerek boladı. Oqıwshılar úsh toparǵa ajratıladı, A4 formattaǵı qaǵazǵa 8-klass «Ekonomikalıq bilim tiykarları» paninen “sheklengenlik mashqalası” temasınan sorawlar túsiriledi: mıtájlik; ekonomikalıq resurslar; erkin ónimler; ekonomikalıq ónimler; sheklengenlik mashqalası. Bulardıń barlıǵına topar aǵzaları oylasqan halda tuwrı juwapların jazıp belgilep beredi, keyin bul sorawlar basqa toparlarǵa almasdırıp berilip topar aǵzaları ózleriniń pikirlerin jazıp belgilep beredi. Eń sońında oqıtıwshı menen birgelikte bul sorawlardıń anıq durıs juwapları belgilenedi hám topar aǵzaları bahalanadı.

«Akvarium» - tálim processinde bul texnologiyanı qollanıwdan maqset oqıwshını belgili bir mashqala boyınsha pikirlew, óz pikirin bildiriw, mashqalanı sherigi menen birgelikte talqılawǵa úyretiwden ibarat. Metodtı qollawda tómendegi shólkemlestiriw háreketleri quraydı: [3]

Metodtı qollaw tártibi tómendegishe:

Túsindirne: Analizlewshilerdiń tiykarǵı wazıypası soraw haqqında talqılawdı dawam etiw, “baqlawshılardıń”dıń tiykarǵı wazıypası bolsa 1-topar (“Analizlewshiler”) jumısların baqlap bahalawdan ibarat.

«Aqlıy hújim» metodı járdeminde islengen shınıǵıwlar processinde qálegen mashqalalarǵa qaray bir neshe original sheshimlerdi tabıw imkanıyatı payda boladı. “Aqlıy hújim” metodı saylap alınǵan temalar sheńberinde belgili bir qádiriyatlardı anıqlaw hám alternativ bolǵan ideyalardı saylaw ushın shárayat jaratadı.

Sabaq processinde “Aqlıy hújim” metodınan paydalanıwda tómendegi qaǵıydalarǵa ámel qılıw talap etiledi:

1. Oqıwshılardı mashqala sheńberinde keń pikir júrgiziwine jollandıraw, olardıń logikalıq pikirlerdi bildiriwine erisiw.

2. Hár bir oqıwshı tárepinen bildirilip atırǵan pikirler xoshametlenip barıladı. Bildirilgen pikirler arasınan eń maqulları saylap alınadı. Pikirlerdiń xoshametleniwi náwbettegi – jańa pikirlerdiń payda bolıwına alıp keledi.

3. Hár bir oqıwshı óziniń jeke pikirlerine tiykarlanıwı hám olardı ózlestiriwı múmkin. Aldın bildirilgen pikirlerdi ulıwmalastırıw, gruppalastırıw yamasa olardı ózgartiw ilimiy tiykarlanǵan pikirlerdiń payda bolıwına imkan jaratadı.

4. Sabaq processinde oqıwshılardıń sabaqqa qatnasın standart talaplar tiykarında baqlaw, olar tárepinen bildirilip atırǵan pikirlerdi bahalawǵa jol qoyılmaydı. Olardıń pikirleri bahalanıp barılsa, oqıwshılar dıqqatların jeke pikirlerin qorgawǵa qaratadı, soń, jańa pikirler alǵa súrilmeydi. Metodtı qollawdan kózlangen tiykarǵı maqset oqıwshılardıń qoyılǵan mashqala boyınsha hár tárepleme keń pikirler bildiriwine úndew ekenligin yadta tutqan halda háreketin bahalap barıwdan waz keshiw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı [4].

Mısal ushın bul aqlıy hújim metodınan «Ekonomikalıq bilim tiykarları» hám «Isbilermenlik tiykarları» pánleriniń barlıq temalarında paydalansaq boladı. Ekonomikalıq bilim tiykarları páninde «Jalpı dóramat. Payda hám ziyan» temasına mısal keltirip tómendegilerdi kóriwimiz múmkin:

- payda menen dáramattıń qanday ayırmashılıǵı bar?

- paydanıń isbilermenlik ushın áhmiyetliligini kórsetiwshi eki faktordı ayttıń?

- firmanıń ekonomikalıq jaǵdayın nelerden biliwimiz múmkin?

- tovar bahasını túsirip te paydanı kóbeytiw múmkinbe?

- firmanıń paydası qanday maqsetlerde isletiledi? usı sıyaqlı sorawlardı bersek olardıń sabaq waqtında berilgen sorawlarǵa oylanıwǵa iytermelegen bolamız. Demek, «Ekonomikalıq bilim tiykarları» hám «Isbilermenlik tiykarları» sabaqlarında bul metod arqalı temanı elede bekkemlewe erisken bolamız.

«Debat» metodı (francuz tilinen alınǵanda “debattere” sózinen alınǵan bolıp, “debats” “tartısıw”) jıynalıy yamasa shınıǵıwlar qandayda bir tema haqqında qatnasıwshılar arasında óz ara tartısıw shólkemlestiriw, olardıń pikir almasıwların támiyinlewe xızmet etedi [5].

Bul metodtıń maqseti óz ara tartısıw tiykarında anıq sheshimlerdi júzege shıǵarıw bolıp tabıladı. Klass eki gruppǵa bólinip, 1-gruppa temanıń unamı táreplerin, 2-topar ózine tán kemshiliklerdi aytıwları kerek boladı.

Ekonomikalıq joybarlardı islep shıǵıw hám ámelge asırıw, biznes-reje dúziw yamasa bazar izertlewlerin ótkeriw, yaǵnıy, bazardı úyrenip qaysı tovarlarǵa talap joqarı qaysılarına talap tómen dárejede ekenligin úyrenip shıǵıw. Oqıwshılar arasındaǵı bunday tartıslar, ekonomikalıq mashqalalar hám de tartıslı máselelerdi talqılap, bul jerde oqıwshılar ózleriniń túrli kózqarasların, pikirlerin usınadı hám óz poziciyaları haqqında óz ara diskussiya júrgizedi.

Juwmaqlap aytqanda, sabaq ótiw processinde tálimniń interaktiv metodlarınan únemli paydalanıw, ótilgen materiallardı jaqsı eslep qalıwǵa, óz betinshe pikirley alatuın oqıwshınıń qalıplesiwine járdem beredi. Oqıwshılar interaktiv metodlar járdeminde ekonomikada júz beretuǵın real processlerdi túsiniw baradı. Interaktiv metodlardıń tiykarǵı ústinligi sonda – teoriyalıq bilimlerdi ámeliyatta qollay alıw qábiletine iye boladı. Ekonomikalıq pánlerde interaktiv metodlardan paydalanıw házirgi waqıtta keń tarqalǵan bolıp, bul metodlar oqıwshılardıń óz ústinde islewine, durıs pikirlewine, keleshekte turmısta tuwrı ekonomikalıq qararlar qabil etiwlerine járdem beredi.

Ádebiyatlar

1. Панина Т.С., Вавилова Л.Н. Современные способы активизации обучения. -М.: «Академия», 2008. –С. 176.
2. Суворова Н. Интерактивное обучение: новые подходы. -М.: «Учитель», 2000. № 1. -С. 25-27.
3. Interfaol metodlar: mohiyati va qo‘llanilishi. Metodik qo‘llanma. D.Ro‘zieva, M.Usmonboyeva, Z.Xolipova. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti, 2013. 11-b.
4. Tolipov U.Q., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. –T.: «Fan» 2006. 155-b.
5. Interfaol metodlar: mohiyati va qo‘llanilishi. Metodik qo‘llanma. D.Ro‘zieva, M.Usmonboyeva, Z.Xolipova. -Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti, 2013. 23-b.

REZYUME. Maqolada iqtisod darslarida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan interfaol usullar muhokama qilinadi. Interfaol usul o‘quv jarayonida o‘quvchilar va o‘qituvchi o‘rtasidagi faollikni oshirish orqali o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirishini kuchaytirish, shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится об интерактивных методах, которые можно применять на уроках экономических наук. Интерактивный метод-служит для активизации усвоения учащимися знаний, развития личностных качеств посредством повышения активности между учащимися и учителем в процессе обучения.

SUMMARY. The article will focus on interactive methods that can be used in economics lessons. The interactive method is used to activate the assimilation of knowledge by students, the development of personal qualities by increasing the activity between students and the teacher in the learning process.

**«TRANSPORT MASALASINI DASTLABKI YECHIMINI ANIQLASH USULLARI»
MAVZUSIDA BUMERANG METODIDAN FOYDALANISH ORQALI TALABALARNI
FAOLLASHTIRISH METODIKASI**

F.Yusupov – *texnika fanlari nomzodi, dotsent*

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Urganch filiali

D.F.Yusupov – *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori*
Urganch innovatsion universiteti

L.S.Raximova – *assistent o‘qituvchi*

D.Z.Xaitbayeva – *assistent o‘qituvchi*

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Urganch filiali

Tayanch so‘zlar: interfaol metod, algoritm, bumerang, aqliy hujum, pedagogik texnologiya, transport masalasi.

Ключевые слова: интерактивный метод, алгоритм, бумеранг, мозговой штурм, педагогическая технология, транспортная задача.

Key words: interactive method, algorithm, boomerang, brainstorming, pedagogical technology, transportation problem.

Kirish. Hozirgi kunda davlatimiz tomonidan pedagoglarning darslarga ijodiy yondashishini ta'minlash, ular faoliyatiga ilg'or pedagogik va axborot kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy qilish hamda o'quvchilarning kasbiy faoliyat bo'yicha bilimlarni egallash poydevori mustahkam bo'lishi, barcha fanlarni o'zlashtirishga qiziqishini oshirish maqsadida zarur chora-tadbirlar ishlab chiqilib, tatbiq etib kelinmoqda. «O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish» konsepsiyasida asosiy yo'nalishlar belgilab qo'yilgan, jumladan: - O'zbekiston Respublikasining 2030-yilga kelib PISA (The Programme for International Student Assessment) Xalqaro miqyosda o'quvchilarni baholash dasturi reytingi bo'yicha jahonning birinchi 30 ta ilg'or mamlakati qatoriga kirishiga erishish; Uzlüksiz ta'lim tizimi mazmunini sifat jihatdan yangilash; O'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish [1].

Bugungi kunda axborot texnologiyalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi pedagogikada yangi ta'lim metodlari va texnologiyalarini joriy etishni taqazo etadi. Yangi pedagogik texnologiya mazmuni o'quv maqsadlarini nazarda tutgan texnologik ishlanmalar, o'ziga xos mavzuni tushuntirish usullari, internet tizimi va elektron darsliklar, test topshiriqlari, to'liq o'zlashtirish texnologiyalari va interfaol metodlar bi-

lan bog'liq jarayonlarni nazarda tutadi. Jumladan Interfaol metod – ta'lim jarayonida o'quvchilar bilan hamkorlikda pedagoglar o'rtasidagi (ustoz-shogird tamoyili) faollikni oshirish orqali o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishini faollashtirish, shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Interfaol metodlarni qo'llash dars samaradorligini oshirishga yordam beradi. Interfaol ta'limning asosiy mezonlari: norasmiy bahs-munozaralar o'tkazish, o'quv materialini erkin bayon etish va ifodalash imkoniyati, o'quvchilar tashabbus ko'rsatishlariga imkoniyatlar yaratilishi, kichik guruh, katta guruh, sinf jamoasi bo'lib ishlash uchun topshiriqlar berish, yozma ishlar bajarish va boshqa metodlardan iborat bo'lib, ular ta'lim-tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishda o'ziga xos ahamiyatga ega [2-11].

Adabiyotlar tahlili. 2016-yil Campus Technology o'qituvchilari o'rtasida "Texnologiyalarni qo'llab dars o'tish" mavzusida so'rovnoma o'tkazilib, bunda 71% o'qituvchilar an'anaviy ta'lim bilan birga onlayn manbalardan foydalanishini aytganlar. Elektron ta'lim (adaptiv ta'lim, onlayn ta'lim modullarini qo'llash) afzalliklarini an'anaviy ta'lim ijtimoiy texnologiyalari va media resurslarini birgalikda qo'llanilishida ko'rishimiz mumkin.

D.A.Zaripova «Efficiency of using «Network boomerang» technology for lectures on «Information technology in education» for students of higher educa-

tion in the condition of informatization of education” nomli maqolasida o‘qituvchilarning innovatsion faoliyati samarali bo‘lishi uchun elektron ta‘lim resurslarini yaratish va ta‘lim jarayonida foydalanish, shu orqali elektron ta‘lim muhitini shakllantirish muhim ahamiyatga ega ekanligi haqida yoritib berilgan [4,5].

B.Zaripov, D.Zaripova, N.Akhmedov, S.Mirzaliyevlarning [6] «Importance and role of using a smart method in teaching the «Scientific education» module to students of higher education institutions in an information environment» mavzusidagi maqolasida axborotlashtirilgan muhitda oliy ta‘lim muassasalari talabalarining innovatsion faoliyatini rivojlantirishda «aqliy-hujum» metodidan foydalanishning muhimligi ta‘kidlangan. «Aqliy hujum» biror muammo bo‘yicha talabalar tomonidan bildirilgan erkin fikr-mulohazalarni to‘plab, ular orqali natijada ma‘lum bir yechimga kelinadigan metoddir.

M.Sh.Qaxxorovanning [7] «Bumerang metodining o‘quv faoliyatda qo‘llanilishi» nomli maqolasida «Bumerang» metodi talabalarni bilim olish jarayonida faol ishtirok etishiga undashi va ularga mavzuni chuqurroq o‘zlashtirish imkonini berishi ta‘kidlangan. Ushbu metodda talabalar o‘zaro savol-javoblar orqali muloqot qilib, muammolarni muhokama qiladilar va yechimlar izlaydilar. Natijada, talabalarning fikrlash qobiliyati rivojlanadi, ularning muloqot ko‘nikmalari shakllanadi va o‘z bilimlarini boshqalarga tushuntirish qobiliyatlari oshadi.

Zamonaviy ta‘lim jarayonida talabalar faolligini oshirish, ularni mustaqil fikrlashga undash va o‘quv motivatsiyasini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. An‘anaviy o‘qitish usullari ko‘pincha passiv ta‘lim berishga yo‘naltirilgan bo‘lib, bunda talabalar ko‘proq ma‘lumotni eshitish va yodlash bilan shug‘ullanadilar. Biroq, zamonaviy ta‘lim metodlari talabalarning o‘quv jarayonida faol ishtirok etishlarini ta‘minlashga qaratilgan. Ushbu maqolada shunday innovatsion usullardan biri bo‘lgan «Bumerang» metodi orqali «Algoritmlarni loyihalashtirish» fanining “Transport masalasini dastlabki yechishni izlash usullari” mavzusini o‘qitishda talabalarni faollashtirish metodikasi haqida so‘z boradi.

Metodika. Rivojlangan mamlakatlarning professor-o‘qituvchilari tomonidan qator o‘qitish metodlari yaratilib, o‘quv jarayonida qo‘llab kelinmoqda, jumladan, «Keys-stadi», «FSMU», «Assesment», «Insert», Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi» «Blits-o‘yin», «Bumerang», «rifing», «Portfolio» va boshqalar [2-7]. Ushbu metodlarning eng samaralilaridan biri bu «Bumerang» metodidir. Bunda bir mashg‘ulot davomida o‘quv materialini chuqur va yaxlit holatda o‘rganish, ijodiy tushunib

yetish, erkin egallashga yo‘naltirilgan. «Bumerang» metodi tanqidiy fikrlash va mantiqni shakllantirishga imkoniyat yaratadi hamda g‘oya va fikrlarni yozma va og‘zaki shakllarda bayon qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Mazkur metod tarbiyaviy xarakterdagi qator vazifalarni amalga oshirish imkonini beradi, ya‘ni kelajakda jamoa bilan ishlash maxorati, muomilalik, xushfe‘llik, o‘zgalar fikriga hurmat, rahbarlik sifatlarini shakllantirish, ishga ijodiy yondashish, o‘z faoliyatini samarali bo‘lishiga qiziqish, o‘zini xolis baholash kabilar. Bu metod bumerang kabi «qaytib kelish» prinsipiga asoslanadi, ya‘ni ma‘lumot bir necha marta takrorlanadi va chuqurlashtiriladi. Ushbu metod yordamida talaba avval darsda yangi bilim oladi, so‘ngra bu bilimlarni mustaqil yoki guruh bo‘lib faoliyat orqali amaliy qo‘llaydi, keyin esa qayta o‘sha bilimlar tahlil qilinadi va yanada mustahkamlanadi. Umuman metod quyidagicha tavsiflanadi [4,6,7]:

Metodning tavsifi. Ushbu metod talabalarni dars jarayonida, darsdan tashqarida turli adabiyotlar, matnlar bilan ishlash, o‘rganilgan materialni yodida saqlab qolish, so‘zlab berish, fikrini erkin holda bayon eta olish, qisqa vaqt ichida ko‘p ma‘lumotga ega bo‘lish hamda dars mobaynida o‘qituvchi tomonidan barcha o‘qivchilarni baholay olishga qaratilgan;

Metodning maqsadi. O‘quv jarayoni mobaynida tarqatilgan materiallarning talabalar tomonidan yakka va guruh holatida o‘zlashtirib olishlari hamda suhbat-munozara va turli savollar orqali tarqatma materiallardagi matnlar qay darajada o‘zlashtirilganligini nazorat qilish va baholash jarayoni mobaynida har bir talaba tomonidan o‘z baholarini egallashiga imkoniyat yaratish;

Metodning qo‘llanilishi. Amaliy mashg‘ulotlar hamda suhbat-munozara shaklidagi darslarda yakka tartibda, kichik va jamoa shaklida foydalanilishi mumkin;

Mashg‘ulotda foydalaniladigan vositalar. Talaba dars jarayonida mustaqil o‘qishlari, o‘rganishlari va o‘zlashtirib olishlari uchun mo‘ljallangan tarqatma materiallar (o‘tilgan mavzu yoki yangi mavzu bo‘yicha qisqa matnlar, suratlar, ma‘lumotlar).

Mashg‘ulotni o‘tkazish tartibi. Ushbu metod asosida talabalar kichik guruhlarda ishlaydi. Har bir talaba matnni mustaqil o‘rganib, yangi guruhlarda uni boshqalarga tushuntiradi. Guruh ichida savol-javob va baholash orqali mavzu mustahkamlanadi. Yakunda guruh ballari hisoblanib, teng taqsimlanadi. Dars uyga vazifa bilan yakunlanadi.

Bumerang metodini o‘qitish jarayonida qo‘llash talabalarga mavzuni yaxshiroq tushunishga yordam beradi va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantiradi. Har bir bosqichni samarali rejalashtirish va aniq tushuntirish, o‘qitish samaradorligini oshiradi.

1-jadval. Kichik guruhlarning bilimini baholash natijalari

№	Kichik guruhdagi talabani nomi familiyasi	Savollarning baholanishi (har bir savol 100 baldan)				
		1	2	...	k	O'rtacha ball
1	Abdullayev S.B.	α_{11}	α_{12}	α_{1j}	α_{1k}	β_1
2	Boltayev T.M.	α_{21}	α_{22}	α_{2j}	α_{2k}	β_2
...	...	...	...	...	...	...
i	....	α_{i1}	α_{i2}	α_{ij}	α_{ik}	β_i
p	...	...	...	...	...	...
Guruhning o'rtacha bali		γ_1	γ_2	γ_j	γ_k	μ

Bu jadval har bir bosqichni aniq va tizimli ravishda ko'rsatadi, bu esa o'qitish jarayonini osonlashtiradi va samaradorligini oshiradi. Har bir bosqich uchun qo'shimcha tafsilotlarni va metodlarni ham kiritishingiz mumkin.

Bu yerda k - kichik guruhlar tomonidan tayyorlangan savollar soni;

p - kichik guruhdagi talabalar soni;

α_{ij} - kichik guruhdagi i -talabani j -savolga bergan javobini baxosi;

β_i - kichik guruhdagi i -talabani o'rtacha bahosi;

γ_j - kichik guruhning j -savolga bergan o'rtacha bahosi;

μ - kichik guruhning umumiy o'rtacha baxosi.

Talabani o'rtacha bahosi quyidagicha aniqlanadi

$$\beta_i = \frac{1}{k} \sum_{j=1}^k \alpha_{ij}, \quad i = \overline{1, n};$$

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29- apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.
2. Musurmonov R., Usarboeva D.U., Otaqulov A., Kurbanbayeva N. Zamonaviy ta'lim metodlari – ta'lim samaradorligi kafolati/ www.oriens.uz. 2022. <https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-20-181-188>
3. Mehmonov M.H., Abduraximov Z.A. Interfaol metodlar va ularning ta'lim jarayonidagi mohiyati/ Yangi O'zbekiston pedagoglari axborotnomasi. 2023. 1-jild, №6. 16-18-b.
4. Zaripova D.A. "Efficiency of using "Network boomerang" technology for lectures on "Information technology in education" for students of higher education in the condition of informatization of education", 2019, European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, Vol. 7 №. 12, 2019 Special Issue: Educational in Uzbekistan ISSN 2056-5852, -P. 40-45.
5. Vindilovich A.V. "Innovatsionniye metodi obucheniya v visshem obrazovanii", // Molodoy ucheniy Mejdunarodniy nauchniy jurnal № 1 (396) / 2022, -S. 235-237.
6. Zaripov B., Zaripova D., Akhmedov N., Mirzaliev S. "Importance and Role of Using a Smart Method in Teaching the "Scientific Education" Module to Students of Higher Education Institutions in an Information Environment", ICFNDS 22 - Proceedings of the 6th International Conference on Future Networks & Distributed Systems, December 15, 2022, Tashkent, TAS, Uzbekistan, -P. 626-630.
7. Qaxxorova M.Sh. "Bumerang" metodining o'quv faoliyatda qo'llanilishi. // Qo'qon universiteti xabar-nomasi. 2024, №11. 76-78-b. DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v11i11.961>
8. Galigina I.V., Galigina L.V. Osobennosti postroyeniya individualnix obrazovatelnix trayektoriy obucheniya dissiplinam yestestvenno-nauchnogo sikla (na primere informatiki). //Pedagogika i psixologiya obrazovaniya, 2020, № 1. – S. 68-77.
9. Leyfa A.V., Pavlova Ye.V. Obosnovaniye modeli issledovaniya gotovnosti prepodavateley vuza k professionalnoy deyatelnosti v usloviyax sifrovizatsii obrazovaniya. // Pedagogika i psixologiya obrazovaniya.

Kichik guruhning savollar kesimidagi o'rtacha bahosi quyidagicha aniqlanadi $\gamma_j = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \alpha_{ij}, \quad j = \overline{1, k};$

Kichik guruhning umumiy o'rtacha bahosi quyidagicha aniqlanadi

$$\mu = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \beta_i, \quad \text{ёku} \quad \mu = \frac{1}{k} \sum_{j=1}^k \gamma_j.$$

Xulosa. Yangi kompyuterlashgan interfaol metodlarga asoslangan axborot texnologiyalaridan foydalanish natijasida o'quv jarayoni individuallashtirildi, algoritmlarni loyihalash fanini (boshqa fanlarda ham) o'zlashtirishda talabalarda yangi motivlar paydo bo'ladi, Bumerang metodi bilan foydalanish natijasida talaba-o'qituvchi tizimida teskari bog'lanish kuchli rol o'ynaydi, bilimlarni baholashning obyektivligi ortadi, statistik ma'lumotlarni yig'ish yengillashadi, bilimlarni o'zlashtirishning ayrim jihatlari (yaxshi, past) yaqqol namoyon bo'ladi, o'qituvchida mashg'ulot strukturasi o'zgartirish imkoniyati (talabalarning dastlabki tayyorgarlik darajasiga mos ravishda) paydo bo'ladi, o'quv jarayonini differensiallashga imkon yaratadi, fanni o'zlashtirish darajasini oshiradi, unga bo'lgan qiziqishni orttiradi.

Algoritmlarni loyihalash fanini "Chiziqli dasturlashning transport masalasi" bo'limini semantik graf ko'rinishida tizimlashtirilgan materiallar asosida [12-14]. Bumerang metodidan foydalanib amaliy dars mashg'ulotlarini olib borish talabalarda mustaqil ta'lim olish jarayonini jadallashtirdi, natijada o'quv jarayonining samaradorligi ortishiga olib keldi.

2020. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obosnovanie-modeli-issledovaniya-gotovnosti-prepodavateley-vuza-k-professionalnoy-deyatelnosti-v-usloviyah-tsifrovizatsii> (data obrasheniya: 24.02.2024).

10. Lyash A.A. Soderjatelnyy komponent metodiki obucheniya uchiteley informatiki ispolzovaniyu pedagogicheskix texnologiy informatsionno-obrazovatelnix sistem v professionalnoy deyatelnosti. // *Obrazovatelniye texnologii i obshestvo: mejdunarodniy elektronniy jurnal*. 2011. №2. T. 14. – S. 452-466.

11. Xenner Y.K., Solovyeva T.N. Izucheniye informatiki v vuze v usloviyax sifrovoy obrazovatelnoy sredi. // *Prepodavatel XXI vek*. 2016. № 4. -S. 46–53. [Henner E.K, Solovyova T.N. The study of computer science at a university in a digital educational environment. *Teacher of the XXI Century*. 2016. №. 4. -P. 46–53. (In Russ.)

12. Vitaliy Zhurbenko. Activating Teaching for Quality Learning// *Proceedings of the 43rd European Microwave Conference*. 7-10 Oct 2013, Nuremberg, Germany. 2013. – P.1575-1578.

13. Yusupov F., Shamuratova I., Yusupov D. and Khudayberganov T. "Improving the effectiveness of teaching the course "Data structure and algorithms" based on structuration and integration of the discipline," 2019 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), Tashkent, Uzbekistan, 2019, -P. 1-4, doi: 10.1109/ICISCT47635.2019.9011846.

14. Yusupov D., Ashirova A., Yusupov F., Bekchanov B. Improving The Effectiveness Of Lecturesby Using The Methods Structuring The Composition Of The Programming Discipline. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, 2020, Volume 07, Issue 07, Pages 1093-1108.

REZYUME. Ushbu maqolada transport masalasini yechish usullarini talabalarga tushunarli va qiziqarli tarzda o'qitishda ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish haqida tushuntirildi. Talabalarga dars mashg'ulotlarini turli interfaol metodlar orqali o'kazilsa, mazuning tushunish samaradorligi ortadi, bu esa talabalarni dars mobaynida faol qatnashishlari uchun asos bo'ladi. Maqolada transport masalasini yechish usullarini o'qitishda bumerang metodidan foydalanish orqali ishlab chiqilgan talabalarni faollashtirish mexanizmi haqida tushuntirildi.

РЕЗЮМЕ. В статье объясняется использование передовых педагогических технологий для того, чтобы обучать студентов методам решения транспортной задачи в понятной и увлекательной форме. Проведение занятий с применением различных интерактивных методов повышает эффективность усвоения материала студентами, создавая основу для их активного участия на уроке. В статье описан разработанный механизм активизации студентов посредством метода бумеранга при обучении методам решения транспортной задачи.

SUMMARY. This article explains the use of advanced pedagogical technologies to teach students methods for solving transportation problems in an understandable and engaging way. Teaching sessions that incorporate various interactive methods increase the effectiveness of students' understanding, creating a basis for their active participation in the lesson. The article describes a mechanism developed to activate students through the use of the boomerang method when teaching approaches to solving transportation problems.

PSIXOLOGIYA ILIMLARI

O'QUVCHILAR KONSTRUKTIV XULQ-ATVOR XUSUSIYATLARI SHAKLLANISHIDA NIZOLI VAZIYATLARGA MUNOSABAT USULLARI

D.Sh.Norqo'ziyeva – psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

R.S.Mahammadova – talaba

Qo'qon davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: shaxslararo nizolar, konstruktiv va destruktiv nizolar, obyektiv va subyektiv omillar, ijtimoiy-psixologik, ijtimoiy-tibbiy og'ishib taranglik, xavotir, hasad, dushmanlik, g'azab, xavotirlanish, og'riq, shikastlanish, stress, befarqlik.

Ключевые слова: межличностные конфликты, конструктивные и деструктивные конфликты, объективные и субъективные факторы, социально-психологические, социально-медицинские отклонения, напряжение, тревога, ревность, враждебность, гнев, тревога, боль, травма, стресс, апатия.

Key words: interpersonal conflicts, constructive and destructive conflicts, objective and subjective factors, socio-psychological, socio-medical abnormalities, tension, anxiety, jealousy, hostility, anger, anxiety, pain, trauma, stress, apathy.

Bugungi globallashtirish jarayoni o'zaro shaxslararo nizolar muammosiga ilmiy qiziqishni sezilarli darajada ortishiga sabab bo'lmoqda. Bu asosan sotsiumda zamonaviy nizolar umumiy darajasining oshishi bilan bog'liq holda yuzaga kelishi, jamiyat taraqqiyotiga sezilarli darajada salbiy ta'sir o'tkazishini inobatga olib, ijtimoiylashuv jarayonida nizoli vaziyatlardan chiqishning psixoprofilaktikasi va psixokorreksion texnikalarini yaratish va tatbiq qilishni taqozo etmoqda.

Aksariyat, shaxslararo nizolar ta'lim tizimida o'qituvchi-o'quvchi munosabatlarini qamrab olib, ko'zga tashlansa-da, oilaviy shaxslararo munosabatlarda bu ota-ona va yaqinlar bilan yuzaga kelgan muayyan ziddiyatlarni ham nazardan qochirmaslik maqsadga muvofiqdir.

Ayniqsa, ta'lim tizimida pedagogik-psixologik ta'sirlar orqali nizoli vaziyatlarni hal qilishning konstruktiv modelini ishlab chiqish va amaliyotga tadbiq etish soha mutaxassislarini oldida turgan muammolardan biri desak mubolag'a bo'lmaydi.

Bir qator olimlar, nizolar–umuman qarama-qarshi bo'lgan qadriyatlar, munosabatlar, motivlarga nisbatan qarshilik ko'rsatish oqibatida yuzaga chiqadigan, avlodlar to'qnashuvi sifatida kecha, bugun va har doim yuzaga kelish ehtimoli yuqoriligi bilan ajralib turuvchi hodisadir [3:33], nizolar murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida zararli bo'lishi bilan birga, muayyan sharoitlarda progressiv va ijobiy qimmatga ega bo'lishi mumkin [10:141]. Nizo ko'pincha salbiy his-tuyg'ular va taranglik, xavotir, hasad, dushmanlik, g'azab, xavotirlanish, og'riq, shikastlanish, stress, befarqlik, nafrat va boshqa holatlar bilan bog'liq [4:39], raqobat o'z faoliyatini yakka holda emas, balki boshqa odamlar bilan birgalikda amalga oshiradigan shaxsning tabiatidir [1:224]. Ijtimoiy hayotning ayrim masalalarini hal qilish bilan bog'liq holda yuzaga keladigan shaxsga xos xususiyat bo'lib, u boshqalarning moddiy yoki ma'naviy manfaatlariga,

ularning obro'siga, shaxsning ma'naviy qadr-qimmatiga ta'sir qilgandagina shaxslararo nizolarga aylanadi [8:127-131], ziddiyatli muloqot jarayoni ishtirokchilarining konstruktiv kommunikativ kompetensiyasining past darajasi bilan bog'liqligi, shaxslararo muloqotda o'zaro aloqa texnologiyalarini qo'llash bilan birga, shaxs xususiyatlarini o'ziga xos imkoniyatlari ahamiyatli ekanligi [7:149], shaxslararo nizolar kelib chiqishi evolyutsion jihatdan o'zaro bog'langan ijtimoiy hodisa sifatida [2:26-28], shaxslararo nizolar tuzilishini tahlil qilishda quyidagi tushunchalar, ya'ni: nizolarda ishtirokchilar holati, nizoli vaziyatning ko'rinishi, ishtirokchilarning nizoli harakatlari va uning oqibatlariga alohida urg'u beriladi [6:126-143].

Ammo, shaxslararo nizolarni tahlil qilishda shaxs sifatleri, sodir bo'lgan ijtimoiy muhit parametrlari orqali ziddiyatli xatti-harakatlar aniqlanishiga qaramasdan, psixologiyada shaxslararo ziddiyat haqida umumiy qabul qilingan tushuncha va to'xtama kelinmagan.

Shuningdek, o'smir shaxsning ichki ziddiyati asosan tashqi dunyo bilan o'zaro shaxslararo munosabatlar asnosida yuzaga chiqib, shaxsning o'z ehtiyojlari, motivlari, manfaatleri, maqsadlari hamda qadriyatlari kurashi bilan tavsiflansa, boshqa bir tarafdin shaxsning asab sistemasidagi nevrozizm ko'rinishi bilan ham xarakterlanadi.

Shu o'rinda L.A.Semchukning fikri bilan o'rtoqlashsak, u o'z tadqiqotida nizolarni hal qilish konstruktiv va destruktiv bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi. Konstruktiv usul bilan shaxs jamiyatda qabul qilingan axloqiy va huquqiy normalar doirasida o'ziga, atrofdagilarga va qarama-qarshi tomonga eng kam zarar yetkazish bilan harakatlarning maqbul algoritmini tanlaydi. Nizolarni hal qilishning destruktiv usuli deganda, nizoning "soxta-yechimi", shuningdek, nizolar jamiyatning axloqiy-huquqiy normalari nuqtayi nazaridan qabul qilinmaydigan harakatlar yordamida hal qilish kabilar tushuniladi [9:185].

Nizolarni hal qilish, nizoli vaziyatni bartaraf etish va vaziyatlarni yakunlashni ifodalaydi. Nizolar qaror qabul qilish va munosabatlarni rivojlantirishga hissa qo'shsa, unda ular konstruktiv xususiyatga ega hisoblanadi. Agar ziddiyat konstruktiv bo'lsa, u muhim muammoni mohiyatini ochib beradi, uni hal qilishda ishtirokchilarni jalb qiladi. Shuningdek, shaxslarga o'z bilimlari va tajribalarini takomillashtirish va ulardan foydalanishda yordam beradi. Odatda, nizoli vaziyatlarni bartaraf etish, konstruktiv xulq shakllanishining muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Nizo odatda kundalik turmushda uchraydigan ko'proq salbiy xarakterdagi xulq-atvorning namoyon bo'lishidir.

Bizning tadqiqotlarimizda o'quvchilarning konstruktiv xulq-atvor xususiyatlari shakllanish sharoitida nizoli vaziyatlarga munosabat usullari qanday ekanligi tadqiq etildi. Buning uchun K.N.Tomasning "Nizoli vaziyatlarda xulq-atvor usullari" test-so'rovnomasidan foydalanildi.

K.N.Tomasning nizoli vaziyatlardagi xulq-atvorni o'rganish metodikasi bo'yicha o'quvchilarning empirik ko'rsatkichlari bir necha yo'nalishlarda o'rganildi. Xususan, o'quvchilarning nizoli vaziyatlarga munosabati ularning xulq-atvoriga xos bo'lgan agressiyasi bilan chanbarchas bog'liqligi aniqlandi (1-jadval).

1-jadval. O'quvchilarning agressivlik xususiyatlari bilan nizoli vaziyatlarda xulq-atvorni boshqarish uslublari o'rtasidagi korrelyatsiya

Shkalalar	Raqobatchanlik	Hamkorlik	Murosaliilik kelishuvchanlik	Tortishuvdan qochish	Moslashuvchanlik
Jismoniy	0,014	-0,016	-0,012	-0,094	0,042
Verbal	-0,120	-0,209*	-0,135	-0,052	0,038
Bevosita	0,119	-0,042	-0,109	0,037	-0,026
Negativizm	-0,104	-0,098	-0,187*	-0,011	0,022
Tajanglik	-0,203*	-0,154	-0,141	-0,159	0,075
Shubhalanish	0,178*	0,023	0,026	0,017	0,111
Xafagarchilik	-0,148*	-0,071	-0,188**	-0,023	-0,008
Aybdorlik hissi	0,053	-0,027	-0,006	0,156*	0,103

Izoh: *p≤0,05.

O'quvchilari nizoli vaziyatlarda agressivlik xususiyatlarini namoyon etganlarida, ular quyidagi xulq-atvor uslublari tayanishlari aniqlandi. Birinchi navbatda tajanglik (r=-0,203, p≤0,05) bilan xafagarchilik ularda raqobatlashishni pasaytiradigan bo'lsa, shubhalanish esa ularda raqobatlashuvni (r=0,178, p≤0,05) kuchaytirib yuborishi kuzatildi.

O'quvchilardagi mavjud verbal agressiya belgilari ortganda, nizolarni barataf etishda hamkorlik uslubi (r=-0,209, p≤0,05) o'z o'rnini boshqa uslublarga almashtiradi. O'quvchilarning negativizm (r=-0,221, p≤0,05) bilan xafagarchilik (r=-0,221, p≤0,05) nizoli vaziyatlarida xulq-atvorni murosaliilik yo'li bilan hal etishga imkon qoldirmas ekan.

O'quvchilar nizoli vaziyatlarda agressivlik xususiyatlarini namoyon etganlarida, ular quyidagi xulq-atvor uslublari tayanishlari aniqlandi. Birinchi navbatda tajanglik (r=-0,203, p≤0,05) bilan xafagarchilik ularda raqobatlashishni pasaytiradigan bo'lsa, shubhalanish esa ularda raqobatlashuvni (r=0,178, p≤0,05) kuchaytirib yuborishi kuzatildi. O'quvchilardagi mavjud verbal agressiya belgilari ortganda, nizolarni barataf etishda hamkorlik uslubi (r=-0,209, p≤0,05) o'z o'rnini boshqa uslublarga almashtiradi. O'quvchilarning negativizm (r=-0,221, p≤0,05) bilan xafagarchilik (r=-0,221, p≤0,05) nizoli vaziyatlarida xulq-atvorni murosaliilik yo'li bilan hal etishga imkon qoldirmas ekan.

O'quvchilar orasida agressiyaning aybdorlik hissi darajasi aks etsa, u holda o'quvchilarda (r=0,156, p≤0,05) nizoli vaziyatlardan o'zini olib qochishga, ya'ni kelishuvchanlikka olib kelishi kuzatildi. Bu holat o'quvchilarning o'zidan o'zi nafratlanish, xafa bo'lishi va o'zini yomon inson sifatida past baholashiga turtki beradi. O'quvchilarni bunday xulq-atvor asoratlaridan saqlash choralarini ko'rishimiz muhimdir.

Ma'lumki, nizoli vaziyatlarni bartaraf etish konstruktiv xulq shakllanishining muhim shartlaridan biri sifatida kundalik turmushda uchraydigan salbiy xarakterga ega xulq-atvorning namoyon bo'lishligida o'z ifodasini topadi.

Yuqorida keltirilgan shaxslararo nizolarni kelib chiqishiga sabab bo'luvchi muloqotning salbiy jihati o'smir shaxsining fazilatlarini, aqliy funksiyalarini shakllanishiga ta'sir o'tkazib, ijtimoiy me'yorlar hamda qadriyatlarini o'zlashtirish va umuman barcha ijtimoiylashuv jarayonida buzilishlarni keltirib chiqaradi. Bizning fikrimizcha, bunday hodisalarning oldini olish uchun o'smirlarning kommunikativ va ijtimoiy-psixologik mavqeini oshirish, boshqalar bilan shaxslararo o'zaro munosabatlarning konstruktiv modellari va usullarini shakllantirish, agressiv xulq ko'rinishlarini simulyatsiyalovchi chora tadbirlarni ishlab chiqish ayniqsa, ziddiyatli vaziyatlarni psixoprofilaktika va psixokorreksiya qilishda muhim o'rinni egallaydi.

Adabiyotlar

1. Аниеева Н.П. Психологический климат в коллективе. -М.: 1989. -С. 224.
2. Анцупов А.Я. О междисциплинарном подходе к изучению конфликта. /А.Я.Анцупов, А.И.Шипилов. // Современ. соц. технологии: Сущность, многообразие форм и внедрение: Материалы междунар. науч.-практ. конф. – Белгород: 1991. Ч. 4. –С.276.
3. Баранова С.В. Вредные привычки. Избавление от зависимостей. –Ростов на Дону: "Феникс" 2007. –С. 186.
4. Мелибруда Е.Я. –Ты–Мы: Психологические возможности общения. -М.: "Прогресс", 1986. -С. 254.
5. Норкузиева Д.Ш. Мактаб ўқувчиларида конструктив хулқни шакллантириш динамикаси. Дис.Психол. псих. ф.б.ф.д.(Ph.D. –Тошкент: 2023.

6. Петровская Л.А. О понятийной схеме социально-психологического анализа конфликта. // Теор. и методол. проблемы соц. психологии. – М.: 1977. –С.158.

7. Реан А.А. Социальная педагогическая психология. /А.А.Реан, Я.Л.Кодаминский. –СП б. –Питер: 1999. –С.149.

8. Смирнова Т.П. Психологическая коррекция агрессивного поведения детей. Серия «Психологический практикум». – Ростов н/Д: «Феникс», 2004. –С.160.

9. Семчук Л.А. Понимание учителем ученика и самого себя в конфликте. Дисс... канд. психол. наук. – Гродно. 1992.

10. Корчагина Н.Г. В развитии конфликтной личности. Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология, 2008. Вып. 2(9), –С. 141.

REZYUME. Maqolada ta'lim tizimida yuzaga keladigan shaxslararo nizolarning jamiyat rivojlanishiga salbiy ta'siri, kelib chiqish omillari haqida fikr yuritilib, unda ijtimoiy-psixologik-tibbiy jihatlari yoritilgan. Shuningdek, ta'lim tizimi samaradorligining pasayishiga olib kelishi to'g'risida mulohazalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается негативное влияние межличностных конфликтов, возникающих в системе образования, на развитие общества, факторы их возникновения, социально-психолого-медицинские аспекты. Также приводятся соображения о снижении эффективности системы образования.

SUMMARY. The article examines the negative impact of interpersonal conflicts arising in the education system on the development of society, the factors of their occurrence, socio-psychological and medical aspects. Considerations for reducing the effectiveness of the education system are also presented.

ВЛИЯНИЕ СЕНСИТИВНОСТИ НА КОГНИТИВНОЕ РАЗВИТИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Л.С.Турсунов – кандидат психологических наук

Ташкентский государственный педагогический институт имени Низами

Таянч сўзлар: ақл, нораціоналлик, тафаккур, идрок, фантазія, хотира, тафаккур, онтогенез, фаолият, онгсизлик, онг, билим, тақлид, қизиқиш, қобилият.

Ключевые слова: разум, не разумность, созерцание, восприятие, фантазия, память, мышление, онтогенез, активность, бессознательность, осознанность, знание, подражание, интерес, способность.

Key words: mind, non-intelligence, contemplation, perception, fantasy, memory, thinking, ontogenesis, activity, unconsciousness, awareness, knowledge, imitation, interest, ability.

Научные исследования показывают, что среди миллиардов потомков Адама, живущих на нашей планете, невозможно найти двух абсолютно одинаковых людей. Это разнообразие также отражается на когнитивном развитии, особенно в младшем школьном возрасте, когда формируются ключевые навыки обучения.

Грамотность является важной характеристикой, которая долгое время воспевалась в народной культуре. Это подтверждается пословицами, такими как: «Слово острее меча» и «Кто не читает, тот читать будет; кто читал, того прочтут». Эти выражения подчеркивают, как грамотность и способность к обучению влияют на успех в жизни и образовании.

Беглость речи — это способность ребенка быстро осваивать деятельность, основанную на его склонности к определенным занятиям. Эта характеристика проявляется в каждом человеке. Профессор Э.Газиев описывает беглость как уровень владения языком, который влияет на активизацию мышления учащегося. Он утверждает, что когнитивная гибкость включает в себя интеллектуальные характеристики, активизирующие мыслительную деятельность и играющие важную роль в успешном усвоении материала. Учащиеся с высоким уровнем владения языком могут быстро и глубоко усваивать знания, что, в свою очередь, влияет на их отношение к учебе. Если отношение положительное, это проявляется в внимании, интересе и волевых усилиях в процессе усвоения материала [1].

Процесс приобретения знаний охватывает как сознательную, так и подсознательную деятельность, что часто приводит к высокой степени беглости в одной области, в то время как в другой сфере может наблюдаться низкий уровень. Например, ребенок с хорошими математическими способностями может испытывать трудности в освоении чтения и письма. Ученики, свободно владеющие языком, способны быстро сопоставлять новые знания с ранее усвоенными, делать выводы и демонстрировать, как они получают новые знания. Однако, чтобы ребенок смог освоить новые знания, ему необходимо хорошо усвоить уже имеющиеся. Поэтому учителям начальных классов важно внимательно следить за восприятием новой информации учениками, уделяя особое внимание тем детям, у которых возникают трудности в обучении.

Несмотря на то, что учащиеся с низким уровнем навыков чтения обладают сильным желанием хорошо учиться, их отношение к чтению часто определяется недостаточным владением эффективными методами. Они могут продолжать стремиться к знаниям через запоминание, что замедляет их учебный процесс. Важно отметить, что они могут считать, что учитель всегда даст полное объяснение учебного материала. Учащиеся с низким уровнем языковой подготовки сосредотачиваются на запоминании информации, изложенной в учебниках и объясненной учителем [1].

Из этого видно, что беглость речи улучшается в непосредственной связи с когнитивными процессами. Большинство западных психологов утверждают, что младшие школьники часто находятся в бессознательном состоянии на начальном этапе учебной деятельности, поэтому им следует предоставлять возможность свободных действий при приобретении знаний. Принуждение к учебной деятельности в тот момент, когда игровая деятельность еще не завершена, не приводит к положительным результатам. В таких случаях негативные комментарии со стороны учителя могут усугубить страх и скуку перед чтением.

На уровень неграмотности следует оказывать соответствующее методическое воздействие. Педагоги и родители должны стремиться найти ключ к раскрытию скрытых способностей ребенка и способствовать развитию его потенциала. Известный российский психолог Н.А. Менчинская выдвигает мнение о том, что существует тип учащихся, которые обучаются пассивно и неустойчиво. По ее мнению, возникновение таких типов обучающихся играет доминирующую роль в их образовании и может зависеть от сложных особенностей личности, таких как мотивы учебной деятельности и неразвитые интеллектуальные способности [2].

Другой российский психолог Н.И. Мурачковский подчеркивает, что на возникновение дезадаптивного поведения влияют два типа особенностей личности: а) особенности мыслительной деятельности студента; б) направленность личности студента [3].

Отношение к учебе можно рассматривать как «внутреннюю позицию учащегося», и в зависимости от этих особенностей выделяются различные типы школьников. На сегодняшний день можно выделить следующие типы:

1. Учащиеся с положительным отношением к чтению, но низкими способностями к чтению.
2. Учащиеся, отрицательно относящиеся к учебе, но обладающие высоким читательским потенциалом.
3. Учащиеся с негативным отношением к обучению и низкими навыками чтения.

Психологи, акцентирующие внимание на анализе особенностей беглости речи в младшем школьном возрасте, часто подчеркивают влияние

социальной среды, не уделяя достаточного внимания личной идентичности учащегося и его познавательным процессам. Чтение можно рассматривать как процесс овладения навыками, присущими взрослому. В этом контексте многие зарубежные психологи рассматривают начальную читательскую деятельность как бессознательную.

Когнитивная психология подчеркивает, что беглость речи формируется под воздействием других познавательных процессов и направленности внимания. Поскольку младшим школьникам сложно сосредоточить внимание на одном объекте, беглость речи может проявляться неявно. Учителя начальных классов должны уделять больше внимания направлению внимания детей, чтобы помочь им воспринимать новые знания и обобщать их.

Формирование и развитие беглости речи возможно только при сотрудничестве педагогов и родителей, основанном на четком плане. При индивидуальном подходе к учащимся, которые обучаются свободно, учитель должен учитывать следующие требования:

1. Знать особенности психологического развития и уровень умственных способностей учащихся.
2. Правильно выбирать методы интерактивного воздействия и учитывать индивидуальные особенности при их реализации.
3. Предвидеть последствия взаимодействия учителя с учеником.

Родители должны рассматривать своих детей с медленным обучением, то есть с низкой беглостью речи, как консультантов при выполнении заданий, данных учителем. Насколько это возможно, они должны помогать своим детям приобретать новые знания, используя позитивное руководство.

Читабельность и неграмотность естественны для каждого ученика, и не секрет, что не все педагоги и родители обладают необходимыми знаниями для правильной интерпретации этих явлений. Особенно в период кризисов в онтогенезе недостаток знаний может усугубить проблемы.

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод, что, несмотря на множество факторов, влияющих на обучение ребенка, выявление этих факторов и помощь ученику в приобретении знаний налагает большую ответственность на его окружение.

Литература

1. Газиев Э.Г. Психология онтогенеза. - Т.: «Издательство», 2010.
2. Менчинская Н.А. Психологические проблемы деятельности личности в обучении. -М.: «Наука», 1991. -С. 46.
3. Мурачковский Н.И. Типы неуспеваемости школьников. -М.: «Педагогика», 1991. №7. - С.23

РЕЗЮМЕ. Мақолада оғзаки равон нутқнинг болаларнинг когнитив ривожланишига таъсири ва билимларни егаллашнинг ўрни ҳақида сўз боради, бунда бошланғич мактаб ёшидаги болаларнинг ақлий ривожланишига алоҳида эътибор берилди.

РЕЗЮМЕ. В статье основное внимание уделяется влиянию беглости речи на когнитивное развитие детей и роли усвоения знаний, с особым акцентом уделяется внимание умственному развитию детей младшего школьного возраста.

SUMMARY. In this article, devoted to the influence of reason on the cognitive development of a child, as well as the role of knowledge in the acquisition of knowledge, special attention is paid to the mental ontogenesis of primary school children.

USTAZLAR SHEJRESI**М.К.АЙЫМБЕТОВ – ОСНОВОПОЛОЖНИК МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ
В КАРАКАЛПАКСТАНЕ****К.М.Кошанов** - кандидат филологических наук, профессор**М.А.Ганиева** - базовый докторант**Н.М.Балтабаева** - студентка*Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза*

В Каракалпакистане жили и проживают огромное количество известных людей и династий. Это замечательные труженики села, хлопкоробы, рисоводы, садоводы, рыболовы, пчеловоды, скотоводы и др. Это любимые деятели искусства, артисты, актеры, поэты, писатели, и государственные деятели.

Народ знает свои любимые династии врачей (Бабаназаровы, Ещановы, Кабуловы), известных ученых (Айымбетовы, Базарбаевы, Сарыбаевы, Мамбетуллаевы), которые вложили великий вклад в развитие науки и образования Каракалпакистана.

Известный философ и оратор Цицерон писал: «Поэтами рождаются, ораторами становятся» что означает, что поэты от рождения и по наследству, а ораторы это результат труда самого человека.

Так и ученость тоже достигается в результате кропотливого труда.

В Каракалпакистане особо выделяется династия ученых Айымбетовых. Родоначальником, которого является известный ученый – фольклорист литератор, один из первых учителей, преподавателей и ученых, доктор наук, профессор, заслуженный деятель науки Каракалпакистана, автор известных монографий, учебников, пособий.

В конце декабря исполняется 70 лет со дня рождения известного матлингвиста Каракалпакистана и Узбекистана, доктора наук, профессора, филолога- Айымбетова Махсета Каллыевича, который является старшим сыном известнейшего филолога, профессора, одного из первых учителей и преподавателей в Каракалпакистане - Каллы Айымбетова. Имя учёного, доктора наук, профессора известно во всём мире. Он первый фольклорист каракалпакиской литературы, первый из преподавателей местных национальностей Нукусского педагогического института, открытого в 1934 году в городе Турткуль. Он является и писателем, и переводчиком.

Каллы Айымбетов рано лишившись родителей, с ранних лет вкусил горечь тяжёлой и взрослой самостоятельной жизни. Он испытал на себе все тяготы выживания и преодоления, которые послужили ему живым жизненным уроком, формировавшие в нем крепкий накал и боевую готовность перед всеми преградами судьбы.

Каллы Айымбетов популяризовал каракалпакиский фольклор, его называли "живым каракалпакиским фольклором". Он лично участвовал в экспедициях под руководством Николая Александровича Баскакова, А.Л.Мелкова, А.А.Соколова, С.Г.Малова собрав множество ценных материалов об этнографии и литературе каракалпакиского народа. Он создал первый "Учебник для взрослых" для каракалпаков. Благодаря его переводам развивалось творческое богатство народа, начались первые постановки пьес Александра Николаевича Островского, Мольера, К.М.Симонова, А.В.Сафронова и т.д. Он был удостоен орденом "Знак Почёта". Он автор первого русско-каракалпакиского словаря «Деловой лексики» на латинской графике, который был опубликован в газете «Кызыл Каракалпакистан». Профессор Каллы Айымбетов ушёл из жизни, когда сыновья Махсет и Нагмет Айымбетовы были студентами первого курса Ташкентского Госуниверситета.

Мы знаем, что не все дети учёных становятся учёными, так как они отдают всю свою сущность во благо науки, и в таких ситуациях мать берёт на себя всю ответственность воспитания. Мать остаётся матерью кем бы она ни была, женою профессора или простого ремесленника. Природа наделила её особыми качествами: терпением и смирением. Благодаря её огромному содействию и пониманию выросла семья подобная высокому дубу с крепкими корнями и плодами, которая растёт вечно, ибо наука- есть вечность.

Мы преклоняемся перед великим семьянином, отцом семейства Каллы Айымбетовым, как говорил Лев Николаевич Толстой, что "женщина рождает детей, а отец- мысль", может это сказано в узко -специфическом характере, но мысль, которую он породил, имеет свои достоверные факты. Самое главное качество в этой семье, которое является украшением всей династии Айымбетовых-это скромность.

Сын Каллы Айымбетова Клим Айымбетов - писатель, автор многих музыкальных книг, которых изучают в музыкальных колледжах и в начальных классах по направлению урок пения. Над его трудами корпят дети, достигая творческих успехов и навыков, открывая в себе

новые таланты музыкального искусства; откуда начинали первые шаги наши известные певцы, артисты, многие служители театра.

Он долгие годы заведовал музыкальными школами в городе Нукусе и Нукусском районе. Ему принадлежат множество книг про музыкантов и музыкальные произведения.

Нагмет Айымбетов – третий сын Каллы Айымбетова, советник председателя Президиума, доктор экономических наук, профессор, председатель Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Сенатор Олии Мажлиса Республики Узбекистан, главный научный сотрудник лаборатории Каракалпакского исследовательского института естественных наук. Он вложил весомый вклад в развитие фундаментального и прикладного исследования экологических последствий антропогенного воздействия на природную среду Аральского бассейна, моделирование экологических процессов Южного Приаралья и социально-экологических процессов Республики Каракалпакстан. Это человек, который нашёл в себе силы заниматься и политической деятельностью, и научной. Он подготовил множество учёных для Каракалпакстана. Под его руководством журнал «Вестник» Каракалпакского отделения АНРУз вошёл в число журналов ВАК Узбекистана.

Труды профессора Нагмета Айымбетова пользуется авторитетом во всём мире. На его мысли ссылаются ведущие учёные в этой области.

Иззет Айымбетов – старший научный сотрудник Геологического центра, доктор технических наук, заведующий лаборатории Геологического центра Каракалпакского НИИ естественных наук. Он занимался "Механикой грунтовок" при строительстве на заполнениях грунта. Он представил результаты инженерно-экологических исследований засоления грунтов города Нукуса до уровня подземных вод; установил, что повышение уровня воды приводит к дополнительному засолению почвы. Выдвинул работу по утилизации полиэтиленовых бытовых отходов, где представлены результаты эколого-гидрогеологических исследований города Нукуса и физико-химические свойства грунтов.

Научные труды профессора Иззета Айымбетова имеет важное экологическое значение. Учёные экологи мира советуются с Иззетом Айымбетовым по многим вопросам экологии земного шара.

История России говорит, что "Россия благодарна Прокоповичу за то, что подарил ей Ломоносова", благодаря его должному свидетельству, Ломоносов получает высшее образование. Прокопович является крупным учёным своего времени. Он друг Петра I, который

помог Ломоносову стать великим мировым учёным. До Петра Великого, Прокоповича, Ломоносова в России наука и преподавание в ВУЗах велись на немецком языке. Все лекции, научные труды, статьи писались только на немецком языке. Прокопович писал, что "Вместо того, чтобы посылать преступников на каторгу в Сибирь, копать золото и алмазы под землёй, лучше их посадить писать словари. Это будет в тысячу раз труднее, чем копать драгоценности под землёй в рудниках". Вот какое важное место занимает составление словарей.

М.В.Ломоносов имя которого носит Московский Госуниверситет является первым автором книг «Российская грамматика», «Теория трех штилей».

Теперь, можем представить каких колоссальных трудов и выносливости требует составление словаря, которую сравнивают с несильным трудом каторжника.

Махсет Айымбетов — известная фигура в интеллектуальной жизни Каракалпакстана, Средней Азии и всего мира.

Махсет Айымбетов, как продолжитель династии Айымбетовых, доказал своими научными трудами, именно составлением словарей, он показал высокие потенциалы эрудиции Каракалпакстана, он показал гениев нашей Родины и в Москве, Санкт-Петербурге, Кишинёве, Казахстане, Туркменистане при защите диссертации; также удивил и привлёк внимание профессора Р.Г.Петровского, который доказал важность перевода диссертации Махсета Айымбетова на западно-европейские языки. Его труды достойно оценили многие крупные профессора России. Он автор ряда книг: «Опыт лингво-статистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста», «Квантитативная типология тюркского текста», «Каракалпакская терминология в двадцатом веке», «Семиотика», «Проблемы и методы квантитативно-типологического измерения близости тюркских языков», «Опыт лингво-статистического анализа лексики и морфологии каракалпакского публицистического текста» и т.д. Он разработал ряд оригинальных теоретических концепций и методик, которые нашли широкое применение в языкознании. Его научные труды являются ценным источником для изучения родственных отношений тюркских языков.

Махсет Айымбетов внёс значительный вклад в развитие образования в Каракалпакстане. Учёный был тесно связан с образовательными учреждениями региона и активно работал над внедрением новых образовательных технологий и подходов.

Профессор Махсет Айымбетов подготовил ряд учёных, долгие годы заведовал кафедрой методики и образования на факультете начального образования Нукусского госпединститута. Тысячи его учёных работают в высших учебных заведениях, техникумах и колледжах, а также в общеобразовательных школах Каракалпакстана и Узбекистана. Его труды используют по матолингвистике, по каракалпакскому языкознанию и истории образования и науки учёные всего мира.

Доктор филологических наук, профессор Махсет Айымбетов является заслуженным деятелем науки Республики Каракалпакстан, был награждён юбилейными медалями, а также грамотами Верховного Совета Республики

Каракалпакстан, Министерства ВУЗа Республики Узбекистан и ректоратов НГПИ.

Династии Айымбетовых-это гордость нашего народа, это великое достижение научного потенциала, которое рисует лицо и представление Республики. О династии Айымбетовых необходимо создание специальных кинофильмов, монографий и других исследований, которые пропагандировали бы заслуги учёных этой династии.

Народ Каракалпакстана высоко ценит заслуги учёных династии Айымбетовых. Спасибо родоначальнику профессору Каллы Айымбетову за воспитание трех докторов наук, профессоров Каракалпакстана, которые в свою очередь подготавливают и воспитывают прекрасных сыновей и дочерей.

Литература

1. Сейтжанова У. Алымның дөретиўшилиқ жолына бир нәзер. – Нөкіс: 2014.
2. Кошанов К.М. Видный каракалпакский учёный-методист. –Нукус: 1990.
3. Айымбетов М.К. Өмир-ийримли дәрья. – Нөкіс: «Илим», 2019.

MAZMUNÍ

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

Ahtamqulov M.A. Oliy ta'lim muassasalarida algoritmik tillarni o'qitish samaradorligini oshirishda innovatsion yondashuvlar va amaliy tavsiyalar	3
Алижонов А.Т. Ички ишлар органлари ходимлари томонидан ўқотар қуролларни қўлланилиши юзасидан Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ва хорижий давлатлар тажрибаси	5
Annayeva M.R. Ta'lim fanlarini integratsiyalashda elektron ta'lim texnologiyalarini qo'llash va o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish usullari	9
Arzikulova S.F. Kredit-modul sharoitida talabalar ta'limini individuallashtirish mazmuni	12
Базарбаева А.К. Оценка знаний студентов в высших учебных заведениях и анализ их эффективности	14
Bekmuratov Q. Bilimlendiriw procesinde kognitiv texnologiyalardı paydalanıwdıń áhmiyeti	18
Berdimbetova A.Dj. O'quvchilarda dizayn tushunchasining ta'riflanishi, shakllanish davrlari va xususiyatlari	20
Boltayeva H. Boshlang'ich sinfda o'qish savodxonligini o'rgatishning zamonaviy usullari	24
Eshimbetov O. Og'zaki va yozma nutqni o'stirishda ko'chma ma'noli so'zlar va tasviriy ifodalardan foydalanish	26
Hayitova O.P. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kompetentligini oshirishda paradigmal yondashuvning ahamiyati	29
Hursandov H.F., Ahtamqulov M.A., Taniyeva F. O'quv jarayonlarida sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish	32
Xalmuratov I.T. Talabalarning innovatsion faoliyatini rivojlantirishda muzey manbalarining ahamiyati	35
Xasanova X.N. Kimyo fanini o'qitish jarayonini takomillashtirishda sun'iy intellektdan foydalanishning ahamiyati	37
Ибраимова Г. Применение “Скаффолдинг”- подхода в обучении иностранным языкам учащихся начальной школы	40
Калжанов П., Калжанов Р. Мусобақа фоолияти даврида юқори малакали спортчилар натижаларининг ўсиш самарадорлиги тахлили	42
Karlibayeva A.Ye. Mnemonik mashqlar vositasida ingliz tilidan o'quvchilarning nutqiy ko'nikmalarini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari	44
Kossheterova A.J. Oratorliq óneriniń túrleri hám formaları	47
Qayumova G.A. Oliy matematika fanini o'qitish jarayonida talabalarning mustaqil ishlash kompetensiyani rivojlantirish	49
Mamayusupova M.Q. Menejment nazariyasi asosida umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida boshqaruv texnologiyalarini joriy qilishning tarixi	52
Meyliyeva N.G. Ta'limda sifatli baholash: o'z -o'zini baholash va nostandart yondashuvlar	54
Nurlanov A.S. Geografiya sabaqlariniń sıpat hám natiyjeliligini támiynlewde kórgizbeli qurallardıń áhmiyeti	57
Pazilov A.K. Bolajaq oqıtıwshılarda ádep-ikramlılıq kónlikpelerdi jetilistiriwde etnopedagogikalıq qádrıyatlarıń áhmiyeti	60
Pirniyazova G.N. Mamlakatimizda inklyuziv ta'limning hozirgi holati va rivojlanish tendensiyalari	63
Reymov Q.D., Artikov M.B., Aytoreev A.I., Bazarbayeva L.G. O'quvchilarning ijodiy faoliyati malakalarini shakllantirishning samaradorlik ko'rsatkichlari	66
Ruziyev I.S. Muhandislik ta'limida innovatsiyalarni qo'llash ahamiyati	69
Tajimuratov A.J. Tutlıgıwdı korreksıyalawda arnawlı usullar hám logopediyalıq oynılar	71
Torebaeva O., Arzieva B. Teaching history students based on activities and competences in CLIL (Content and Language Integrated Learning)	75

Уразимова Т.В. Талабалардың көркем-дәретиўшилиқ уқыплылықлары менен эстетикалық талғамын сүүретлеў өнери жәрдеминде раўажландырыўдың тийкарлары	78
Утепбергенов А.К., Мамутов П.Ж. Физическое развитие детей в период начального школьного образования	82

Tálim - táربيya teoriiyası hám metodikası

Ajjeva M.B., Dauekeeva G.U., Umrbekova M.U. Kimyo fanini ingliz tili bilan integratsiyalashgan holda o‘qitish shakllari	84
Allashova N. Táربيya sabağında oqıwshılardıń kreativ pikirlewin rawajlandırıw	86
Kazakbayeva N.A. Baslawısh klass oqıtıwshılarnın tayarlawda kredit modul sistemasında óz betinshe jumıs túrlerin shólkemlestiriw metodikası	89
Orazimbetov S.J., Jumaniyazov Q.T. Ulıwma bilim beriw mekteplerinde dene táربيya sabağın shólkemlestiriw hám ótkeriw usılları	91
Ro‘zmetov Z.I. An’anaviy xonandalik fanini o‘qitishning kasbiy pedagogik usullari	94
Toleпов E.T. Ekonomikalıq pánlerdi oqıtıwda interaktiv metodlardan paydalanıwdıń ózgesheligi (Ulıwma orta bilim beriw mektepleri mısasında)	97
Yusupov F. Yusupov D.F., Raximova L.S., Xaitbayeva D.Z. «Transport masalasini dastlabki yechimini aniqlash usullari» mavzusida bumerang metodidan foydalanish orqali talabalarni faollashtirish metodikasi	100

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

Norqo‘ziyeva D.Sh., Mahammadova R.S. O‘quvchilar konstruktiv xulq-atvor xususiyatlari shakllanishida nizoli vaziyatlarga munosabat usullari	104
Турсунов Л.С. Влияние сенситивности на когнитивное развитие младших школьников	106

USTAZLAR SHEJIRESI

Коцанов К.М., Ганиева М.А., Балтабаева Н.М. М.К.Айымбетов – основоположник математической лингвистики в Каракалпакстане	108
--	-----

Alisher Navoiy 584 jasta

Alisher Navoiy hám Shıǵıs Rennessansı

“Buyuk shoir va mutafakkir Mir Alisher Navoiy ijodiy merosini yurtimiz va jahon miqyosida keng targ‘ib qilish hamda Navoiy viloyatida “Alisher Navoiy yili”ni yuqori darajada o‘tkazish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident qarari (PQ-43-san, 07.02.2025 j.) qabil etildi.

Qararga muvopiq, Alisher Navoiyning 584-jilligi munasibeti menen Navoiy welayatında 2025-jil “Alisher Navoiy jili” dep ataladi.

- Alisher Navoiyning doretivshilik miyrasi tereń úyreniw hám úgit-násiyatlawda hám Navoiy welayatında “Alisher Navoiy jili”n joqari dárejede ótkeriw boyınsha respublika komissiyası hám is-ilajlar rejesi tastıyqlandı.

- “Alisher Navoiy va Sharq Rennessansı” an’naviy xalqaro simpoziumi va “Hazrat Navoiyni anglash – o‘zligimizni anglash” atamasında respublika tańlawı, sonday-aq, bilimlendiriw shólkemleri hám máhállelerde “Navoiyxanlıq keshleri” shólkemlestiriledi.

- Navoiy mámleketlik universitetinde 2025-jil 10-15-oktyabr kúnleri “Alisher Navoiy ilmiy-adabiy merosining umumbashariyat ma’naviy va ma’rifiy taraqqiyotidagi o‘rni” atamasında xalqara ilmiy konferenciya ótkeriledi.

2025-jil 7-fevral kúni Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutında túrkiy xalıqlar ádebiyatınıń kórneklı wákili, ózbek ádebiy tiliniń tiykarın salıwshısı, shayır hám mámleketlik ğayratker, ğázzel mülkiniń sultanı Áliysher Navoiyning tuwılǵanına 584 jil tolıwı munasibeti menen «Navoiy ádebiy miyrası hám ruwxıy qádiriyatlar» atamasında ilmiy-ámeliy konferenciya hám kórkem-ádebiy keshe bolıp ótti.

«АНТОЛОГИЯ КАРАКАЛПАКСКОЙ ПОЭЗИИ»
(«Qaraqalpaq poeziyasınıń antologiyası») toplamınıń 1-tomı jariq kórdi

АНТОЛОГИЯ
каракалпакской
поэзии

ТОМ
I

ЛАДОМИР
Москва
2024

Rossiya Federაციyasınıń Moskva qalası «Ladomir» ilimiy-baspaxana orayında rus tilinde basıp shıǵarılgan «Антология каракалпакской поэзии» («Qaraqalpaq poeziyasınıń antologiyası») toplamınıń birinshi tomı jariq kórdi.

Toplamnıń birinshi tomında qaraqalpaq xalıq dástanları «Qırıq qız», «Qoblan», «Sháryar» hám xalıq qosıqları, sonıń ishinde, balalar folklorı úlgileriniń rus tiline awdarmaları orın alǵan.

Toplamdı baspaǵa tayarlawda rossiyalı belgili shayır hám dilmash, ádebiyat tariyxshısı Mixail Sinelnikov, Ózbekstannıń Rossiyadaǵı elshixanası, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamları, Rossiyadaǵı qaraqalpaq diasporasınıń belsendi aǵzaları qatnasıp, onı toplam etip basıp shıǵarıwǵa túp-tiykarı ózbekstanlı isbilermen Alisher Usmanovtıń «Kórkem óner, ilim hám sport» qayırqomlıq qorı qarjılay kómek berdi.

Dástanlar hám xalıq qosıqların rus tiline awdarıwda belgili dilmashlar Arseniy Tarkovskiy, Sergey Severcev, Naum Grebneb hám Saǵınbay Ibragimovlardıń xızmetlerin ayrıqsha atap ótiw orınlı.

Dıqqat, jazılıw – 2025!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2025-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 400.000 (tórt júz miń) swm.

<i>Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.</i>	<i>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</i>
<i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.</i>	<i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i>
<i>JURNALDÍN BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA</i>	<i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i>
<i>JUWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.</i>	<i>MFO: 00014; INN: 201 122 919</i>
	<i>Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005</i>

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına awtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jil dawamında jazılǵan awtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 6 betten kem bolmaıwı, 8 betten aspaıwı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Jeke puqaralar ushın – 2101. Mákemeler ushın – 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 14.02.2025 Buyırta: №0156 Format: 60x84 1/8 Kólemi: 14 b/t. Jurnal jilına 8 márte shıǵadı. Reestr № 089632</i>